

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE
HİLÂFET MESELESİ
(PÎRÎZÂDE MEHMED SÂHİB ÖRNEĞİ)

Fahri GEMİCİ

Danışman
Prof. Dr. Osman KARADENİZ

İZMİR – 2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : FAHRİ GEMİCİ
Öğrenci No : 2011800472
Tez Başlığı : Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Hılafet Meselesi (Pirizade Mehmed Sahib Örneği)
Savunma Tarihi : 23/10/2019
Danışmanı : Prof.Dr.Osman KARADENİZ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Osman KARADENİZ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Doç.Dr.Mehmet İLHAN	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Dr.Öğr.Üyesi Muhammet Raşit BATUR	- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	

FAHRİ GEMİCİ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği () / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Müdür V.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Hilâfet Meselesi (Pîrîzâde Mehmed Sâhib Örneği)**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22/11/2019

Fahri GEMİCİ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Hılâfet Meselesi

(Pîrîzâde Mehmed Sâhib Örneği)

Fahri GEMİCİ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Temel İslâm Bilimleri Programı

Bu çalışma ile, son dönem Osmanlı düşüncesinde hılâfet meselesi tartışmalarına örnek teşkil eden, Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in yayımladığı beyanname, önem arz ettiği için açıklanması amaçlanmıştır.

İkinci Abdülhamid Han'ın İstanbul'daki halîfelik kurumunu, bütün Müslümanların manevi olarak bağlı olduğu merkez haline getirme çabası, Avrupa'nın ileri gelen devletleri tarafından Osmanlı Hılâfeti'nin meşruluk tartışmalarına sebep oldu. Bu tartışmalar sonunda Abdülhamid'in hılâfetten uzaklaştırılması, Hintli Müslüman halkı, protesto ve ayaklanmaya sevk etti. Buna karşılık Şeyhülislâm Pîrîzâde, Osmanlı halifesine bağlı Müslüman halkları teselli etmek, yeni halifeyi duyurmak ve devlet memurlarının tedbir almaları için, uyarı niteliğinde bir "Beyanname" yayımladı.

Çalışmamız bu beyanname örneğinde iki ana bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde Pîrîzâde'nin yaşadığı devir ile son dönem Osmanlı dünyası ve İslâm ülkelerinde hılâfet tartışmalarına yer verildi. İkinci bölümde ise Pîrîzâde'ye göre hılâfet meselesi çerçevesinde, hılâfetin tarihi süreci incelenip değerlendirildi. Sonuç ve ekler ile çalışmamız tamamlandı.

Çalışma sırasında, Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif, gazeteler, dergiler, lügat, monografik ve biyografik eserler ile İslâm Tarihi kaynaklarından istifade edildi.

Anahtar Kelimeler: Halîfe, Hılâfet, Osmanlı Hılâfeti, Meşrutiyet, Millî Hılâfet.

ABSTRACT

Master's Thesis

Last Period Ottoman Problem Caliphate Thought

(The Case Of Pîrîzâde Mehmed Sahib)

Fahri GEMİCİ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Islamic Sciences

Islamic Sciences Program

The aim of this study is to explain the declaration issued by Pîrîzâde Mehmed Sahib which is an example of the debates about the caliphate in the Ottoman period.

The efforts of the second Abdulhamid Khan to make the caliphate institution in Istanbul the center to which all Muslims are morally connected led to debates on the legitimacy of the Ottoman Caliphate by the prominent states of Europe. At the end of these debates, the abolition of Abdulhamid led the Indian Muslim people to protest and revolt. On the other hand, Şeyhülislâm Pîrîzâde issued a "Declaration" in order to comfort the Muslim peoples of the Ottoman caliph, to announce the new caliph and to take measures by the civil servants. Our study consists of two main sections in this declaration example. In the first chapter, the period in which Pîrîzâde lived and the debates on caliphate in the Ottoman Empire and Islamic countries were discussed. In the second part, according to Pîrîzâde, the historical process of the caliphate was examined and evaluated within the framework of the caliphate issue. Our study was completed with the results and appendices. During the study, the Qur'an, Hadith, newspapers, magazines, dictionary, monographic-biographical works and Islamic History sources were used.

Keywords: Caliph, Caliphate, Ottoman Caliphate, Constitutional Monarchy, National Caliphate.

SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE HİLÂFET MESELESİ
(PÎRÎZÂDE MEHMED SÂHİB ÖRNEĞİ)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ	ix
EKLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PÎRÎZÂDE MEHMED SÂHİB'İN YAŞADIĞI DEVİR VE HİLÂFET
TARTIŞMALARI

1.1. PÎRÎZÂDE'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DEVİR	4
1.1.1. Hayatı ve Eğitimi	4
1.1.2. İlmi Kişiliği	9
1.1.3. Eseri ve Etkileri	11
1.2. SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE HİLÂFET MESELESİ	23
1.2.1. Diğer İslâm Ülkelerinde Hılâfet Meselesi	26
1.2.2. Osmanlı Dünyasında Hılâfet Meselesi	34

İKİNCİ BÖLÜM

PÎRÎZÂDE'YE GÖRE HİLÂFET MESELESİ

2.1. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE HİLÂFET	52
2.1.1. Hz. Ebubekir (r. a.)'ın Halîfe Oluşu (632-634)	60
2.1.2. Hz. Ömer (r. a.)'ın Halîfe Oluşu (634-644)	62
2.1.3. Hz. Osman (r. a.)'ın Halîfe Oluşu (644-656)	63
2.1.4. Hz. Ali (r. a.)'nin Halîfe Oluşu (656-660)	65

2.2. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN'DEN SONRAKİ DÖNEMDE HİLÂFET	67
2.2.1. Emeviler Hılâfeti Dönemi (662-750, Şam)	67
2.2.2. Abbasilerin Birinci Hılâfet Dönemi (749-1258, Bağdat)	69
2.2.3. Abbasilerin İkinci Hılâfet Dönemi (1258-1516, Kahire)	71
2.2.4. Endülüs Emevi Hılâfeti Dönemi (756-1031, Kurtuba)	73
2.2.5. Fâtımî Hılâfeti Dönemi (909-1171, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye)	74
2.3. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE HİLÂFET	76
2.3.1. Mehmed Sahib'in Zamanındaki Hılâfet Yorumları	80
2.3.2. Pîrîzâde Mehmed Sahib'in Kendi Hılâfet Yorumu	89
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	107
EKLER	

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselâm
A.Ş.	Anonim Şirketi
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DEÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
hn.	Hadis Numarası
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
Ltd.	Limited
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	Marmara Üniversitesi
Nşr.	Neşreden, Yayınlayan
SBE	Sosyal Bilimler Estitüsü
SM	Sırâtı Müstakîm
SMM	Sırâtı müstakîm Mecmuası
s.	Sayfa No
s.a.s.	Sallallahü Aleyhi ve Selem
ss.	Sayfadan Sayfaya
sy.	Sayı
Şti.	Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Terc.	Tercümesi
Tic.	Ticaret
Ö.	Ölümü
UÜ	Uludağ Üniversitesi
Yay.	Yayınları
y.	Yıl

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 119. Şeyhülslâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in Soy Ağacı	s. 5
Tablo 2: Emeviler Dönemi Halîfeleri'nin Listesi	s. 68
Tablo 3: Abbasiler I. Dönemi Halîfeleri'nin Listesi	s. 70
Tablo 4: Abbasiler II. Dönemi Halîfeleri'nin Listesi	s. 72
Tablo 5: Endülüs Emeviler Dönemi Halîfeleri'nin Listesi	s. 74
Tablo 6: Osmanlı Devleti Dönemi Halîfeleri'nin Listesi	s. 80

EKLER LİSTESİ

EK 1: Pîrîzâde Mehmed Sahib'in Beyannamesi'nin Arapça Metni	ek s. 1
EK 2: Pîrîzâde Beyannamesini Osmanlı Türkçesiyle de Yayımlamıştır	ek s. 6
EK 3: Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in Osmanlıca Hal Tercemesi	ek s. 11
EK 4: Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib ve kabir taşının fotoğrafı	ek s. 12
EK 5: Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in bir Fetva Örneği	ek s. 13
EK 6: Fetva Örneğinin Traskripsiyonu	ek s. 14

GİRİŞ

İslam Mezhepler Tarihine bakıldığında itikadî-siyasi anlamda ortaya çıkan ilk mezhebin “*Hâricilik*” olduğunu görmekteyiz. Bu mezhebin ortaya çıkış sebebi ise, onların Hz. Ali ve Hz. Muaviye’yi Müslümanların halifesi olmaya layık görmemeleridir. Daha sonraki dönemde yine siyasi-itikadî bir mezhep olan *Şîa*’nın, hılâfet/imâmet’in Hz. Ali ve soyundan gelen on iki imamın hakkı olduğunu, inanç esasları içine yerleştirecek kadar ileri götürmesi, hılâfet meselesini, İslâm Mezhepler Tarihi’nin hemen hemen hiç gündeminden düşmeyen bir problemi ve konusu haline getirmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s.)’in vefatından sonraki her hılâfet dönemi, kendi içinde bir takım farklı hılâfet problemleri ile karşımıza çıkmıştır. Bu problemler Hulefâ-i Râşidin döneminin ilk yıllarında, kabile taassubu ve beyatı geciktirme şeklinde yaşanırken, son yıllarında ilk fitne olaylarından doğan, Hz. Ali ve Hz. Muaviye taraftarları, bir de dışta kalanlar (hâriciler) olmak üzere üç boyutlu hılâfet tartışmaları kendini göstermiştir. Emeviler döneminde ise hılâfetin, veliaht tayin etme ve irsiyet yoluyla saltanata dönüşmesi tartışılmıştır. Abbasiler ve Endülüs Emevileri dönemlerinin bazı yıllarında, halîfelik hükümlerinin zayıflamasıyla, hılâfet ile saltanatın ayrı liderlerce yürütülmesi tartışma konusu olmuştur.

1517 tarihinden sonra Osmanlı sultanlarının “*hadimü’l-haremeyn*” unvanı ile bütün Müslümanları hılâfet kurumunun şemsiyesi altına toplamaya çalışması, maddi-manevi bağılları haline getirmesi, son dönem Osmanlı tarihi boyunca klasik hılâfet/imamet tartışmalarından ziyade, “*hılâfetin kureyşiliği*” meselesini gündeme taşımıştır. Buradan hareketle özellikle 1870’lerden sonra gerek Avrupa’da gerek Suriye, Mısır, Hicaz ve Hint alt kıtasında “halîfe kureyşten olmalı” tartışması, hep canlı tutulmuştur. Bunun sebebi sömürüye karşı, hılâfet kurumunun koruyucu, kollayıcı ve yardıma muhtaç olduğunda yardım edici tutumu ile Müslüman toplumların güvenini kazanmış olmasıdır. Bu güvenin devamını istemeyen sömürgeci devletler, halîfe “*kureyştendir*” diyerek Arap ülkelerindeki Müslümanları, yeni halife ve hılâfet merkezi arayışı içine sokmuşlardır. Özellikle İngiliz diplomat ve yazarlar, arap soyundan gelen emir ve yöneticileri, Osmanlı hılâfetinden koparmak için basın-yayın ve diplomatik yolları kullanarak ikna etmişlerdir. Hılâfet

merkezini Şam-Kahire-Mekke'den birine taşıma fikrini, hem Müslüman arap gazeteci-yazar ve aydınlar, hem de İngiliz misyonunu destekleyen diplomat ve yazarlar, Osmanlı devleti yıkılıncaya kadar hep gündemde tutmuşlardır.

1880'li yıllardan sonra II. Abdülhamid'in hılâfet kurumunu bütün Müslümanların manevi/metafizik bağı olduğu merkez haline getirme çabası (İttihad-ı İslâm), İngiltere ve Fransa gibi Avrupa'nın ileri gelen devletleri tarafından, hılâfetin Osmanlı soyunun hakkı olmayıp Arap milletlerinin hakkı olduğu düşüncesini, tartışma konusu haline getirmiştir. Bu tartışmalar II. Abdülhamid'in hılâfet ve saltanattan uzaklaştırılması ile sonuçlanınca, İstanbul'daki "halîfe-i müslimîn"e bağı Müslüman toplumları protesto ve ayaklanmaya sevk etmiştir. Buna karşılık Meşihat makamında bulunan 119. Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sahib, Osmanlıya bağı Müslüman toplumları, hılâfet ve halife-sultanın kim olduğu konusunda bilgilendirilmesi ve devlet memurlarının, tedbir almaları için uyarı niteliğinde bir "Beyannâme" yayımlamıştır.

İşte bu çalışmamızda son dönem Osmanlı hılâfet meselesini, söz konusu Beyannâme'nin örnekliliği çerçevesinde ele alıp, o dönemdeki hılâfet yorumlarından bir kısmı ile açıklamaya çalıştık. Çünkü oldukça fazla yekûn teşkil edecek kadar hılâfet ile ilgili yerli, yabancı risale ve eserin mevcut olduğunu gördük. Bu risalelerden biri de Pîrîzâde'nin yayımladığı Beyannâme'dir. Hacmi küçük ve fakat İslâm'da hılâfet meselesini anlayış ve sunuş yönü ile İslam toplumunun idarecileri, müftüleri ve halk kitlelerini etkilemiştir. Hindistan'dan Balkanlara, Mısır'dan Kırım-Kazan Müslümanlarına kadar, geniş bir coğrafyaya kendi döneminde hitap etmesi önemini artırmıştır.

Bu çalışmamızda, Sırâtı Müstakîm Mecmuasının sayfaları arasında kalmış, bu Beyanname'nin ve Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib Bey'in tanıtılması ile beraber, son dönem Osmanlı hılâfet düşüncesi tartışmalarının bilinmesi amaçlanmıştır. Şunu hemen belirtelim ki Pîrîzâdeler ailesinden 64. Osmanlı Şeyhülislâmının adı da Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (1674-1749)'dir. Bu sebepten dolayı büyük dedesi ile karıştırılmamalıdır.

Pîrîzâde Mehmed Sâhib (1838-1910)'in hayatı, son Osmanlı döneminin meşrutiyet yıllarına rastladığı için çalışmamızda ağırlık, II. Abdülhamid dönemi

olmakla beraber 1870-1920 yılları arasındaki Osmanlı düşüncesi hilâfet tartışmalarının açıklanması ile sınırlandırılmıştır.

Kaynak tarama yöntemiyle yapılan çalışmamızda, ağırlıklı olarak tarihi ve biyografik dokümantasyon taranarak tündengelim metodu kullanılmıştır. Birinci bölümünde Pîrîzâde'nin hayatı, yaşadığı devir ve Osmanlı'nın son döneminde yapılan hilâfet tartışmalarına yer verilmiştir. İkinci bölümünde ise ilk halife Hz. Ebubekir (r.a.)'den itibaren son halife Abdülmecid Efendi'ye kadar, hilâfete ait İslâm tarihi sürecinde halifelerin görev yaptıkları coğrafya ve zamanları kronolojik olarak tablo halinde kaydedilmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümde Pîrîzâde'nin kendi hilâfet yorumu, çağdaşı olan bazı ulemanın hilâfet görüşleri ile kıyaslanarak açıklanmıştır. Sonuç bölümünde ise hilâfet konusunun, İslâm mezhepler tarihi açısından bakıldığında, itikadî-siyasî mezhepler tarafından uzun yıllar tartışıldığı ve Müslüman devletlerin yöneticilerini meşgul ettiği değerlendirilmesi yapılmıştır.

Pîrîzâde'nin yayımladığı Beyanname'nin Osmanlı Türkçesiyle neşredilen nüshası için Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunan, 681 kayıt numaralı nüsha esas alınmış olup Sırâtı Müstakîm dergisinde yayımlanan Arapça ve Osmanlıca nüsha ile karşılaştırılarak çalışmamızın sonundaki ekler bölümüne yerleştirilmiştir. Ayrıca ekler bölümüne, Pîrîzâde'nin hal tercümesi ve fetva örneğinin birer suretleri eklenerek çalışmamız tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

PİRİZÂDE MEHMED SÂHİB'İN YAŞADIĞI DEVİR VE HİLÂFET TARTIŞMALARI

1.1. PİRİZÂDE'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DEVİR

1.1.1. Hayatı ve Eğitimi

Pîrîzâde Mehmed Sâhib, hal tercemesinde belirttiğine göre Muharrem 1254 (Nisan 1838)'de İstanbul'da doğmuştur.¹ Soyu, Osmanlı yeniçeri ocağına devşirme yoluyla alınan ve yeniçeri subayı olan Pîrî Ağa'ya uzandığından "Pîrîzâde" nisbesi ile tanınmıştır. Aynı zamanda Sadrazam Sarı Mehmet Paşa'nın soyundan geldiği için "Bey/Beyefendi" denilmiş,² 1844 (H.1260)'te İstanbul Müderrisliği payesi verilip altı yaşında³ müderris olma hakkını kazandığı için ise "Molla" unvanı ile anılmıştır. 119. Osmanlı Şeyhülislamıdır.⁴

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Beyefendi'nin babası Osmanlı Devleti kazaskerlerinden İbrahim İsmet Bey'dir.⁵ Dedesi Kazasker Yahya Bey,⁶ dedesinin babası yine kazasker olan İbrahim Bey⁷ olup onun da babası Sadrazam Sarı Mehmed Paşa'dır.⁸ Dedesi Pîrîzâde Kazasker Yahya Bey, 77. Osmanlı Şeyhülislâmı Pîrîzâde Osman Sahib'in kızı Ayşe Hanım'ın oğlu olduğu için "Pîrîzâde" soyu ile akrabalık

¹ Ekrem Reşad, "Şeyhülislâm-ı Esbak Merhum Sâhib Bey", *Musavver Nevsa-i Osmânî*, 1327 Sene-i Mâliyyesine Mahsus 3. Sene, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1327-1329, ss. 193-204; *İlmiyye Salnâmesi*, Darul Hilâfeti Aliyye, Matbaa-i Amire, 1334, ss. 619-622.

² *İlmiyye Salnâmesi*, s. 619'da başlık "Mehmed Sahib Efendi" iken, doğru yanlış cetvelinde "Mehmed Sahib Bey Efendi" olarak düzeltilmiştir.

³ Osmanlıda özellikle ulema ailelerine mensup çocuklara teşvik amacıyla bu tür ilmi pâyelerin küçük yaşlarda verildiği görülmektedir. Ancak pâye verilmesi o makamda fiilen görev yapılması anlamına gelmemektedir. Bkz. Tahsin Özcan, *Nesiller Boyu Üsküdarlı Bir Şeyhülislâm Ailesi: Pîrîzâdeler, Üsküdar Sempozyumu V*, Cilt: 2, Üsküdar Belediyesi İstanbul, 1 Kasım 2007, (Pîrîzâdeler) ss. 455-466.

⁴ Tahsin Özcan, *Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 34. TDV Yay. Ankara, 2007, (Mehmed Sâhib), ss. 288-290.

Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara, 1972, s. 228. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Cilt: 4, Zafer Matbaası, İstanbul, 1981, s. 79.

⁵ Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, (Yay. Haz. Nuri Akbayan), Cilt: I-VI, Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, tarihvedenedeniyet.org, İstanbul, 1996, Cilt: III, s. 741 ve Cilt: IV, s. 1336.

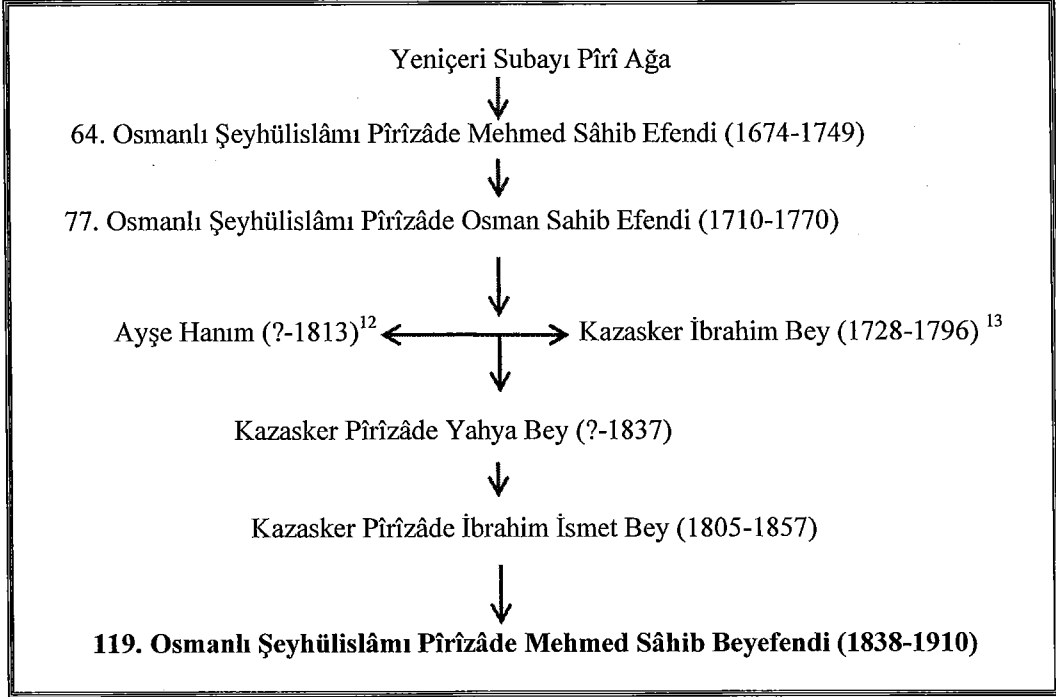
⁶ *Sicilli Osmanî*, c. V, s. 1669; Albayrak, c. 4, s. 79; Altunsu, s. 128.

⁷ *Sicilli Osmanî*, c. III, s. 741; Albayrak, c. 4, s. 79; Altunsu, s. 128.

⁸ *Sicilli Osmanî*, c. IV, s. 1068; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 619; Albayrak, c. 4, s. 79; Altunsu, s. 128.

sağlamıştır.⁹ Pîrîzâde Osman Sahib'in babası ise İbn-i Haldun'un 'Mukaddime'sini tercüme eden 64. Osmanlı Şeyhülislâmı Pîrîzâde el-Hac Mehmed Sâhib Efendi¹⁰ olup Yeniçeri Subayı Pîrî Ağa'nın oğludur.¹¹ Pîrî Ağa'ya kadar soyunun daha iyi anlaşılabilmesi için, aşağıda bir tablo ile gösterilmesi uygun bulunmuştur.

Tablo 1: 119. Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in Soy Ağacı

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Soy ağacında görüldüğü gibi Pîrîzâde Mehmed Sâhib, aynı isimli 64. Osmanlı Şeyhülislâmı Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin kız torununun, torunu olmaktadır.¹⁴

⁹ Sicill-i Osmanî, c. V, s. 1436; Albayrak, c. 4, s. 79; Altunsu, s. 128.

¹⁰ Sicill-i Osmanî, c. V, s. 1435-36; Albayrak, c. 4, s. 79; Altunsu, s. 128.

¹¹ Sicill-i Osmanî, c. IV, s. 1336; c. V, s. 1435; Altunsu, s. 128.

¹² Pîrîzâde Osman Sâhib'in erkek evladı olmadığı için kızı vasıtasıyla Pîrîzâde soyu devam etmiştir. Aileye ait Karaca Ahmet mezarlığında 8. Ada'daki mezar taşlarından elde edilen bilgilerde Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi'nin kızının Ayşe Hanım olduğu ve hicri 27 Ramazan 1228 (Eylül 1813) de vefat ettiği tespit edilmiştir. T. Özcan, Pîrîzâdeler, c. 2, s. 464.

¹³ Kazasker İbrahim Bey'in babası, Moralı Topal Osman Paşa (ö. 1733)'nin damadı olan Sadrazam Sarı Mehmet Paşa (ö. 1750)'dir. Sicill-i Osmanî, c. III, ss. 741, 839; c. IV, ss. 1309, 1068.

¹⁴ Albayrak, c. 4, s. 79.

Mehmed Sâhib, tarihçi Hayrullah Efendi'nin kızı Fatma Hayrünnisâ Hanım (Ö. Kasım 1915) ile evlenmiş olup, şair Abdülhak Hâmid Tarhan'ın da eniştesi olduğu kaydedilmiştir. Mehmed Sâhib'in Oğlu İbrahim Hayrullah Bey (Ö. Mayıs 1933) Selanik ve İstanbul valiliği yapmıştır. Ayrıca Evkaf-ı Hümayun Nezareti Vekâleti ve Meclis-i Âyan üyeliği görevlerinde de bulunmuştur. Özellikle Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde iken Mekke ve Medine'nin imarı için birçok faaliyet başlatmış, ayrıca ilk defa 1915 yılında bir hat sergisi açtırarak bugünkü Vakıf Hat Eserleri Müzesi'nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Said Halim Paşa kabinesinde ise Adliye Bakanlığı yapmıştır.¹⁵

Mehmed Sâhib, hal tercümesinde belirttiği gibi o dönemdeki okullara kayıt olmaya yaşı tutmadığı için kendi konaklarına özel hocalar getirtilerek Arapça ve Farsça ilimlerini akranlarından önce öğrenmiştir. Dinî ilimlerde Dağıstanlı Abdullah Şâkir Efendi'den ders almıştır.¹⁶ Uzun süre Müsteşar Mustafa Zeki Efendi ile fıkıh ve fıkıh usulü çalışmıştır. 1844 (H.1260) yılında yükseköğrenimini de tamamlayıp İstanbul müderrisliği (ruûs) verilerek müderris olma hakkını kazanmıştır.¹⁷ Bu pâyeyi sekiz yaşında aldığı bilgisi de vardır. Mevlevî tarikatına girerek, Şeyh Nazîf Efendi'den "rûmuz-u hakikat" (manası gizli olan sözler) bilgisi öğrenmiş ve Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Osman Efendi'nin sohbetlerine katılmıştır.¹⁸

Çocukluğundan itibaren yoğunlaştırılmış bir programla, bir yandan Arapça ve dinî ilimlerde eğitime devam ederken diğer yandan hat/güzel yazı yazma dersleri de almıştır. 1853 (H.1270)'te 15 yaşında iken, Hattat Abdullah Zühdi Efendi'den yazı yazma izni (ketebelik) almıştır. Ayrıca Mâbeyn-i Hümayun (Padişah Huzuru) ve Mekteb-i Nüvvâb (Kadı Okulu) hat hocası Mehmed Bâhir Efendi'den "*ta'lik yazı*" dersi görmüştür.¹⁹ Ek 3, s. 11'de yer alan Hal Tercemesini kendi el yazısı ile doldurması, ta'lik yazıdaki başarısını göstermektedir. Mehmed Sâhib 24 Ocak 1852 (H.1268)'de, on dört yaşında iken, babasının Anadolu kazaskerliği sırasında, Anadolu Kazaskerliği Tezkireciliği (resmi yazı yazma)'ne memur olarak tayin edilmiş ancak bir yıl sonra bu görevden ayrılmıştır.

¹⁵ T. Özcan, *Pîrîzâdeler*, c. 2, ss. 464-466'daki 20. dipnot kaydı.

¹⁶ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 290; Altunsu, s. 226.

¹⁷ *İlmiye Salnamesi*, s. 620.

¹⁸ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 290; Albayrak, c. 4, s. 79.

¹⁹ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 290; Altunsu, s. 226; Albayrak, c. 4, s. 79.

➤ 29 Aralık 1858 29 Aralık 1858 (H.1275)'de Meşihat Dairesi Mektupçuluk Muavinliğine tayin edilmiş, Temmuz 1861 (Muharrem 1278)'de Mektupçuluğa terfi ettirilmiştir.

➤ 14 Ekim 1863 (Cemaziye'l-ahir 1280)'te Şeyhülislâm değişikliği sebebiyle istifa ederek mektupçuluktan ayrılrsa da aynı yıl Eyüp Kadılığı görevine atanmıştır.

➤ 28 Mart 1864 (Zilkade 1281)'te İzmir Niyâbeti (Kâdı Vekilliği)'ne tayin edilmiştir.

➤ Ocak 1865 (Şaban 1282)'te Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti (Vakıflar Bakanlığı)'nde oluşturulan Mahkeme-i Tefîş üyeliğine tayin edilmiştir.

➤ 13 Mayıs 1865 (Zilhicce 1282)'te Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay) Muhâkemât Dairesi Mesâlih-i Umûmiyye kısmı üyeliğine getirilmiştir.

➤ 11 Mart 1866 (Zilkade 1283)'de Mekke-i Mükerreme Pâyesi (ilmiye rütbesi) verilmiştir.

➤ 7 Eylül 1867 (Cemaziye'l-evvel 1284)'de Dîvân-ı Muhâkemâtı Mâliyye üyeliğine tayin edilmiştir.

➤ Mayıs 1868 (Muharrem 1285)'de Şûrâyı Devlet (Danıştay) üyeliğine atanmıştır.

➤ 29 Ocak 1869 (Şevval 1285)'da Adranos (Bursa'da) kazası arpalığı (toprak maaşı) verilmiştir.

➤ 20 Eylül 1871 (Receb 1288)'de Trabzon Müfettiş Hükâmı (Müfettiş Hâkimleri Kurulu)'na tayin edildiyse de bir ay sonra (Şaban) Trabzon'a gitmeden görev yeri Edirne Müfettiş Hükâmı olarak değiştirilmiştir. Ancak bu memuriyet iki ay sonra (Şevval) kaldırılması üzerine Dîvân-ı Temyîz (Yargıtay) başkanlığı ile birlikte Edirne İl Niyabeti (Kadı Vekilliği)'ne atandıysa da bir süre görev yaptıktan sonra istifa edip İstanbul'a dönmüştür.

➤ 13 Mart 1873 (Muharrem 1290)'te maaşsız olarak Meclis-i İntihâb Hükâmü'l-Şer'î (Şer'î Hâkimler Seçim Meclisi) üyeliğine getirilmiş, aynı yılın 27 Mayıs'ında İstanbul pâyesi verilmiştir.

➤ 1874 (Muharrem 1291)'te Karabiga (Çanakkale'de), 1875 (Receb 1292)'te Nevrekop (Selenik'te) ve (Zilhicce 1292) İslimiye (Bulgaristan'da Sliven şehri) kazaları arpalık olarak verilmiştir.

➤ 1876 (Cemaziye'l-evvel 1293)'da Asâkir-i Muâvene Teçhiz Cemiyeti (Askerî Kontrol ve Donatım Derneği) üyeliğine atanmıştır.

➤ 14 Ağustos 1876 (23 Receb 1293)'da ikinci defa Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) üyeliğine tayin edilmiştir. Bu arada Bosna-Hersek halkı için yardım toplanması, yönetim biçimi, yardımcı asker toplama ve tertibi ile muhacirlerin yerleştirilmesi için oluşturulan komisyonda fahrî şekilde görev yapmıştır.

➤ 1873 (H.1290)'den 1878 (H.1296)'e kadar Hazine ile diğer daireler arasındaki hesapların ve ihtilâflı meselelerin görülmesi için oluşturulan Nizâmat-ı Esasiye Komisyonu ile Ziraat Odası üyeliğinde de bulunmuştur.

➤ 1881(Safer 1298)'de kendisine Balıkesir kazası arpalığı tahsis edilmiştir.

➤ 1883 (H.1301)'te ise Anadolu kazaskerliği pâyesi verilmiştir.

➤ 18 Mart 1883 (Cemaziye'l-evvel 1301)'te Şûrâyı Devlet Muhâkemât Dairesi (Danıştay Mahkemeleri) ikinci Reisi olmuştur.

➤ 11 Ağustos 1885 (Zilkade 1303)'te Cemil Paşa meselesini tahkikat/soruşturma için gönderildiği Halep'ten beş ay sonra İstanbul'a dönmüştür.

➤ 15 Ocak 1896 (H.11 Şaban 1314; R. 2 Kânunisanî 1312)'da Şûrâyı Devlet (Danıştay) Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) Başkanlığına atanmıştır.

➤ 6 Ağustos 1899 (R. 24 Temmuz 1315)'da Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) Mülkiye Dairesi üyeliğine nakledilmiştir.

➤ Eylül 1908 (H. 1326; R. 20 Ağustos 1324)'de Meşrutiyet'in ilânı ile Şûrâyı Devlet Mülkiye Dairesi ikinci başkanlığına ve aynı yıl Âyan Meclisi üyeliğine getirilmiştir.

➤ 6 Mayıs 1909 (H. 15 Rebiulahir 1327; R. 22 Nisan 1325)'da 31 Mart Vak'ası'nı müteakip, Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin ikinci defa Meşihat'tan ayrılması üzerine Mehmed Sâhib, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde Şeyhülislâmlık Makamı'na getirilmiştir. 8 ay 15 gün Meşihat Makamında kaldıktan sonra 12 Ocak 1910 (H. Zilhicce 1327; R. 31 Kânunievvel 1325) tarihinde Şeyhülislâmlıktan istifa etmiştir.²⁰ Mehmed Sâhib, aynı tarihte Âyan Meclisi üyeliğinden de istifa ederek, siyasetten çekilmek istedi ise de Sultan Reşad'ın iradesiyle engel olunmuştur.²¹ Şeyhülislâmlığı sırasında, çalışmamızın konusunu da

²⁰ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, ss. 290, 291; İlmîye Salnamesi, ss. 619-622; Altunsu, ss. 226-227; Albayrak, c. 4, ss. 79-81; Ekrem Reşad, ss. 193-204.

²¹ Ekrem Reşad, s. 202.

teşkil eden, Arapça ve Osmanlıca olarak yayımladığı bir “Beyanname” ile o günkü siyasi düşüncelerini açıkladığı görülmüştür.²²

1.1.2. İlmi Kişiliği

Mehmed Sâhib, cömert, dindar, zühd ve takva sahibi, doğruluğu ile meşhur, vefakâr, fakat şer’î hukuka bağlı, gururlu bir kişi olduğu kaydedilmiştir.²³ Zengin bir kişi olmakla birlikte Bursa Yenişehir’deki çiftliğini rehin vererek aldığı 10.000 altını, sadrazamlıktan azledilip Halep Valiliği’ne sürgüne gönderilen Sadrazam Şirvânîzâde Rüşdü Mehmed Paşa’ya borç vermiştir.²⁴ Paşa’nın 1874 yılında Taifte vefatı²⁵ ve mirasçılarının borcu ödeyemediklerinden senedi yırtarak alacağını bağışlamıştır.²⁶ Ancak, kendisi de bu borcu alacaklısına iade edememiş olduğu için çiftliği satılmış ve hayatının sonuna kadar yokluk içinde yaşadığı nakledilmiştir.²⁷

Şirvânîzâde ile olan yakınlığı sebebiyle Mizancı Murad tarafından “Şirvânîzâde bendesi” diye nitelendirilmesi üzerine, Selanik valiliği yapan oğlu İbrahim Hayrullah Bey tarafından, “Redd-i İftirâ” başlığıyla,²⁸ “*Pederim, Şirvânî merhumun bendesi değil, dostu idi.*” şeklinde kısa bir cevap yayınlamış, Sırât-ı Müstakîm Dergisi de bu reddiyei desteklediğini bildirmiştir.²⁹ Mehmed Sahib Efendi’nin, Sultan II. Abdülhamid ile pek anlaşılamadığı, daha şehzadelikinden itibaren aralarında birtakım ihtilafların baş gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle zaman zaman önemli sıkıntılar yaşamıştır. Paşabahçe’deki çiftliğini Mısır Hidivi’ne satması üzerine aldığı parayı, padişahın aleyhine kurulan, bir komiteye vermekle itham edilmiştir. Rumeli’de meydana gelen birtakım hadiseleri tertip edenler arasında bulunduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının Paşabahçe’deki yalısında misafir olarak kaldıkları, şeklindeki bir jurnal üzerine evi II. Abdülhamid’in emriyle 1 Temmuz 1324/1908’de Çerkez Mehmed Bey tarafından

²² Bu “Beyanname”nin Arapça ve Osmanlıcası çalışmamızın ekler bölümünde, tercümesi ise eseri kısmında verilmiştir.

²³ Altunsu, s. 228; T. Özcan, Pîrîzâdeler, c. 2, s. 463.

²⁴ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 291; Altunsu, s. 228; T. Özcan, Pîrîzâdeler, c. 2, s. 463.

²⁵ Sicill-i Osmanî, c. V, s. 1406.

²⁶ Altunsu, s. 228.

²⁷ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 291; Altunsu, s. 228.

²⁸ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 291.

²⁹ <http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim7/siratimustakim7.html#41/z>. (02.04.2017), c. 7, s. 41.

arattırılmıştır. Bu arama esnasında yalının önemli ölçüde tahrip edildiği anlaşılmaktadır.³⁰ Kaynaklarda “herhangi bir delil bulunmamakla birlikte İstanbul’dan uzaklaştırılması amacıyla tahkikat için Halep’e gönderilmiş ve ancak beş ay sonra İstanbul’a dönebilmiştir.”³¹ kaydı geçse de Halep’e 11 Ağustos 1885 (Zilkade 1303)’te Cemil Paşa meselesini tahkikat/soruşturma için gönderilişi yalının arattırılmasından 23 yıl önce olmuştur.

Mehmed Sâhib siyasi tartışmalarda görüşlerini açıkça beyan etmekten çekinmemiştir. Midhat Paşa’nın idamına karşı çıkanların içinde yer almıştır. “Meşrutiyet” ile ilgili tartışmalar esnasında ulema arasında meşrutiyet idaresinin dine uygunluğunu savunan tarafta yer almış ve şeyhülislâmlığı sırasında bu konudaki görüşlerini beyannâmesinde ilân etmiştir. Bu beyannâmede, 31 Mart Vak’asına katılanlara açıkça karşı çıkmış, olayı bastıran hareket ordusuna ise övgüler yağdırmıştır. Hareket Ordusu’nun Sultanahmet meydanında kurduğu meclise katılan 240 Milletvekili ve 34 Ayan (senatör) üyesinden birisi de Mehmed Sâhib’tir. Mecliste Sultan II. Abdülhamid’in padişahlıktan indirilmesi için yapılan oylamada el kaldırmamıştır. Fakat başkan, muhalif olanların ayağa kalkmasını isteyince, bu defa ayağa kalkmamış, böylece “hâl kararı” oybirliği ile alınmıştır. Mehmed Sâhib, yapılan oylamada çekimser kalmışsa da yayımladığı beyannamede, Hareket Ordusu’nun gerçekleştirdiği bu işin gerekçelerini anlatarak, bunun dinî açıdan meşru ve gerekli olduğunu ifade etmekte, geçmiş yıllarda pek çok zulüm ve kötülüğün yapıldığını, bu sebeple padişahın ‘hâl’ edilmesinin ve yerine Sultan V. Mehmed Reşad’ın getirilmesinin yerinde bir karar olduğunu bildirmiştir.³² Yine Sultan II. Abdülhamid’in, hâl’inden sonra Harbiye Nazırı Salih Paşa tarafından 31 Mart olaylarından dolayı yargılanması istenmiştir. Divan-ı Âli’de hazırlanan Mazbata, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’ya, Bakanlar kurulunda okunması için elden sunulmuş ve okununca Mehmed Sâhib, yargılama isteğine şiddetle karşı koymuştur. Adliye Nâzırı’nın da muhalif kalması üzerine Sultan II. Abdülhamid’in muhakeme

³⁰ Ekrem Reşad, s. 201; Altunsu, s. 227; T. Özcan, Pîrîzâdeler, c. 2, s. 462.

³¹ İlmiye Salnamesi, s. 621; Ekrem Reşad, s. 300; T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 290.

³² Mehmed Sahib, **Makamı Celili Meşihati İslamiye’den Bilumum Nâib ve Müftülerle Kâffe-i Bilâdi İslamiye Ulemâ ve Meşayih-ı Kirâmına Hitaben Testir ve İrsâl Kılınan Beyannâmedir.** Bâb-ı âli Caddesinde 20 Numaralı (Uhuvvet) Matbaasında tab’ olunmuştur. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Kayıt no: 681, İstanbul, 1327, s. 11.

edilmesi reddedilmiş ve Salih Paşa'ya mazbata iade edilmiştir.³³ Mehmed Sâhib'e, Osmanlı adliye ve ilmiye teşkilatındaki başarılı görevlerinden dolayı "Murassa"³⁴ Mecidî ve Birinci Osmânî" nişanları verilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretinde (başbakanlığında), sadaret alayı içinde bulunan Sahib Molla, o güne kadar ilmiye mensuplarının alay elbisesi içinde sarıklarına taktıkları tel ve taylasan'ı sarığından çıkardığı gibi diğerlerine de taktırmadığı belirtilmiştir.³⁵

Mehmed Sâhib, 31 Mart Olayı'nı müteakip 6 Mayıs 1909 (15 Rebiulahir 1327)'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde Ziyâeddin Efendi'nin yerine 119. Osmanlı Devleti Şeyhülislâmı olmuştur. Ancak kabinenin yaptığı işlerin aceleye getirilmesine ve şekline muhalefet ettiği için eski kafalı olmakla itham edilmiştir. Meclis-i Meb'ûsan'ın, Çırağan Sahil Sarayı'nda açılmasına, sarayın yanabileceği gerekçesiyle karşı çıkmış, fakat sözünü dinletememiştir. Tâdilâtı yapılarak 14 Kasım 1909'da saray açılmış, Mebuslar burada toplanmaya başlamışlar. O, 12 Ocak 1910 tarihinde Şeyhülislâmlıktan istifa ettikten yedi gün sonra 19 Ocak 1910'da Çırağan Sarayı yanmıştır. Mehmed Sâhib, 6 Temmuz 1910 (27 Cemaziyelahir 1328)'da İstanbul'da 73 yaşında vefat etmiştir. Cenazesi, Üsküdar Çiçekçi'de Selimiye Dergâhı karşısında bulunan, büyük dedesi 64. Şeyhülislâm Pîrîzâde el-Hac Mehmed Sâhib Efendi'nin de metfun olduğu, Karacaahmet Mezarlığı'nın sekizinci adasındaki aile kabristanına defnedilmiştir. Mezar taşının Hattat Sâmi Efendi tarafından yazıldığı belirtilmiştir.³⁶ Vefatından sonra ilmiye salnamesine; "*Dîdi tarihini mâ namzedi kânehü hâtif. Gitti dâri uruma mîri Mehmed Sâhib.*"³⁷ beyti ile kayıt düşülmüştür.

1.1.3. Eseri ve Etkileri

Pîrîzâde Mehmed Sâhib, 118. Şeyhulislâm Mehmed Ziyâeddin'nin ikinci defa Meşihat Makamından ayrılması üzerine, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde 06 Mayıs 1909 (H. 15 Rebiulahir 1327)'da 119. Şeyhulislâm oldu. Fetvâ makamına gelişinin dördüncü ayı içinde, siyasî düşüncelerini açıklayan Osmanlıca ve Arapça

³³ Altunsu, s. 228.

³⁴ Murassa: Kıymetli taşlarla bezenmiş anlamındadır. Bkz. Develioğlu, s. 818.

³⁵ Altunsu, s. 228.

³⁶ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 290; Altunsu, s. 228; T. Özcan, Pîrîzâdeler, c. 2, s. 463.

³⁷ Ali Emîrî'ye ait beyittir. İlmiye Salnâmesi, s. 621.

olarak bir “Beyanname” yayımlamıştır. Bu Beyannâme’nin gayesi Osmanlı halkları içinde, Sultan II. Abdülhamid Han’ın, padişahlıktan istifa ettirilmesi sonucunda herhangi bir olayın çıkmaması için halkın sürekli aydınlatılması, uyarılması konusunu tembih ve tavsiye niteliğindedir. Bunun için başlığını “fetva” değil de “Beyannâme” olarak isimlendirmiştir. Beyannâme müstakil olarak basılmakla beraber aynı yıl Beyannâme’nin Osmanlıcası, 26 Ağustos 1909 Perşembe günü (H. 10 Şaban 1327, Receb 13 Ağustos 1325) Sırât-ı Müstakîm dergisinin 2. cilt 51. sayısının 385, 386 ve 387. sayfalarında yayımlanmıştır. Arapçası ise aynı derginin 16 Eylül 1909 (H. 1 Ramazan 1327, R. 3 Eylül 1325) perşembe günü, 3. cilt 54. sayısının 17, 18 ve 19. sayfalarında yayımlanmıştır.³⁸

Pîrîzâde Mehmed Sahib’in yayımladığı Beyannâmesi’nin ek-1’deki Arapça Metni’nin Türkçeye çevirisini burada vermek istiyoruz.

Şeyhülislamlık Makamı’nın Milletvekilleri, Hâkimler, Müftüler Ve Anlayış Sahibi Büyüklere Açık Bildirisidir:

Rahman ve Rahim Olan Allah’ın ismiyle.

Şükür âlemlerin rabbi olan Allah (c.c.) içindir. Salat ve selam yaratılanların en hayırlısı Muhammed (s.a.s.) ile onun âl ve ashabının tamamının üzerine olsun.

Bundan sonra Allah (c.c.), sosyal hayatın yeryüzünde ıslahı için ezelde insanı vekil (halife) tayin etti. İnsan, özel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak, dünyayı imar etmek üzere akıllı bir varlık olarak yetkili kılındı. Sadece insana hibe edilen bu özellik “O, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, ...”³⁹ ayetinde belirtildiği gibi Yüce Allah tarafından kararlaştırılmıştır. “O, göklerde ne var ve yerde ne varsa, hepsini sizin emrinize vermiştir...”⁴⁰ ayetinde geçtiği gibi insanın faydalanması için yeryüzü ve gökyüzünü onun emrine boyun eğdirdi. İnsan akıl ve irade sahibi olduğu için ona sorumluluk verdi. Bu iki özelliğimiz ile işlerimizi yapmaya güç yetirebiliriz. Akıl ve irade, dünya hayatında insanın ihtiyaçlarını gidermek ve amellerini güzelleştirmeye yarayan iki kuvvettir.

Ancak şu kadar var ki insanın işlerini yapabilmesi kendi dışındaki varlıkların iş durumlarına da bağlıdır. İnsanların umutlarını gerçekleştirmeden, kamu kurumlarında planlama yapmak, düzen kurmak mümkün değildir. Fakat yüce

³⁸ Sırât-ı Müstakîm, c. 3, sy. 54, ss. 17-19; Sırât-ı Müstakîm, c. 2, sy. 51, ss. 385-387.

⁷² En’âm, 6/165.

⁴⁰ Câsiye, 45/13.

Allah'ın bildirdiğine göre şüphesiz insan, nefs-i emmâresinin kendisi ile oynadığı bir oyuncaktır. Nefsin kolaylıkla kurduğu tuzaklara ortak olmaktan kendini kurtaramaz. İnsanların mutluluğu için sağlam yasaları keşfetmede ilk akıl sınırlıdır, güçsüzdür. Bunun için fazlından dolayı peygamberlerini gönderen Yüce Allah, tek başına hüküm koymada ilk akıl aciz olduğundan temel prensipleri ve sağlam kamu menfaatinin hükümlerini peygamberleri vasıtasıyla açıklamıştır. Peygamberler insana, aklın yoluna nasıl uyacaklarını ve bütün mutlulukların en mükemmelinin iman etmekle mümkün olduğunu öğrettiler.

Şüphesiz Allah (c.c.) kesin delillerini tamamlamıştır. Sorumluluğun asıl sebebini aydınlatmıştır. Bundan sonra dürüst rehberler, insanları aydınlatmasına rağmen dümdüz yoldan saparlarsa Allah'ın rahmetinden kovulmuş, rotadan uzaklaştırılmış olurlar. Onlar yüce Allah tarafından şöyle sıfatlandırılırlar “*(Onlar) sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık bunlar dönmezler.*”⁴¹ ayeti ile içimizdeki akıl sahiplerine yüce Allah'ın delili olarak ne güzel tanımlanmıştır. Bundan sonra şayet saparsak zalimlerden oluruz. İşte şimdi âlemin barışı/ıslahı için imamların uzlaşmasındaki sır anlaşılıyor. Yüce Allah'ın halifeleri belirlemesi, kendi üzerine vacip değildir. Halifenin, millet tarafından seçilmesi gereklidir. Toplumun istekleri, sınırlı bir kişinin teklifi ile değil grupların teklifleri ile olur. Tıpkı bazı ayet-i kerime başlarındaki “*Ey insanlar! Ey iman edenler!*” şeklinde Allah (c.c.)'ın hitap cümlelerinde olduğu gibi.

Hılâfetin sahih olmasında en önemli şey ancak imamların kamu yasalarına bağlılıkları, insanların da hükümet reislerine gönüllü biat etmeleri ve onaylamaları iledir. Yine imametın sıhhati için bu reisin Allah'ın sağlam ipine bağlı kalması, kulları için geçerli şeriat kanunlarına itaat etmesi şart kılınmıştır. Müslümanlardan her birisi, gelen yöneticisini denetlemeye mükellef ve hükümetinden sorumlu olduğu için devlet adamlarının işlerini incelemede dikkatli olması gerekir. Hatta nüfuzunu kullanarak ilahi yasalara aykırı davranmak ve kullara hizmeti engellemek gibi çirkin davranış ve doğru görüşten uzaklaşınca ikaz etmek için devlet adamlarını gözetim altında tutmalıdırlar. Bunu Yüce Allah, bir ayette şöyle açıklamıştır. “*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir topluluk olmak üzere yaratıldınız, iyiliği ve güzelliği*

⁴¹ Bakara, 2/18.

emredersiniz, kötülüğü ve çirkinliği yasaklarsınız...”⁴² Allah’ın nebisinin sözünde ise “Hepiniz çobansınız, hepiniz sürünüzden sorumlusunuz...”⁴³ benzetmesi ile açıklanmıştır.

Rasulullah (s.a.s.) den sonra Sıddık-ı Ekber (r.a.) ümmetin icması ile halife oldu. Sonra Ebubekris-Sıddık’ın vasiyeti ve ümmetin ittifakı ile Faruk-u Azam halife oldu. Hz. Ömer (r.a.), seçim üzere halifenin atanmasını emrederek devretti. Şûra ehli seçimini Osmân-ı Zinnureyn (r.a.)’in halifeliği üzerinde karar kıldı. Onun şehit edilmesinden sonra Medine’deki bütün ashab Ali (k.v.)’nin halife seçilmesinde anlaştılar ve ona hemen bîat ettiler. Bu dört halife zamanında İslam fetihleri genişlemiştir. Dünyanın doğusunda ve batısında onların sünnet üzere yürüyüşleri, Hulefa-i Raşidin’in, inancında sağlam halifeler olarak vasıflanmalarını sağlamıştır. Fakat günlük ihtiyaçlar, anlaşmazlıklar, Arap olmayan göçebe halklar, Arap kavimlerinin zihinlerini karıştırmıştır. Bundan sonra onlar emîr’e yapılan gönüllü itaati zorla ve istemeyerek yapılan bîat ile değiştirdiler. İstisnalar olmakla birlikte İslam hukukunun emrettiği gibi hükümet başkanları oy ile seçilmedi. Hatta onlardan Osmanlı soyunun sultanları ortaya çıktı. “...*Kökü sabit, dalı gökyüzündedir...*”⁴⁴ Yüce Allah’ın sözüne tam uyan Osmanlı ağacı böyle gelişti. Saltanat ve hılafet tahtının geniş gölgesi korunmuş oldu. Osmanlı sultanları hükümetlerinde Hulefa-i Raşidin yönetiminin izini sürdürdü ve onların eserleri üzerinde yürüdüler. Zulüm saraylarını yıktılar. Dinin işaretlerinden silinip kazınan şeyleri dirilttiler. Aydın ve dürüst oldular. Halifeye bîat etmeyi insanlara zorlamadan gönüllü olarak sevdirdiler. Fethedilen beldelere, âlimlerden kadılar (hâkimler) göndererek, kararları ve infazları birbirinden ayırt ettirdiler.

Önemli şahsiyetleri çok sayıda ayrıcalıklı ilmî antlaşmalarda görevlendirdiler. Barış antlaşmalarının fetva kararlarında onların işaretlerine uymaya gayret ettiler. Asrın durumları neyi gerekli kılıyorsa üç hükümet kuvveti ile mutabık kaldılar. Bu üç hükümet kuvvetinin yürümesi şeriat kuvveti ve akıl iledir. Takva sahibi hükümdarlar ve ilim sahibi insanlar yasama gücünün sağlam duruşuna destek oldular. Sonuçta bu, hükümetin gözetlenmesi için doğal bir proje oluşumudur. Buna

⁴² Âl-i İmran, 3/110.

⁴³ **Sahîh-i Buhari ve Tercemesi**, c. 5, Kitâbü’l-Ahkâm, Bab 1, Sahîh-i Müslim, İmare 20. Sünen-i Tirmizi, cihad 27.

⁴⁴ İbrahim, 14/24.

göre icra ve infazları vezirlere ve emirlere gönderdiler. Husumetler ve ayrılıklar güvenilir milletvekilleri ile mahkeme heyetlerinin hüküm ve kararları ile çözüldü. Denetim ve fetvalar karar vermede bağımsızlık yeteneği olan âlimlerden üstün ve ileri gelen müftülere verildi. Onlar hükümetlerini kuvvetlendirdi. Başa geçenler de hükümeti sağlamlaştırdı. Hatta Osmanlı Milleti'nin farklı unsurlarının tamamı, isteyerek yönetime boyun eğdiler. Geçen eski asırlarda Osmanlı hükümeti aleyhinde olmadılar.

Fakat zaman değişti. Zira devletimizin geniş coğrafya beldelerine yayılması, fesatçı Celâlî gurupların zuhuru ve komşu devletlerin emelleri gibi bütün sebepler son ulu hükümetimizde kanlı savaşları, fakirlik karşısında iç karışıklıkların yayılmasını doğurdu. İlgisizlikten peş peşe veba hastalıklarının devam etmesi üzerine gücünü kaybetme yaygınlaştı. Hatta adım adım ilmi antlaşmalar silindi gitti. Parlayan yıldız söndü. Parlaklığın yerini açık sapıklık ve kara cehalet kapladı. Bu durum Allah korusun devletimizi birkaç kere yıkılma tehlikesine düşürmüştür. Yukarıda açıklandığı gibi halifenin seçilmesi, şer'an ümmet üzerine vacip ve Yüce Allah'ın hitabı bütün insanlara umumidir. İyiliği emretme, kötülükten sakındırma ile bütün Müslümanlardan her biri sorumludur. Millet yönetendir. Milletın sınıfları zincirleme dayanışma ile milletin kendisini oluşturur. Bu yüzden her bir sınıfın diğer sınıfları da kontrol etmesi gerekir. Bu özel görevi yapmada bir sınıf tembelleşirse diğer bozuk sınıflar isyan, ayaklanma çıkarırlar. Çünkü şeriat'a kesintisiz bağlılığın sonucu ve yükümlülüğü budur. Bundan dolayı *"Allah'a isyanda mahlûka itaat yoktur"*⁴⁵ ve *"Şüphesiz itaat doğruluktur"*⁴⁶ gibi hadis-i şerifleri içine alan ve destekleyen yüce Allah'ın şu ayeti daha umumidir. *"İçinizden sadece zulmedenlere dokunmayacak olan azaptan sakının..."*⁴⁷ Bu tembih ve uyarı karşısında söyleneni yapmakta en küçük gaflet ile idarenin düzeni bozuldu. Bağlılıklar çözüldü. İnsanlardan hiçbir sınıf hükümetin işlerinin içine girip bu konuyu gündeme taşımayı keşfedemedi. İşte bu her halk sınıfı için doğru olmamakla beraber, üyeleri millet tarafından seçilen bir teftiş heyetinin gözetimi altında bulunursa, Meşrutiyet hükümetinin işleri ve icraatları her türlü müdahaleden korunmuş olur. Böyle bir hükümetin yöneticilerine halkın

⁴⁵ Sünen-i Tirmizî Tercemesi, c. 3, Kitâbü'l-Cihâd, Bab 29, s. 234.

⁴⁶ Sahih-i Müslim ve Tercemesi, c. 6, Kitâbü'l-İmâre, Bab 39, s. 40.

⁴⁷ Enfal, 8/25.

“...İşittik ve itaat ettik...”⁴⁸ cevabı ile itaat etmesi, bağlanması farzı ayın olur. Osmanlı devleti, sağlam şeriat kanunları üzerine bina edilmiştir. Osmanlı hükümetinin siyasi başarısı akıllı ve meşru hükümet arasında gücü devam etti. Basit bir sarsıntıda eskiye dönmez. Hatta zifiri cahillik zamanlarında bile, devleti denetleyen takva ve ilim ehli devlet adamları sayesinde durumunu korudu. O ilim ehli adamlar Allah korkusundan dolayı en zorba, zalim hükümdarlara bile başlarını eğmediler. Şayet herhangi bir zamanda yavaş yavaş yok olmak gerçekleşirse Yüce Allah bize bunun sebeplerinden kaçınmamızı tembih ettiği ayette şöyle söylüyor. “...Kesinlikle Allah bir topluluğa verdiğini, onlar kendilerindekini değiştirmedikçe değiştirmez...”⁴⁹ Yüce Allah’ın sözünde geçtiği üzere “Eğer onlar (Allah’a teslim olma) yolunda dosdoğru gitselerdi, elbette kendilerine bol su sunardık.”⁵⁰ Dünyanın sonuna kadar ilahi güvenceden bir parça olan, istikamet yolu ile garanti altında kalacaktır.

Allah aşkına istibdat dönemi karanlık günler oldu. Üçte bir asırlık dönemde asıl devletlerin ve bağlı devletlerin şekli bozulmuştur. Hatta bütün ufuklarından adalet ve eşitlik kayıp oldu şeriat bağı gevşedi. Düzen bozuldu. Kaos, zorbalık ve zulüm yayıldı. Vatandaşların kalpleri hükümetten nefret ettirildi. Çeşitli unsurlar arasında hile ve bölünme ortaya çıktı. Yabancı düşman devletlerle dostluk kurmak imkânsız oldu. Devleti devirebilmek için üzerine baskı yapıyorlar. Neredeyse Osmanlı birliğimiz bir çukurda yavaş yavaş erirken süratlice çökertilecekti.

İşte burada Rahman’ın koruduğu bir topluluk yerinden fırladı. Onlar Allah’ın galip kıldığı kurtuluşa eren fırkadır. Hürriyet uğrunda inatçı zorbalara karşı koyarak hayatlarını tehlikeye attılar. “...Eğer siz Allah’a yardım ederseniz, O’da size yardım eder...”⁵¹ ayeti ellerinde delil olduğu halde tekbirlerle çalıştılar. Vatana elim bir yıkıntı tehdidi yapıldı. Öyle ki, memleket için olması yakın tehlike, abartılarak anlatılmasına rağmen çözüm üretildi. Millet elinden zulüm kelepçelerini çözdüler. Kış uykusuna yatmış insanlar ve onların devamındaki alt kademedeki insanların, kısıtlanmaları kaldırılarak kalpleri yüce Allah’ın “Gerçekten Biz, sana apaçık bir fetih ihsan ve ikram ettik”⁵² müjdesi ile temizlendi. İşte milletin o kahramanlarının

⁴⁸ Bakara, 2/285

⁴⁹ Ra’d, 13/11.

⁵⁰ Cin, 72/16.

⁵¹ Muhammed, 47/7.

⁵² Fetih, 48/1

yaptığını tarihin övecek olması ve torunları tarafından marşlarının söylenecek olması, Muhbir-i Sadık'ın “*Benim ümmetim dalalet üzerinde birleşmez*”⁵³ haberindeki doğruluk ispatlanmıştır. Gayretlerinden dolayı Allah’a şükürler olsun. İslâm dininden dolayı Allah’a hamd olsun.

Baskıcı yönetim tarafından, Osmanlıya bağlı milletlerin “...*Allah, geçmişte (yapılanları) affetti...*”⁵⁴ yüce Allah’ın sözü ve O’nun cömert nebisinin “*Affetmek zaferin zekâtıdır.*” sözündeki affı uygulamaları mümkün değildir. Bu bağlı milletlerin tutumlarındaki azmi kırılсын diye gazetelerin ilk sayfaları, siyah baskılar yapmış fakat kötü mizaçtan dolayı cesaretle olayın başında üzerini kapatmışlardır. Gazeteler her ne zaman bir fırsat bulsalar onlarla yardımlaşırlar. Hatta memleketi bir darbe ile karıştırmak için hayli süslü ve hileli haberler yayımladılar. En yüce olan Allah korusun! Geçmişteki bütün zor durumlar, “...*Kimi de Allah saptırırsa, onu yola getirecek yoktur*”⁵⁵ ayeti ile onaylanmış oldu. Bununla beraber şeriatın uygulanması üzerine, Allah’ın açık kitabı ve peygamberlerin efendisinin sünnetlerini ihya için yemin eden Allah dostları, insanların kanunlarına karşı hürriyetin yok olmasını korudular.

Pusularından çıkan aslanlar gibi kükrediler. Hücumlarında ikinci ve üçüncü düzenli kolorduları da cihat silahı ile yanlarına çekmişlerdir. Hılâfet merkezinin güvendiği hamaset sahibi kişiler doğruların önüne geçirilmişler, hatta azgın bir grup şaşırtıcı bir süratle kılıçlarını çekmiş cesaretle saldırıyorlardı. Onlar bu direnişleriyle dar boğazlardaki tuzaklardan geçtiler ve İslam topraklarını isyancılar eli ile karıştırmak isteyenlerden korudular. İkinci kez devlet müesseselerine isim vererek hak elde etmek istediler. Tıpkı cezalarını bulan azgın grubun hak istediği gibi yaptılar. Yüce Allah’ın söylediği gibi “*Allah’a ve rasulüne savaş açanların, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası, öldürülmeleri veya asılmaları veya elleri ve ayaklarının çapraz kesilmesi veya bulundukları yerden sürülmekten başka bir şey değildir...*”⁵⁶ ayeti onlara makul gelmiştir. O zaman milletin uzman kişileri toplandı ve içlerinden kendilerini desteklemeye meyilli milletvekilleri seçtiler. Devletin yapısında fesat cereyanını bastırmak ve bu gibi durumlarda şeriatın

⁵³ **Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi**, c.10, Kitâbü’l Fiten, Bab 8, s. 156.

⁵⁴ Maide, 5/95.

⁵⁵ Ra’d 13/33

⁵⁶ Maide, 5/33.

ne söylediğini hatırlatmak için şeyhülislamlık makamının fetvasını isteyerek hür görüşlerini rahatlattılar.

Önceki şeyhülislam, başkentin basın danışmanlarını topladı. Onların ittifakla vermiş oldukları şeriat fetvasını yayınladı. Bu fetva ile padişahlık koltuğu boşaldı. Yerine umumi halkın sağlam bîati ile seçilen görkemli Sultan Beşinci Mehmet Han halife oldu. Allah ona güç kuvvet versin. İşte bunca zamandır tamamen unutulan bu bîat böylece yerini bulmuş oldu. “...*Bizi buraya ulaştıran Allah’a hamdolsun! Eğer Allah, bizi buraya ulaştırmasaydı, bizim kendiliğimizden bunun yolunu bulmamıza imkân yoktu...*”⁵⁷ geçmiş dönemlerin kötülüklerini saymaktan kalem aciz kalır. Bunların her biri bilinmektedir. Ayrıntılarını anlatmaya ihtiyaç yoktur. Bu dönemin geçmişte kalmasından dolayı Allah-ü Teâlâ’ya hamd ederiz.

Yeni yönetim dönemi güzellikler ve yükseliş dönemi olacaktır. Çünkü bu değişim, açık şeriat kurallarından bir kuralı diriltti. Bu kural, yönetime egemen olan ezici, zalim hükümdarı yıkmış oldu. Bu bizim için güzel bir başlangıç ve hayırlı bir fâl’dır. Memlekette huzur ve mutluluğun sağlanacağı aşikârdır. Bu da ancak geçerli kanunlara toplumun bağlılığı ile mümkündür. Burası tamam, şayet geçerli kanunlarda haklar ve görevler ülke ahalisi arasında mutlak eşitlik ilkesine göre paylaştırılmazsa istenilen huzur ve rahatlık sağlanamaz. Ancak Osmanlı devletimizde adliye ve idare kanunları, Elhamdülillah sıkı şeriat esaslarına dayalı olduğundan halk arasında istenilen eşitlik garantidir. O halde, şeriat kanunları, dinin ihtilafı için eşitlikten vazgeçmez. Nasıl da sahih haberler Allah’ın nuru gibi parlıyor. Dini kitaplarda Allah Resulü (s.a.s.) bir sözünde şöyle seslenmiştir. “*Onların lehine olan bizim de lehimize, onların aleyhine olan bizim de aleyhimizedir.*”⁵⁸

Şeriat nazarında her vazife bir hakkın karşılığıdır. Bir görevi, haktan mahrum etmek için kullanmak caiz değildir. Çünkü bu açık bir zulümdür. O zulümden Allah-ü Teâlâ’ya sığınmak gerekir. Allah (c.c.)’ın dinindeki bir hükmün içinde azıcık bir zulüm olduğunu söylemek düşünülebilir mi? Şüphesiz Fahri Rusul (s.a.s.) Müslüman olmayan hatta Müslümanların zimmetine girmeyen birçok insanla istişare etmiş olduğunu, siyer kitapları anlatmamış mıdır? Gazve ve harplerinde onlardan yardım istemiştir. Allah-ü Teâlâ yüce Kitabı’nda belirtmiştir ki, “*Hem sizden meydana gelmiş, önden giden, hayra davet eden, iyiliği ve güzelliği emredip kötülüğü ve*

⁵⁷ Araf, 7/43

⁵⁸ Eşbâhun Nezâ’ir’den alındığı belirtiliyor. SM, c. 1, sy 12, s. 192.

*çirkinliği yasaklayan bir topluluk olsun...*⁵⁹ ayeti gereğince milletin önceden seçtikleri hükümeti denetlemesi gerekir. Tıpkı geçmişte olduğu gibi. O zamanlarda devletin unsurlarından bazıları gayri müslim tayfalardandı. Memleketin yararına uygun olan bu denetimlere onlar da iştirak ettiler. Bugün onların üstünde olan Mebuslar Meclisi Şeriatın gereğini yapmada iyi bir örnektir. Meşrutiyet ise büyük İslâm hılâfetine en güzel açıklayan bir örnek olduğu muhakkak netleşmiştir. Sabahları aydınlatan Hakk'a yemin olsun ki, iki gözü ile işe yapıştı. Bugünden sonra hükümetin görevi vatandaşlar arasında hakları eşitçe bölüştürmektir. Halk üzerinde yetkisi olan ya da yetkili olmayıp ancak, vatanlarında sosyal ilişkileri güzel olan diğer gruplar, dinin emrettiği şekilde her yönden haklarını dikkate alarak görevlerini üstlendiler. Hristiyanlardan salih kulların kurtuluşu kitaplarda geçmiştir. Müslümanlar, onların dostluklarına şahit olmuştur. Allah-ü Teâlâ'nın "...Müminlere sevgice en yakını da 'Biz, Hristiyan'ız!' diyenleri bulacaksınız..."⁶⁰ ayeti ve fıkıh kitaplarında onların mallarını, canlarını, dinlerini taarruzdan korumanın lüzumu açıklanmıştır.

Baskıcıların onlara acı çektirmesi işte bundan sonra mümkün müdür? Zira bundan dolayı dünya da utanma, ahirette de ceza vardır. Allah-ü Teâlâ ayetinde "...Allah'ı çokça zikredenler için Allah'ın resulünde pek güzel bir örnek vardır"⁶¹ dediği ve en güzel ahlakı tamamlamak için gönderdiği peygamberi de "*Allah'ın ahlakı ile ahlaklanın*"⁶² buyurmuştur. Kim yüce Allah'ın ahlakı ile ahlaklanırsa O, istisnasız bütün yaratılanlara güzellik ve adaletle davranır. Bundan sonra İslam beldelelerinde diğer milletlerden olan vatandaşlara kaba ve sert davranmak caiz değildir. Çünkü bu açıkça Allah-ü Teâlâ'nın rızasına ve cömert peygamberinin sünnetine uygun değildir. Buna muhalif olanlar ise yüce Allah'ın haklarında "*Allah ve Rasulüne savaş açanların cezası...*"⁶³ ile cezalanarak hüsrana uğrayan zümrenin içine girmiş olurlar.

Biz bu beyanname ile Müslümanları uyarıyoruz. Karşı olmaya hazırlananlar için hükümet şiddetli ceza vermede kararlıdır. Halkın kendi aralarında güzel geçinmelerini, muhaliflerle görüşmekten sakınmalarını ihtilaf ve fitne konusunda

⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/104.

⁶⁰ Maide 5/82.

⁶¹ Ahzab, 33/21.

⁶² Fahrüddin Râzi, *Tefsiri Kebir Tercemesi*, c. 5, s. 517. Bakara 269. ayetin tefsirinde geçiyor.

⁶³ Maide 5/33.

bozuk gaye sahiplerinin şerlerine kapılmamaları için devamlı, tesirli bir dille uyarılmalarını tavsiye ederiz.

Bunu yazan fakir,
Şeyhülislâm,
Pîrîzâde Mehmed Sâhib,
Af onun üzerine olsun.

Kaynaklarda Mehmed Sâhib'in bu beyannâmeden başka yazılı bir eserine rastlanmamıştır. Abdülkadir Altunsu tarafından kendisine nisbet edilen “Mecmûa-i Eş'âr” onun eseri değildir. Şam Valiliğine atanan Fuad Paşa'ya övgü için Ziver Bey'in yazdığı iki kıtalık şiirin, bu mecmuadan alıntı yapıldığı dipnotu düşülmüştür. Yazarı bilinmeyen bu şiir mecmuası ise İbnülemin tarafından, Mehmed Sâhib'in kitaplığında bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁴

Mehmed Sâhib yazılı müstakil eserler vermemiş olmasına rağmen babasının Anadolu kazaskerliğine atanmasından sonra, on dört yaşında iken Anadolu Kazaskerliği Tezkireciliği ile başlayan memuriyet hayatı boyunca Osmanlı Devleti adalet ve yönetim sisteminde yer alan Kadılık, Müfettişlik, Kazaskerlik (Anadolu ve Rumeli), Divan-ı Muhasebat (Sayıştay), Şûrâyı Devlet (Danıştay), Divan-ı Temyiz (Yargıtay), Hükâmü'l-Şer'î (Hakimler Yüksek Kurulu Üyesi), Âyan Meclisi Üyeliği (Senatör) ve Meşihat (Şeyhülislamlık) makamları gibi 73 yaşına kadar bir çok devlet memurluklarında ve sivil toplum üyeliklerinde çalışmış olmasına ve konumuzu teşkil eden “Beyannâme'yi” ilmî bir üslub ve ustalıkla hem Osmanlıca hem de Arapça olarak yayınlamasına rağmen herhangi bir eser telif etmemesi şayanı dikkattir.

Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Osmanlı devleti adliye teşkilatının bütün kademelerinde çalışmış bir hukukçu olarak, adli ve idari olaylar üzerinde elbette birtakım etkileri olmuştur. 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülazîz'in bir ihtilâl ile tahttan indirilmesi ve 4 Haziran 1876'da Feriye Sarayı'nda intihar süsü verilerek şehit edilmesi olaylarından sorumlu tutularak yargılanan, o dönemin Sadrazamı Mithat Paşa'nın idamına karar verildikten sonra, Sultan II. Abdülhamid, verilen idam kararı hakkındaki görüş ve düşüncelerini almak için, ilmiye mensuplarını saraya davet etmiş ve üç gün üç gece sarayda mezkûr kararı tartışmışlar. O sırada Mithat Paşa'nın

⁶⁴ Mahmud Kemal İnal (İbnülemin), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, c.1, s. 164. T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 291.

muhakemesinde, birinci reis Mahmud Sürurî Efendi de bu toplantıda bulunmaktadır. Mehmed Sâhib “*Sürurî Efendi, Mahkemede Reisi Evvel olması nedeniyle burada görüş beyan edemeyeceği*” gerekçesiyle, Sürurî efendinin saraydan çıkarılmasını istemiştir. İlmiye mensuplarından bu idam hükmüne iki kişi muhalefet etmiştir. Bunlardan biri Mehmed Sahib Bey, diğeri ise Fetva Emini Nuri Efendi’dir. Davetliler saraydan ayrılırken Mehmed Sahib, kapıdan çevrilir görevliler kendisine “*Sâhib Bey’in esbab-ı muhalefeti ne ise ayrıca bir kâğıda yazsın da bildirsin.*” şeklindeki Padişahın isteği üzerine toplantıdaki düşüncelerini Mehmed Sahib; “*Kıraat olunan irâde-i seniyye-i kerâmetâre-i hazreti padişahinin hükmü celil-i dünyevi ve uhrevî ta’yini mesuliyetle şer’an ne lazım geleceğinin arzına ve beyan kılınması olduğu ve verese-i katîl mevcut bulunmadığı cihetle evvel emirde muhakeme-i şer’îye icrası re’yindeyim. Sâhib*”⁶⁵ açıklamasını bir tutanakla kayda geçerek, Mithat Paşa’nın idam kararına karşı çıkmış ve ceza müebbet hapse çevrilmiştir.⁶⁶

13 Nisan 1909’da 31 Mart Hâdisi üzerine 19 Nisan 1909’da Hareket Ordusu İstanbul’daki kargaşayı sona erdirerek düzeni sağladı. Bu olaydan 14 gün sonra 27 Nisan 1909’da Sultan İkinci Abdülhamid’in Hilâfet Makamından ve Osmanlı Saltanatından düşürülmesi için, Meşihat Makamınca Mehmed Ziyâeddin imzalı “Hal’ Fetvası” Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebûsân’dan oluşan “Meclis-i Umûmî-i Millî” toplantısında okunarak iki şıktan birisi kabul edilmiştir. Fetvada oylamaya sunulan birinci şık, Sultan II. Abdülhamid Han’a “*İmamet ve Saltanatdan ferâgat teklif etmek*” ikinci şık ise “*Hal’ Eylemek*” suretiyle padişahlıktan düşürülmesi oylanırken, Mehmed Sâhib Şûrâyı Devlet Mülkiye Dairesi (Danıştay) İkinci Başkanı ve Âyan Meclisi üyesi olarak “hâl’, hâl’” diye bağırarak Meclisin bu yönde karar vermesinde etkili olmuştur.⁶⁷ 6 Mayıs 1909 (H. 15 Rebiulahir 1327; R. 22 Nisan 1325)’da 31 Mart Vak’asından 23 gün sonra, Mehmed Ziyâeddin Efendi’nin ikinci defa Meşihat’tan ayrılması üzerine, Meşrutiyetçiler Mehmed Sâhib’i, Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci kabinesinde Şeyhülislâmlık Makamı’na getirdiler.⁶⁸ Bu sırada 31 Mart’ta cereyan eden olaylardan dolayı Sultan II. Abdülhamid’in Dîvân-ı Harb

⁶⁵ Nevsali Osmani, s. 199.

⁶⁶ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 291.

⁶⁷ Sadık Albayrak, *Türkiye’de Din Kavgası*, Sebil Matbaacılık ve Tic. 2. Baskı, İst.1975, ss. 94-95.

⁶⁸ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 290.

(askeri mahkeme)'te yargılanması ve hapsedilmesi için Dîvân-ı Âlî'de mazbata hazırlanıp Meclise sunulması kararlaştırılmıştır. Mecliste hiç kimsenin sesi çıkmaması üzerine bu sefer Şeyhülislâm ve Âyan Üyesi olan Mehmed Sahip, kızgın bir şekilde yumruğunu masaya vurarak: *"Altı yüz senelik Osmanlı İmparatorluğunda görülmemiş bir hal. Böyle bir mazbatanın yapılmasına da, burada okunmasına da teessüf ederim teessüf ederim."* diye bağırmaya başlamıştır. Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa da: *"Sâhib Beyefendi, milli Meclis'te istifa mı hâl' mı diye reye' konulduğu zaman 'hâl', hâl' diye" bağırın siz değil miydiniz?"* deyince: *"Dedim, inkâr etmem. Fakat böyle bir kararı da asla kabul edemem."* diyerek sesini yükseltmiş⁶⁹ ve Sultan II. Abdülhamid Han'ın yargılanma mazbatasına, Adliye Nâzırı ile birlikte muhalefet etmiştir.⁷⁰

27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilişinden itibaren, Mehmed Sâhib'in bütün Müslüman Ülkelerdeki Müftü ve yöneticilere gönderdiği Beyannâme'yi yayımlayınca kadar geçen, yaklaşık dört aylık sürede Müslüman halkları sükûnete çağırması istenmiştir. Bir halk ayaklanması çıkmaması için, başta Hindistan⁷¹ olmak üzere, Mısır, Kırım, Kazan, Balkanlar ve İstanbul'da basılan bazı gazete ve dergiler Müslüman halkları susturmaya, sakinleştirmeye yetmemiştir. Ancak, Şeyhülislam olarak Meşihat makamından Mehmed Sâhib'in, yayımladığı beyanname ile Müslümanlar ikna olmuş ve V. Mehmed Reşad halife-i müslimîn sıfatıyla zorunlu olarak kabul edilmiştir. Çünkü beyannamenin son cümlesi ile sukûnet çağrısına uymayanlar hakkında hükümetin şiddetli ceza uygulayacağı şöyle belirtilmektedir:

*"... ehl-i İslâm'ın vatandaşları olan milel-i sâireye gılgat u huşunet ile mu'âmele ve husûmet izhâr eylemeleri rızâ-yı ilâhî ve evâmir-i Risâletpenâhî'ye alenen muhâlefet olur ki, bu muhâlefeti irtikâb edenler de Kur'an-ı Kerîm'deki (İnnemâ cezâü'llezine yühâribûne'llâhe ve Rasûlehü.) âyet-i celîlesinde vasfolunan zümre-i hâsireye dâhil olurlar. Bu zümre hakkında ukûbât o gibi mütecâsir mütecâvizler hakkında eşedd-i cezâ ile mücâzât hükûmetçe mukarrer olduğundan hüsn-i mu'âşeret lüzumunun bir lisân-ı mü'essirle avâm-ı nâsa tefhîmi ve tezvîrât-ı mefsedetkârânede bulunacak eşirrâya kapılmamaları için halkın lâyenkatı' irşâd ü ta'lîmi tenbîh ü tavsiye olunur."*⁷²

⁶⁹ Albayrak, (Din Kavgası), ss. 94-95.

⁷⁰ T. Özcan, Mehmed Sâhib, c. 34, s. 291.

⁷¹ Azmi Özcan, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Cilt 1, İstanbul 1992, ss. 3-32.

⁷² Bkz. Ek 2, s. 10. Beyannamenin Osmanlıcası.

Böylece Osmanlı halkının kesintisiz bir şekilde sükûnete çağrılması talep edilmiştir. Pîrîzâde'nin, 26 Ağustos 1909'da Osmanlıca, 16 Eylül 1909'da ise Arapça dillerinde Sırâtımüstakîm Mecmuası'nda yayımladığı ve müstakil olarak İstanbul Uhuvvet Matbaası'nda basılıp İslâm beldelerine gönderdiği bu "Beyanname" ile Payitahttaki halife değişikliğinin, makul karşılanması gerektiği fikrinin yayılmasını sağlanmıştır. Pîrîzâde, vefatından altı ay önce Âyan Meclisi üyeliğinden istifa ederek emekliliğini istedi ise de Sultan V. Mehmed Reşad'ın "Murassa' Mecîdî Nişanı" (kıymetli taşlarla süslü nişan) ile ödüllendirmesi ve aşağıda sureti verilen "Taltif Tezkeresi" takdim etmesi sonucunda istifadan vazgeçmiştir.⁷³

TALTİF TEZKERE SURETİ

*"Zâtîâlî-i ekremîlerinin meftur oldukları hasâili celîle muktezâsı olarak her nerede bulunsalar devlete ifâyı hüsnü hizmetten geri durmayacaklarına velinimet-i bîminnetimiz Hilâfet penâhi efendimiz hazretlerinin kalb-i şâhaneleri kemaliyle mutmain olduğu halde ahîren nâil-i şerefe müsûl oldukları sırada vuku bulan ma'ruzât-ı alîyye-i kerîmaneleri müeddâsından Heyeti A'yân azâlığundan dahi istifa eylemek niyetinde oldukları husûn buyurulmasına ve ma'zûlat umuru devletin müntehâyı muarızına terkîki olan Heyeti A'yân'ın zâtı semî-i fezâil penahileri gibi bir vücudu kıymeddârdan mahrumiyetini intâc edecek olan şu ihtimal nezdî hümayun Cenâbı Padişâhide yek ziyade mucibi teessüf olmasın olduğundan tasavvuru mahsus âlilerinden sarfinazarla kemâken heyeti müşarun ileyheye devamı ve ârayı sâibe ve eskârı münevverelerinden devlet ve memleketi müstefid eylemeye ihtimam buyurmaları ehassı âmâli seniyye-i hazreti tâcdârı olduğu selâm selâmet encâmı mülûkâne ile tebliğ olunur. Ol babda emir ve ferman Hazreti men lehül emrindir. 5 Muharrem 1328-4 Kanunisânî 1325, Serkâtib Hazreti Şehriyârî, Halid Ziya."*⁷⁴

1.2. SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE HİLÂFET MESELESİ

Son dönem Osmanlıda Hilâfet meselesinin bir problem olarak ortaya çıkmasında asıl sebep, Osmanlı Devleti'nin dinî ve siyasî konumu ve Avrupa'nın ileri gelen devletleri ile olan uluslararası ilişkilerde Hilâfet Kurumu'nun güç dengesi olarak karşılarına çıkmasıdır. Bundan dolayı 1870-1920 yıllarına rastlayan elli yıllık sürede Osmanlı Hilâfet Kurumu'nun ve Halîfe-Sultan'ların İslâm ülkeleri nezdinde önce statüsünün zayıflatılması, sonra da İslâm dünyasının siyasi ve dini merkezi olan

⁷³ Nevsali Osmanî, s. 202-203; İlmiyye Salnâmesi, s. 621; Altunsu, s. 227.

⁷⁴ Nevsali Osmanî, ss. 202-203.

İstanbul'un yönetiminden kopararak Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması planlandığı görülür.

Osmanlı dünyasında hilâfet tartışmalarını dört grupta toplamak mümkündür: *İlk* olarak modernleşme ve ıslahat hareketlerinin süratli bir şekilde halife-sultana itaat meselesini canlı, tehditkâr ve siyasi açıdan hayati bir problem haline getirmiştir. *İkinci* olarak meşrutiyet arayışı yani hilâfet-saltanat sisteminin yanında anayasalı (kanun-i esâsi), parlamentolu (şûra, meclis) bir rejim teklifi hilâfet tartışmasını derinleştirmiştir. Gerek kanun-i esasi gerekse meclis fikri, öncelikle halife-sultan'ın hak ve yetkilerini sınırlandırmış veya yeniden düzenlemiştir. *Üçüncü* olarak "*Hilâfetin Kureyşiliği*"nin gündeme getirilerek Osmanlı dünyasında ayrıştırıcı ve milliyetçi söylemlere karşı "İttihad-ı İslâm" (Batılı yazarların adlandırmasıyla Panislamizm) ile alakalı hilâfet tartışmalarıdır. *Dördüncü* olarak Halife'nin cihad çağrısı etrafında oluşan ve Müslüman halkı, dini bir vecibe olarak küfre karşı savaşa ve ayaklanmaya çağırmakla beraber, merkezi otoritenin temsilcisi olarak halifeye hazarda-seferde itaatin gerektiğini bildiren veya halifeye itaatten men eden tartışmalar olduğu görülmektedir.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında I. Dünya savaşına girmesi, Almanya'nın cihad, İttihad-ı İslam ve Osmanlı hilâfeti politikalarının bir unsuru olmasıyla, Kuzey Afrika'da sömürgeleri bulunan, Fransa ve İtalya'nın da eskisinden daha çok, hilâfet meselesiyle doğrudan ilgilenmeye başlamışlardır. Bu nedenle Osmanlı hilâfetini savunan müellifler tenkit ve reddiyelerini Fransız ve İtalyanlara da yöneltmişlerdir. Osmanlı Devleti-Almanya yakınlaşmasından, ileri derecede rahatsız olan İngiltere, hilâfet talebiyle ortaya çıkan Şerif Hüseyin isyanına destek vermiştir. Meşrutiyet idaresi, içinde bulunduğu savaş şartlarından dolayı hilâfet-saltanat düşüncesinin devamına vurgu yaparken, yabancı yazarlar da ise, Osmanlı hilâfetinin "sözde" bir hilâfet olduğu fikri giderek kuvvetlenmiştir. I. Dünya savaşı ve cihad fetvası sebebiyle bu dönemdeki hilâfet tartışmaları, cihad ve İttihad-ı İslâm (İslam Birliği) konularında yoğunlaşırken, doğrudan veya dolaylı olarak olsa, hilâfet meselesiyle ilgilendikleri görülmüştür.⁷⁶

⁷⁵ İsmail Kara, "Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Hilafet Risâleleri*, (Ed. İsmail Kara), Cilt:1, Baskı:1, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, ss. V-IX.

⁷⁶ Kara, c. 4, s. V-VI.

I. Dünya savaşı sonrası yıllarda özellikle *Hindistan Hilâfet Hareketi*'ne mensup müellifler harp sonunda Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında, bir uzlaşma yapılması için Osmanlı hilafetine verdikleri desteği artırarak sürdürmüşler ve İngiltere başta olmak üzere, Avrupa kamuoyunu etkilemek için eserlerini hem artırmışlar hemde Urduca'nın yanında, İngilizce de neşretmişlerdir. Millî Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarına gelindiğinde, Millî Mücadele hareketi, hilâfetçi ve İttihad-ı İslâmî bir söylemle yola çıkmıştır. 1922 yılı sonu ve Lozan Konferansı'na yakın bu söylemden dikkatli bir şekilde uzaklaşmış, giderek tamamen kopmuştur.⁷⁷ TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli oturumunda saltanatın kaldırılmasıyla, uhdesinde yalnız halife sıfatı kalan VI. Mehmed Vahdeddin⁷⁸ on yedi gün sonra İngiliz kuvvetlerinin teklifiyle Malta adasına götürülmüştür. Bir gün sonra 18 Kasım 1922'de TBMM hilâfetten hal' edilmesine karar vermiştir. Yerine 19 Kasım'da son Osmanlı veliahdı, Abdülmecid Efendi TBMM tarafından yetkileri sınırlandırılarak halife seçilmiştir.⁷⁹ Artık bir "Osmanlı Hilâfeti" yerine hanedan içinden Ankara hükümetinin seçtiği ve Türkiye sınırlarının dışındaki Müslümanlarla irtibatı kesik, durumu tartışmalı bir halife vardır. 1923 yılında hilâfet konusunda Türk siyasetçileri, ulema ve aydınları iki guruba ayrılmıştır. Birinci taraf siyasi otoritesi ve iktidarı (saltanat) elinden alınmış bir halifenin, manevi bir kuruma dönüştürülmemiş bir hilâfetin gerçek halife ve hilâfet olamayacağı düşüncesiyle kanunların meşruiyeti, diniliği gibi ciddi meseleleri tartışmaktadır. Bu guruba mensup olanlar, önce muhalefete itilmişler sonra da tasfiye edilmişlerdir. İkinci taraf ise saltanatın ilgasıyla

⁷⁷ Kara, c. 5, s. 5.

⁷⁸ Vahdeddin Malaya gemisi ile 16/17 Mart 1922 gecesi Malta adasına götürülür. Oradan Mısır'a geçer. Sonra Şerif Hüseyin'in davet mektubu üzerine Mekke'ye geçer. Mekke'de Şerif Hüseyin'in, Mısır'da Kral Fuad'ın, hilâfeti Vahdeddin'den devir alma entrika ve emellerine alet olmamak için bir müddet sonra İtalya'nın San Remo şehrine yerleşir, 16 Mayıs 1926'da orada vefat etmiştir. Kızı Sabiha Sultan'ın çabaları ile Cenazesi Şam'a nakledilerek Şam Süleymaniye Camisi avlusuna defnedilir. Ömer Faruk Yılmaz, *Osman Gâzi'den Vahidüddin Han'a Osmanlı Târîhi*, (Ed. Selman Soydemir) I. Baskı, Çamlıca Basım Yayın, Cilt: 6, İstanbul, 2015, ss. 539-548.

⁷⁹ Abdülmecid Efendi Sultan Abdülaziz'in oğludur, İstanbul'da 28 Mayıs 1868'de doğmuştur. Sultan II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşat ve Sultan Vahdeddin dönemlerine şahit oldu. 1918'de Vahdeddin tahta geçince veliahd ilan edildi. Abdülaziz'in oğullarının hiçbiri padişah olamamıştı. Sadece son veliahd Abdülmecid TBMM tarafından 19 Kasım 1922'den 3 Mart 1924'e kadar devlet memuru gibi halife seçilmiştir. 431 nolu kanunun 2. Maddesi kabul edilince Osmanlı topraklarını terketmek zorunda kalır ve 9 Mart'ta İsviçre'ye ulaşır. Bir ay sonra Fransa'nın Nice şehrine yerleşir. İkinci Dünya savaşı sıralarına kadar Paris'te yaşar, 24 Ağustos 1944'te Paris'te vefat etti. Cenazeyi Türkiye'ye getirme çabaları sonuçsuz kalınca, Cenazesi Paris'te Faslılar tarafından yapılan bir camide on yıl kaldıktan sonra 30 Mart 1954'te Medine'ye nakledilerek Cennetü'l Bâki kabristanlığına defnedilmiştir. Bkz. Yılmaz, c. 6, ss. 558-562; İsmail Kara, Sultan Vahdeddin'in Halifelikten Hal'i ve Abdülmecid Efendi'nin Halife Seçilmesine Dair TBMM Gizli Celse Zabıtları, 18 Teşrinisani 1338 Cumartesi, 4. 5. Celse, c. 5, ss. 281-323.

“hakimiyet-i milliye” üzerinde yoğunlaşmış, “meclisin oyuyla” ve yeni halifeyi seçmiş olmanın başarısı ile avantajlı durumda olanlardır. Bu yıl içinde, aslında meşrutiyet fikriyle başlayan anlayış ve yorumlar giderek millî egemenlik (hakimiyet-i milliye) ve hilâfet arasında müsbet ilişki kurulmasına, siyasi düşüncenin lâik/seküler hale gelmesine de yol açmıştır. Böylece hilâfet Türkiye ile sınırlı, bir iç tartışma meselesi haline gelmiştir.⁸⁰

3 Mart 1924 Pazartesi günü TBMM’de yapılan hararetli tartışmalar, özellikle İzmir Milletvekili Adliye Nazırı Seyyid Bey’in yedi saat süren konuşmasının ardından Hilâfetin kaldırılması kararı verilmiştir.⁸¹ 6 Mart 1924 tarihli “Resmî Cerîde” (resmî gazete)’de yayımlanan 431 Numara’lı “*Hilâfetin İlga ve Hanedân-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memâlikî Haricine Çıkarılmasına Dâir Kanun*”un birinci maddesine göre: “*Halife hal’ edilmiştir. Hilâfet, hükûmet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemic olduğundan hilâfet makamı mülğadır.*” kararı ile son Osmanlı halifesi Abdülmecid’in görevinin ve Osmanlı hilâfetinin sona ermiş olduğu ilan edilmiştir.⁸²

1.2.1. Diğer İslâm Ülkelerinde Hilâfet Meselesi

Son dönem Osmanlı coğrafyası doğuya giden yol üzerinde bulunmakta ve İngiltere’nin bütün dünyaya yayılan imparatorluk nüfuzunun çoğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Payitahtı İstanbul’da bulunan Osmanlı sultanı ise, *Halife-i Müslimîn* idi. İngiltere bu durumu göz ardı edemezdi ve bunun için Osmanlı’ya yakın olması ve onu içten parçalaması icap ediyordu. İngilizlerin bu sahte dostluk gösterisinin ardındaki gayeyi çok iyi takip eden II. Abdülhamid, hatıralarında bunu şöyle anlatıyor:

“*Hilâfet mevzuunda İngilizlerin teşebbüslerinin sonu gelmiş değildi. Çünkü Asya’da yüz elli milyon Müslümanı idareleri altında tutuyorlardı ve bu Müslümanlar üzerinde hilâfetin büyük bir nüfuzu vardı. Bunu bildiğim için İngilizleri kuşkulandırmadan, her ihtimale karşı, seyyidler, şeyhler, dervişler gönderip Asya’daki Müslümanları hilâfete manen bağlanmaya hususi bir itina*

⁸⁰ Kara, c. 6, ss. 5-6.

⁸¹ Seyyit Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, (Haz. Mehmet Sait Toprak, Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyit Bey Sempozyumu), D.E.Ü. İlahiyat Fak. İzmir, 16.05.1997, s. 18.

⁸² *Resmî Cerîde*, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, TBMM Yay. Ankara, 6 Mart 1924 (r. 1340, h. 26 Recep 1342), ss. 6-7; Yılmaz, c. 6, s. 560.

gösteriyordum. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin Rusya'daki Müslümanlar arasında yaptığı hizmetleri bilhassa şükranla yad ederim. Bunun, İngilizlerle münasebetlerimizde çok faydasını gördüm. Hindistan umumi valileri oradaki Müslümanların Osmanlı Devleti ile yakından ilgilendiklerini gördükçe, hükümetlerine Osmanlılarla iyi geçinilmesini yazıyorlar ve bizim işlerimizi bir nebze kolaylaştırmış oluyorlardı. Tek başına yaşayacak ve direnecek gücümüz yoktu. Bizi parçalamakta birleşmiş düşmanlarımız kendi aralarında parçalanırlarsa ve biz de bu parçalardan birinin vaz geçemeyeceği kuvvet olabilirsek, yeniden dünya için söz sahibi olabiliriz. Büyük devletler arasındaki rekabetin eninde sonunda onları çatışmaya götüreceği gözler önündeydi. Öyleyse Osmanlı Devleti de böyle bir çatışmaya kadar parçalanma tehlikesinden uzak yaşamalı ve çatışma günü ağırlığını ortaya koymalıydı. İşte benim 33 yıl süren siyasetimin sırrı.”⁸³

Halife-Sultan II. Abdülhamid, bilhassa Osmanlı sınırları içinde olmayan Müslümanlarla yakından alakadar oluyor, dünyanın öbür ucundaki Müslümanlara heyetler gönderip haberleşiyordu. Uzakdoğu'ya, Afrika'ya gönderdiği heyetlerle Müslümanların birlik ve beraberliğini hilâfet makamının sahibi olarak temin etmeye çalışıyordu. Yine Müslümanların halifesi sıfatıyla Hindistan'a, Çin'e, Cava'ya, Orta Asya ve Afrika'nın içlerine kadar kendisini temsil eden heyetler göndererek, bütün Müslümanların manen bağlı bulunmaları icap eden bir halifenin bulunduğunu duyuruyor, yüz milyonları aşan İslam ülkelerinde Cuma hutbelerinde Halife-i Müslimîn Sultan Abdülhamid Han'ın adının okunmasını temin ediyordu.⁸⁴

Sultan Abdülhamid'in “İttihâd-ı İslâm” etkisi ile Hindistan'da “*Hilâfet Hareketi*” başlamış, II. Meşrutiyet döneminde bu ilgi devam etmiş ve kurtuluş savaşı döneminde niteliğini değiştirerek doruk noktasına ulaşmıştır. Hint Müslümanları, İngiltere'ye karşı siyasî mücadelelerinde halifeyi kendilerinin dinî, siyasî gerçek sahibi olarak görmüşler, böylece Hilâfet Hareketi bağımsızlık ve milli kimlik için bir ideoloji haline gelmiştir. I. Dünya savaşında İngiliz hükümeti, savaş sonunda özerklik vermek vadiyle, Hintli Müslüman askerleri Irak cephesinde Türklere karşı kullanmıştır. Savaş sonunda verilen vaad yerine getirilmeyince Hintli Müslümanlar İngiltereye karşı Osmanlı halifesini ve Türkiye'yi destekleme politikasına dönmüşlerdir. O tarihte yapılacak barış antlaşması ile Osmanlı halifesinin bağımsızlığı ve Mekke-Medine şehirlerinin de bağımsız Osmanlı halifesi idaresinde kalması isteğiyle eylemler yapmışlardır. Hindistan'da *Hilâfet Hareketi* denilen bu

⁸³ Ömer Faruk Yılmaz, **Osman Gâzi'den Vahîdüddîn Han'a Osmanlı Târîhi**, (Ed. Selman Soydemir) 1. Baskı, Çamlıca Basım Yayın, Cilt: 6, İstanbul, 2015, ss. 235-236, 274.

⁸⁴ Yılmaz, c. 6, s. 275.

dinî-siyasî oluşum önceleri İslâmî ideolojiyi esas alırken, zamanla siyasî, millî bir hareket haline gelmiştir. Böylece *The Muslim League* (Hindistan Müslümanlar Birliği), *The All India Khilafet Conferance* (Hindistan Hılâfet Hareketi) ve *Câmiatü'l-Ulemâ* gibi örgütlenmeler oluşmuştur. Bu örgütler Osmanlı halifesine bağlılıklarını, yaptıkları kongreler ve basın yolu ile dünyaya duyuruyorlardı. Taki son Osmanlı halifesi Abdülmecid'in 3 Mart 1924'te hılâfetten hal'ine kadar, Türkiye'ye destek vermeye devam etmişlerdir.⁸⁵

İngiltere, bu büyük gücü dağıtmak ve Halifenin nüfuzunu kırmak için, Osmanlıya tabi olan memleket ve milletler arasında, meydana getirmeye çalıştığı ihtilal ve ayrılma hareketlerini hızlandırdı. Bunun için Arap yarımadasının batısında *Akabe körfezi*, doğusunda *Basra körfezi* ve *Kuveyt'i* kendi nüfuzu altına almak için harekete geçti. Akabe kalesini alamadılar. Fakat Basra, Kuveyt ve Yemen'i *Vehhâbî Emir İbni Suud* sayesinde İngiliz nüfuzuna katmaya muvaffak oldular. Buna karşın II. Abdülhamid'in elinde tuttuğu en büyük güç, hılâfet gücüydü ve tahttan indirilene kadar bu gücünü kullandığını şöyle dile getirmiştir:

*"Evet benim Avrupa devletleri ile tek başıma boğuşmaya gücüm yoktu ama, Rusya gibi, İngiltere gibi Asya'da birçok Müslüman ahaliyi idareleri altına almış büyük devletler de hılâfet makamından korkuyorlardı. Bu yüzden Osmanlı'nın işini bitirmek noktasında anlaşabilirlerdi. Ben beklediğim güne kadar bu silahı hudutlarımın dışında kullanmamalıydım. Çünkü böyle bir teşebbüs ne din kardeşlerimizin işine yarayacak ne ülkemin yararına olacaktı. Hılâfet kuvvetimi, memleketimin huzuru ve birliği için kullanmaya, dışarıdaki din kardeşlerimizi de her ihtimale karşı sağlam tutmaya karar verdim."*⁸⁶

1881'de "*Mağrib Ocakları*" diye anılan Tunus, Cezayir ve Trablusgab eyaletlerinden *Tunus'un* Fransızlar tarafından işgal edilmesi, İngiltere'nin ise Müslümanların yoğun olarak yaşadığı *Hint alt kıtasını* sömürü haline getirmesi ve Hint yolu üzerindeki en önemli Müslüman ülke, Mısır'ı 1882'de işgal etmesi, İstanbul'daki Hılâfet Kurumu ve Halife-Sultan ile bu devletlerin karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Hindistan Müslümanları arasında "*Hılâfetin Kureyşiliği*" prensibini gündeme getirip Osmanlı Hılâfeti'nin gayri meşruluğu tartışmasını, İngiliz misyonu çevreler buradan başlatmıştır.

⁸⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i Âliyye*, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, (Ed. Emre Yalçın) Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ayhan Matbaası, Baskı: 1, Cilt: 4, İstanbul, 2016, s. 359-364.

⁸⁶ Yılmaz, c. 6, s. 234, 274-275.

Daha sonraki yıllarda ise Fransa, Almanya ve İtalya da nüfuz bölgeleri ile alakalı olarak hilâfet meselesiyle yakından ilgilenmişlerdir. Diğer taraftan Osmanlının hakimiyetinde olup Müslüman ve Hristiyan Arapların meskûn olduğu Suriye, Hicaz, Yemen, Mısır, Kuzey Afrika bölgelerinde idarî bozulmaların, sosyal hoşnutsuzlukların ve batılı devletlerin açık veya üstü örtülü şekilde destek ve teşvikleriyle Arap milliyetçiliği, Arap hilâfet hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Son dönem Osmanlı'da hilâfetin Araplardan kureyş kabilesine mensup birine geçmesini ilk teklif eden Müslüman Arap *Halep'li Kevâkibî*'dir.⁸⁷ Ona göre Müslümanların ve özellikle Arapların geri kalmasından Osmanlılar sorumludur. Osmanlıları en güçlü oldukları dönemde bile İslam'a hizmet etmediklerini aksine Abbasi Hilâfetine son vererek dine zarar verdiklerini savunur. Hatta İspanya'nın, Hindistan'ın ve orta Asya'nın gayri Müslimlerin eline geçmesinden de Osmanlıları sorumlu tutar. Halep'te çıkardığı "*eş-Şehbâ ve İ'tidal*" gazeteleri ile Kahire'de kaleme aldığı yazılarda, Araplığa vurgu yapmakta ve İslâmî uyanışın ancak Araplarca sağlanabileceğini söylemektedir. Türkleri uyguladıkları merkeziyetçi politikadan dolayı, eleştirmekte olup adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışının hakim kılınması gerektiğini savunmaktadır.⁸⁸ Kevâkibî, hilâfetin Araplardan kureyş kabilesine

⁸⁷ Şit Tufan Buzpınar, *Kevâkibî Abdurrahman b. Ahmed*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 25, Ankara, 2002, s. 339; Kara, c. 1, s. VI; Yılmaz, c. 6, s. 222, 239.

⁸⁸ Kevâkibî, 1854'te Halep'te doğmuştur. Küçük yaşta annesini kaybettiği için çocukluğunu Antakya'daki teyzesinin yanında geçirirken Türkçeyi de öğrenmiştir. 1865'ta Halep'e dönerek Kevâkibî ailesi tarafından kurulan ve o dönemde babasının müdürü olduğu el-Medresetü'l-Kevâkibiyye'de öğrenimini tamamlamıştır. Halep vilayeti resmî gazetesi olan ve Arapça ve Türkçe yayınlanan "Fırat" gazetesinde muharrir olarak çalıştı. 1877'de Haşim Attar ile Halep'in ilk özel Arapça haftalık gazetesi olan eş-Şehbâ'yı çıkardı. Reform yanlısı yazıları ile zaman zaman Halep valisi Kâmil Paşa'nın uygulamalarını eleştiren gazete on altı sayı sonra kapatılır. 1879'da yine haftalık Türkçe-Arapça "İ'tidal" gazetesini çıkarmış; ancak, altı sayı sonra o da kapatılmıştır. Kevâkibî gazetecilikten vazgeçerek 1898'e kadar Halep'te Ticaret mahkemesi üyeliği, ticaret odası reisliği, Belediye Reisliği, Mahkeme-i Şeriyye başkatipliği gibi resmi görevlerde bulunmuş; fakat, üst düzey yöneticilerinin icraatlarını hep eleştirerek ters düşmüştür. Bir ara valinin hayatına kasdettirmekten birkaç ay hapis de yatmıştır. Kevâkibî'nin Halep'te kadılık isteği -1892'de Halep valisi Arif Paşa'yı zor duruma düşürmek için Müslüman gençleri organize ederek Fransa, İngiltere ve İtalya konsolosluklarını taşlatmakla suçlanmış ve soruşturma geçirmesinden dolayı- II. Abdülhamid tarafından reddedilince 1898'de Kahire'ye göç eder. Gazeteci ve yazar olan Kevâkibî, Kahire'de reformcu Reşid Rıza ve çevresiyle uzun müzakereler sonucu fikirlerini 'Seyyid Furaî' takma adıyla neşredilen "Ümmü'l-Kurâ" kitabını yayınladı. Bu kitap Nisan 1902-Şubat 1903 arası "El-Menar" gazetesinde tefrika edilmesiyle geniş okuyucu kitlelerine ulaştı. Kevâkibî'nin yönetim aleyhtarı ve hilâfet karşıtı fikirlerini bu kitapta topladığını gören II. Abdülhamid kitabın Osmanlı devleti içinde dağıtımını yasakladığı gibi Halepli Şeyh Ebu'l-Huda es-Sayyâdî aracılığı ile Kevâkibî'yi İstanbul'a getirterek pasivize etmeye çalışmıştır. Ancak sultanla bağına tamamen koparıp doğrudan Abdülhamid'in şahsî idaresini konu alan ikinci eseri "Tabâi'ul-İstibdâd ve Meşâri'ul-İsti'bad"ı 'Rehhale K.' Takma adıyla "El-Müeyyed" gazetesinde tefrika ettirdi (1900), ardından da kitap haline getirilmiştir. Kevâkibî bu yazılarıyla Hıdiv Abbas Hilmi'nin dikkatini çekti.

mensup birine geçmesi, hilâfet merkezinin Mekke olması, Halife'nin Müslüman toplumlardan seçilecek üyelerin oluşturduğu "heyeti şûra" tarafından belirlendikten sonra, belli bir süre Halife'nin siyasi ve idari otoritesi Hicaz'la sınırlı kalması, ancak heyet-i şûra ile bütün İslâm dünyasının, din işleriyle ilgileneneği gibi fikirlerini Kahire'de, Muhammed Abduh, Reşit Rıza ve İngiliz misyonun, özellikle hilâfet ve Osmanlı'nın Ortadoğu politikalarıyla yakından ilgilenen elemanlarından Wilfrid Scamen Blunt'ın da bulunduğu toplantılarda müzakereler sonucu yazıya geçirmiş olması anlamlıdır.⁸⁹ Bu konu ile alakalı olarak, hatıralarında II. Abdülhamid'in açıklaması şöyledir:

*"Hilâfetin elimde olması sürekli olarak İngilizleri tedirgin ediyordu. Blunt adlı bir İngiliz'le, Cemaleddin Efgânî adlı bir maskaranın el birliği ederek İngiliz hâriciyesinde hazırladıkları bir plan elime geçti. Bunlar, hilâfetin Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürüyorlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in halife ilan edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı. Cemaleddin Efgânî'yi yakından tanırdım. Mısır'da bulunuyordu. Tehlikeli bir adamdı. Bana bir ara mehdilik iddiasıyla bütün Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı teklif etmişti. Buna muktedir olacağını biliyordum. Ayrıca İngilizlerin adamı idi ve çok muhtemel olarak İngilizler beni sınamak için bu adamı hazırlamışlardı. Derhal reddettim. Bu sefer Blunt ile iş birliği yaptı. Bütün Arap ülkelerinin itibar ettiği Halepli Ebu'l-Hüda Es-Sayyâdî yolu ile kendisini İstanbul'a çağırttı. Aracılığını, Efgânî'nin eski hâmisî Münif Paşa ve Abdülhak Hâmid yaptılar. Geldi ve bir daha İstanbul'dan çıkmasına izin vermedim."*⁹⁰

Mısır'da aktif siyasî ve fikrî roller üstlenmiş, Harbiye çıkışı "el-Hizbu'l-Vatanî" kurucularından Ali Fehmi Muhammed (Kahire 1870-1926)'in "el-Hilâfetü'l-İslâmiyye ve'l-Câmiatü'l-Osmaniyye" başlıklı risalesi önce Menar'da (1910-11) ve Mısır'ı-Fetât dergilerinde, tefrika edilmiş daha sonra kitap haline getirilmiş eserinin, "Pan-İslamizm" açıklamasında, Kevâkibî'yi yukarıda geçen görüşlerinden dolayı ağır şekilde eleştirmektedir. Eleştirilerinde İngilizlerin, farklı yollara başvurarak, yer yer meseleyi çarpıtarak İttihad-ı İslâm ve Osmanlı hilâfetine karşı savaş açmalarında şaşılacak bir şey olmadığını belirten Ali Fehmi, çünkü onlar bu hareketin (İslâm Birliği) bir gün gerçekleşmesinden ve kendilerinin doğudaki hakimiyetlerini sona

XIX yüzyılın sonlarına doğru Mısır'ı II. Abdülhamid muhaliflerinin sığınağı haline getiren Hıdiv Abbas Hilmi, Kevâkibî'ye maaş bağlayıp bu görüşlerini Kuzey Afrika, Arap yarımadası ve Hindistan'da konuşmalar yaparak yayması için 1901'de seyahate gönderir. Seyahatten döndükten birkaç ay sonra da vefat eder (Haziran 1902). Bkz. Buzpınar, c. 25, ss. 339-340.

⁸⁹ Kara, c. 1, s. VI; Buzpınar, c. 25, s. 340.

⁹⁰ Yılmaz, c. 6, s. 235.

erdirmesinden korktuklarını açıklamaktadır. Asıl şaşılacak olan Abdurrahman Kevâkibî gibi bazı Müslüman âlim ve aydınların İngiliz politikalarına paralel düşecek veya onların işini kolaylaştıracak fikirler geliştirip bu çerçevede, Osmanlı hilâfetini tenkit etmeleri ve “Ümmü’l-Kurâ” projesiyle Arap hilâfet hareketine yol açmalarıdır. Ali Fehmi Muhammed’e göre Osmanlı hilâfetinin müdafaa edilmesini zaruri kılan maddî-manevî, tarihî-siyasî-stratejik birçok sebep bulunduğunu şöyle anlatmakta ve sormaktadır:⁹¹

“Biz hem hissi yönden hem de umumi maslahat sâikiyle İslâm hilâfetinin Âli Osman’da ibka edilmesini arzuluyoruz. Çünkü Osmanlı devleti şu anda İslam memleketlerinin en güçlüsüdür, istikbalde de öyle kalacaktır. Ayrıca Haremeyn-i Şerifeyn ve Beytü’l-Makdis onların elindedir. Hilâfet kan hakkı (irsî) olarak ve umumi maslahatın ibka edilmesi için Osmanlıların elinde kalmalıdır. (Hilâfete) başarısı ümit edilebilecek, ya da (düşmanların) korkacağı güçlü bir rakip de söz konusu değildir. Ecnebi devletler aramıza tefrika sokmakta, bizi birbirimize karşı kıskırtmakta ki, nihayet bizim küçük kuvvetlerimizi parçalayıp merkezi otoriteyi zaafa uğratabilsinler. Akıllı ve ihlaslı herkesin bu durumu göz önünde bulundurması gerekir.

Bizi Osmanlı hilâfetine sarılmaya sevk eden sebepler bunlardan ibaret değildir. Osmanlı Devleti bunun dışında, devlet olarak ortaya çıktığından, yani istiklalini elde ettiği günden itibaren, Hristiyan batı devletlerinin İslam alemine yönelik saldırıları ve edebî, maddî ve siyasî hayatın bütün vasıtalarıyla onu zapt etme teşebbüslerine karşı milleti ve dini, İslam’ı ve Müslümanları müdafaa etmektedir. Tarihin derinliklerini araştıran kimse açıkça görecektir ki, bu Avrupa devletlerinin Türkiye ile mücadele etmelerinin kaynağı, hakikatte sadece dini mücadeleye ve Türklerin altı asırdan bugüne kadar İslâm yurdunu savunmuş olmalarına dayanmaktadır. Bu dinî ayrılık olmasaydı Hristiyan Avrupa, Müslüman Türkiye’yi kınamaz, Türkiye’deki gayrimüslim anâsır her an hazır bir şekilde devlete karşı ayaklanmaz, hatta bu dinî rekabet olmasaydı Avrupa Devletleri bu gayrimüslim anasıra yardım etmek ve onları devlete isyana teşvik etmek için elini uzatmazdı.

*Bütün bu hakikatleri bildikten sonra bozguncu bazı kimselerle beraber kendisi bizden, bizim de kendisinden olduğumuz bu devlete karşı çıkmamız, sonunuzu kendi elimizle hazırlamamız ve bu şekilde hepimizin haşerata yem, düşmanların ve ecnebilerin elinde sağır bir âlet olmamız bize yakışır mı?”*⁹²

Yeni Osmanlılar hareketinden itibaren, Paris, Londra, Cenevre başta olmak üzere Avrupa’nın değişik merkezlerinde ve Mısır’da, sürgün veya kaçak durumunda olan Halife’ye muhalif Osmanlı aydınları ve bazı Osmanlı ilmiye mensupları (buna Pîrîzâde Mehmed Sahib de dahil) meşrutiyet rejimi arayışı içine girmişlerdir.

⁹¹ Kara, c. 3, s.15.

⁹² Kara, c. 3, ss. 96-97. Aynı cildin 77-100. Sayfalarında “el-Hilâfetü’l-İslâmiyye ve’l-Câmiatü’l-Osmaniyye” Risalesinin tamamı Suat Mertoğlu tarafından tercüme edilmiştir.

Muhalliflerin iktidar değişikliği isteklerini destekleyerek yeni bir “*hulâfet-saltanat*” yorumu içinde olmaları, meşrutiyete giden süreci hızlandırmıştır.⁹³ Öbür taraftan İngilizler, Osmanlı devletinin iyiye gidişini durdurmak ve yıkmak için isyan çıkartabilecekleri en münasip yerleri kendilerine faaliyet alanı olarak seçmişlerdir. Halife-Sultan’ın aleyhinde olan matbuatı, Mısır ve Hindistan’da harekete geçirmişler. Arabistan’ın Necid bölgesinde Vehhâbî Emir İbni Suud’u desteklemeleri sonucu Basra-Kuveyt ve Yemen’in İngiliz nüfûzu altına girmesi sağlanmıştır. Akabe Kalesinin muhafazası ve Mısır’ın İngilizlerce işgalinin gayri meşru olup Osmanlı toprağı ilân edilmesiyle, Mısır Halkı Halife-i Müslimîn II. Abdülhamid’e bağlılık ve samimiyetlerini bildirmek üzere büyük gösteriler tertip etmişlerdir. Siyonizm hareketinin başına geçen, *Theodor Herzl* tarafından bir Yahudi devletinin kurulması için Filistin’den toprak satın alma isteğı, halife tarafından reddedildiğı için *Herzl* faaliyet şeklini değiştirerek Jön Türkleri, Ermeni ve Rumları Padişah’a karşı kıskırtmıştır. İngilizlere de Osmanlı Devleti’nde 2. Meşrutiyetin ilanı için baskı yapılmasını teklif etti.⁹⁴

II. Abdülhamid Han zamanında, İran ile de iyi münasebetler kurulmuştur. İran’a elçiler gönderilmiş, İran şahı İstanbul’a gelerek padişaha sadakat sözü vermiş. Fakat, zaman zaman Ermeni çetelerini kayırması ve onlara silah temin etmesi, ayrıca *Şiilik* taassubu gibi samimiyetsiz nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti İran’a karşı hep tedbir/denge politikası izlemiştir. II. Abdülhamid bu münasebetler ile ilgili hatıralarında şöyle söylemektedir:

“İranlılar, Osmanlı hükümetinden ayrı yaşamak için Rafizîliği devamlı surette muhafaza ile beraber, Irak ve Bağdat’ta ve diğer yerlerde cahilleri aldatarak Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat mensuplarını dahi kendi mezheplerine sokmaya çalışmışlardır...” “İranlılar esasen İslâm bulundukları ve kibleleri de bizim gibi Kâbe olduğu halde şu mezhep ihtilaflı tesiri ile Ehl-i İslâm aleyhine çalışan Ermeni çetelerini dahi muhafaza ve himaye ettikleri malumdur...” “Osmanlı devletini parçalamak için birleşen devletler yalnız İngiltere, Fransa ve Rusya’dan ibaret olmayıp, bunların yanında gizli olarak Amerika, Brezilya, bir iki küçük kraliyetin yanında bilhassa İslâm kardeşliği iddiasında bulunan İran devleti dahi aleyhimize ittifak etmişlerdi...”

⁹³ Kara, c.1, s. VI.

⁹⁴ Yılmaz, c. 6, s. 278, 282.

Sultan II. Abdülhamid, İran hakkında daima tedbirli olmuş, diğer devletlerin vermek istediği zarar için nasıl mücadele ettiyse, İran hakkında da aynı mücadeleyi vermiştir.⁹⁵

14 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'nin birinci dünya savaşına itilmesinden üç gün sonra Halife-Sultan V. Mehmed Reşad tarafından "*Cihad-ı Ekber*" ilân edilmiştir. Bütün İslam alemine ilân edilen bu fetva ile Müslümanlar düşman güçlerine karşı cihâda çağrılarak hılâfet sancağı altında birleşmeleri istenmiştir. Cihad fetvası aynı gün bir merasimle Fatih Câmiinde Fetva Emmini Ali Haydar tarafından okunarak ertesi gün de gazetelerde neşredilmiştir. Sekiz gün sonra ise "*Beyanname-i Cihâd*" giriş kısmında "*İşbu beyannâmenin kâffe-i aktar-ı İsmâmiyyede neşr ü ilânını irâde ederim.*" şeklinde ifade edilen padişah irâde sureti ile bütün Müslümanlar savaşa fiilen girmiş oldular. Cihad beyannamesinin altında Şeyhülislâm Hayri Efendi ile seleflerinden üçünün, on bir kazasker ve on dört önemli ulema ismi ile 29 imzalı olarak neşredilmiştir.⁹⁶

Burada bizim konumuzu ilgilendiren en önemli husus bu dönemde halife-sultanın yetkilerinin meşrutiyet meclisine aktarılmasıyla halifenin kitap ve sünnete karşı sorumlu olması gerekirken "meclis-i mebusan"a karşı sorumlu hale getirilmesidir. Gerek mebuslar meclisi üyeleri gerekse yirmi dokuz üyeli "Meclis-i Âl-i İlmî" ülkeyi büyük bir felaketin içine sürüklemişlerdir. Burada ilmiye sınıfı uyanık olup İttihat-Terakki komitesini uyarmalı ve halife-sultanı, bir emrivaki karşısında bırakmamalıydı. Oysa ne Halife-Sultan V. Mehmed Reşad ve ne de o dönemde görüşüne müracaat edilen II. Abdülhamid'in, bu savaşa girilmesinin çok büyük hata olduğunu ifade ettikleri görülür. Nitekim Sultan Reşad'ın hatıralarını yayınlayan *Lütfi Simâvî Bey*, I. Dünya savaşına girilmesini şu sözleriyle nakleder:

"Harbe girişimiz mecnûnâne bir siyaset idi. Hicaz'ı, Yemen'i, Irak'ı, Suriye'yi ve Filistin'i kaybettiğimiz bu hâileye işte böyle bir hokkabazlıkla karıştık. Geleceği karanlık gören vükelânın bir kısmı istifa etti. Bazı ehemmiyetsiz nâzırlar yerlerinde kaldılar. Trablusgarp ve hususiyle Balkan muharebe-i meş'ûmesinden sonra sarılmayan yaralarımıza rağmen hiçbir mecburiyet yok iken ve kimse tarafından baskı altına alınmadığımız halde dünyanın en birinci devletleri aleyhine harbe girişmek mecnûnâne olduğu kadar cânîyâne bir siyaset idi."

⁹⁵ Yılmaz, c. 6, ss. 275-285.

⁹⁶ Yılmaz, c. 6, ss. 432-433.

Yine ittihat-terakki komitesi, harbiye nâzırı Enver Paşa'nın öncülüğünde devleti savaşa sürükledikten sonra çareler aramaya başlamışlar. Enver Paşa ve Talat Paşa, o sırada Trablusgarp kumandanı bulunan İshak Paşa'yı fikirlerinden istifade etmek için II. Abdülhamid'e gönderirler. İshak Paşa hakan-ı sabıktan aldığı cevap şu oldu der:

"- Bu vaziyette artık benim verebileceğim hiçbir fikir ve tavsiye, edebileceğim hiçbir tedbir kalmamıştır. Çünkü bu zavallı devlet Harb-i Umûmî 'ye sürüklendiği gün munkariz olmuştur! Sizi bana gönderenler, o çılgınlığı irtikâb etmeden evvel göndermeli idiler. Bütün dünya denizlerine hâkim olan devletlere karşı, Almanya ve Avusturya gibi kara sınırları içinde kalmış iki devletle beraber ateşe atılmak, tarihin kaydettiği en büyük ahmaklıktır!"⁹⁷

Görüldüğü gibi süratli ve katlanarak devam eden bütün bu dâhilî ve haricî gelişmelere ve ağır, tehditkâr tenkitlere, hilâfet merkezi olarak son dönem Osmanlı halîfelerinin, özellikle II. Abdülhamid'in değişik araçlar ve farklı kişiler istihdam ederek savunma, cevap verme, susturma, yeniden kendi tarafına kazanma teşebbüsleri eklendiğinde hilâfet meselesinin ne kadar büyük ve çok yönlü olduğu daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁹⁸

1.2.2. Osmanlı Dünyasında Hilâfet Meselesi

Osmanlıda Hilâfet meselesinin bir problem olarak ortaya çıkması 1870'lerden sonraya rastlamaktadır. II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da tahta çıktığından 27 Nisan 1909'a kadar hilâfeti tabii olarak üstlenmiş ve mülkî, askerî ve dinî görevlilerin katıldığı bir bîat merasimiyle halife olduğu teyit edilmiştir. Sultan oluşundan dört ay sonra Aralık 1876'da yürürlüğe giren Osmanlı Kanun-i Esâsi'sinin "*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî hilâfet hasebiyle din-i İslâm'ın hâmisî ve bi'l-cümle Osmanlı tebaasının hükümdar ve pâdişâhıdır.*" dördüncü maddesiyle II. Abdülhamid'in hilâfeti anayasal bir kurum haline gelmişti. Bu konumu ve bîate ilaveten hilâfetini üç esasa dayandırdığı görülmektedir. Bunlar *ilâhî irade, veraset ve siyasî-askerî güç*'tür. Her üçünün de İslâm hilâfet tarihi boyunca kabul edilmiş esaslar olduğu görülür.⁹⁹

⁹⁷ Yılmaz, c. 6, ss. 433-434.

⁹⁸ Kara, c.1, s. VI.

⁹⁹ Şit Tufan Buzpınar, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine muhalefetin Ortaya Çıkışı:1877-1882**, Hilafet Risaleleri, (Ed. İsmail Kara), cilt:1, Klasik Yay. İstanbul, 2002, ss. 37-61; Yılmaz, c. 6, s. 176.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Hılâfeti, devletin sınırları dışındaki Müslümanlar arasında özellikle İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'da genel kabul görmüştü. Bu dönemde bağımsızlığını koruyabilen en büyük Müslüman Devlet olması bile hem içerde hem dışarıdaki Müslümanlar yanında otoritesini artırmıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ilk yıllarında yaşanan askerî ve diplomatik yenilgiler sonucu Osmanlı Devleti'nin geleceğine duyulan güvensizlik bazı zihinlerde Osmanlı Hılâfetine bir rakip çıkarma hayalini uyandırmıştır. Halife Kureyş'ten veya en azından bir Arap olmalı düşüncesi ve arayışı içine giren İngilizlerin bu düşüncesini sezen Abdülhamid, gazeteci ve yazar Ahmet Mithat Efendi'ye şöyle söyler: “(İngiltere) hılâfeti kübrayı dahi İstanbul'dan Arabistan kıtalarından Cidde veya Mısır'a bir mahalle naklettirmek ve hilafeti kendi maiyyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle mü'minîni istediği gibi tasarruf etmek arzusundadır.”¹⁰⁰

1877'de hılâfet konusu İngiltere'de siyasilere, bilim adamları ve bazı milletvekilleri tarafından tartışılmaya başlandı. Görüş ayrılığına düştüler. Osmanlı hılâfetine karşı olanların hemen hepsi, Hindistan'daki görevlilerden emekli olanlardı. Bunlardan *Sir George Campbel* o sırada milletvekili sıfatıyla “*Türk sultanının Müslümanların başı olması, Rusya Çarı'nın Roma Katoliklerinin ve İngiltere Protestanlarının başı olmasından daha öte bir şey değildir.*” der. Bir diğer emekli *George Birdwood* daha ileri giderek hılâfeti Mekke'nin emirine verme teklifi yapıyor. 12 Haziran 1877 tarihli Times gazetesinde ise: “*Ne yazık ki biz Hint Müslümanlarının halife olarak Mekke Emirini tanımalarını sağlayamıyoruz, halbuki Emir Hindistan yolu üzerinde yaşamaktadır ve Süveyş kanalı gibi tamamen kontrolümüz altında olacaktır.*” diye yazıyor. Yine Haziran 1877'nin ilk günlerinde iki nedenden dolayı Osmanlı sultanının halife olamayacağı iddia ediliyor; *birincisi*, halifeliği Osmanlılara devreden Mısır'daki Abbasi halifesi gerçek değildi; *ikincisi*, Osmanlı sultanları Kureyş soyundan gelmedikleri için hılâfeti üstlenemezlerdi.¹⁰¹

Osmanlı sultan-halifesine yapılan bu saldırıları Meşhur Türkolog *James W. Redhouse* tarafından Haziran 1877 ortasında yayımlanan *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of 'Caliph' Showing Its Antiquity, Validity, And Universal Acceptance* (Osmanlı Sultanı'nın “Halife” Unvanının Müdafaası Kadîm Oluşu,

¹⁰⁰ Buzpınar, c. 1, s. 41.

¹⁰¹ Buzpınar, c. 1, s. 42.

Muteberliği ve Evrensel Olarak Kabulü)¹⁰² başlıklı bir risale ile cevaplandırdı. Redhous, bu tenkitlerinin yanlış olduğunu, çünkü Osmanlı hılâfeti öncelikle yeni olmayıp bütün Sünnî İslâm dünyası tarafından kabul edildiğini, ikincisi “*halife Kureyş kabilesinden olmalıdır*” görüşünün ilk dönem İslam hukukçuları tarafından tartışma konusu olduğunu belirtmiştir. Tenkitlerin değersiz olduğu, çünkü tenkitlerin hukuki temelleri sağlam olsa bile Osmanlılar, hılâfeti üç buçuk asırdır ellerinde tutuklarını, son olarak tenkitler münasebetsizdir, çünkü İngiliz hükümetine tabi kırk milyon Hintli Müslümanın, halifeyi dini lider olarak tanıdığını belirterek cevap vermiştir.

Yine Eylül 1877’de Arapça uzmanı George Percy Badger “*The Nineteenth Century*” dergisinde yayımladığı hılâfet konulu makalesinde *Birdwood*’un iddialarına cevap vermiştir. Badger, hılâfetin Müslümanların çoğunluğunun kabulüne mazhar olan ve büyük bir Müslüman toplumunu yöneten kişinin hakkı olduğunu, Mekke şerifinin ise Kâbe ile ilgili bazı imtiyazlarının, Kureyş’e mensubiyeti dışında dini ve siyasi bir nüfuzunun olmadığını ileri sürerek cevap verir. *Redhouse* ve *Badger*’ın Osmanlı sultan-halifesine verdikleri destek, resmi İngiliz politikasına da uygun düşmektedir. Çünkü bu sırada Redhouse ve Badger’ın İngiliz Dışişleri Bakanlığında Türkçe, Arapça ve Müslümanlarla ilgili işler uzmanı olarak çalışmaları, neden Osmanlı lehine tavır takındıklarını daha iyi anlatmaktadır. Yani iki taraflı çalışıyorlardı.¹⁰³

1880’de Arap hılâfeti fikrini savunan *Wilfrid Scaven Blunt* (1840-1922) isimli yeni bir İngiliz daha sahneye çıktı. Blunt 1859’da İngiliz hariciyesinde göreve başladı. Sırasıyla Atina, Frankfurt, Madrit, Paris ve Lizbon’da çeşitli kademelerde görev yaptıktan sonra istifa etti. 1870’lerde birkaç defa Osmanlı topraklarında bulundu, özellikle Arap yarımadasının çöl bölgelerini gezdi ve bedevi bağımsızlık taraftarı oldu. Gittikçe antiemperyalist bir tavır ile milliyetçilik hareketlerine, özellikle Mısır ve İrlanda da milliyetçilere destek verdi. 1878-82 arasında Blunt Arapları Osmanlı Devletinden ayırarak İngiliz hükümetinin maddi ve manevi desteğinde bir Arap hükümeti (Câmi’iyyet-i Arabiyye)¹⁰⁴ kurmak amacıyla çok çeşitli senaryolar geliştirdi. Blunt’ın 1882 yılında yayımlanan *The Future of Islam*

¹⁰² Kara, c. 1, ss. 95-110.

¹⁰³ Buzpinar, c. 1, ss. 44.

¹⁰⁴ Kara, c. 3, s. 332.

(İslam'ın Geleceği) adlı meşhur kitabında, II. Abdülhamid'in dirayetli Osmanlı Halifelerinin sonuncusu olacağı kanaatine ulaşmış, II. Abdülhamid'in siyasi sonu veya ölümünde kim ve nerede halife olacağını planlayan Blunt, “İmamlar Kureş'tendir” hadisini zikrettikten sonra 93 harbinin ardından Arapların Osmanlı sultanı yerine Şerif Hüseyin'i hilâfete getirmeyi konuştuklarını söyler. Hilâfet merkezi olarakta Mekke veya Medine seçilecek. Halife diğer Müslüman ülkelerin liderlerine karışmayacak, onlar da “halifenin sözde otoritesini” kabul edeceklerdi. Kurulacak yeni hilâfetin manevi koruyucusu kim olacağına da şöyle cevap verir:

“(Arabistan'daki hilâfet) İngiliz koruması altında olmalı, onun siyasi mevcudiyeti kamuoyu önünde garanti altına alınmalıdır. Mekke'de kurulduğunda İslam'ın liderini koruma görevimiz nisbeten basit olacaktır. Askerî açıdan Hicaz Avrupa'nın karadan kolayca giremeyeceği bir yerdir ve Mekke, halifeye organize Müslüman asker göndermek gerektiğinde, sahilden bir gecelik mesafedir.”¹⁰⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonunda Berlin Antlaşmasının yapılması ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesi Suriye, Mısır, Arabistan ve Lübnan Araplarının Osmanlı Hilafetine karşı güven problemini gündeme getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkabileceği endişesini taşıyan Beyrut'lu Ahmet Sulh'un önderliğinde bir gurup, Suriye ileri gelenleri ile yapılan gizli toplantılarda; 1855'te Şam'a yerleşen Cezayir'li Emir Abdülkadir savaş sonunda Suriye'nin tam bağımsızlığı için çalışmayı kabul etmiş, bağımsız bir Suriye üzerinde Osmanlı Halifesinin dini otoritesini sürdürmesinde ısrar etmiştir. Ancak 1860'ta Şam'da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çıkan çatışmalarda Hristiyanlara yaptığı iyiliklerden dolayı veya Fransa'dan aldığı maddi yardım olsa gerek; Fransızlar Emir'e, Suriye özerk bir statüye kavuşursa başına kendisinin getirilebileceğini teklif etmişler ancak bundan bir sonuç çıkmasa da Emir Suriye ve Arap dünyasını yönetme fikrini hep canlı tutmuştur. Benzer bir teklif de Lübnan Maruni'lerinin lideri Yusuf Kerem Bey'den gelmiş ve yazışmalar sonunda Arap vilayetlerinin Osmanlıdan ayrılmasını ve bunların başına Emir'in geçmesini istemiştir. Yapılan gizli toplantıların yankıları İstanbul'a ulaşmıştır. Şubat 1880'de Emir'in yeğeni ve Bâbüâlî'de görevli Hüsnü Bey

¹⁰⁵ Buzpinar, c. 1, ss. 54-61. Ayrıca, aynı cildin 141-159. Sayfalarında W. S. Blunt'ın, **The Future of Islam** (İslamın Geleceği) adlı kitabının ikinci bölümü, “Günümüzde Hilâfet Meselesi” başlığı ile Şit Tufan Buzpinar tarafından tercüme edilmiştir.

İngiliz büyükelçiliğinde görevli Sandison'a anlattığına göre Emir: “*Akka sancağında meskün Cezayirli araplarla gerçekleştirilmek üzere Suriye’de oldukça organize bir ayaklanma başlatmak için hazırlıklar yapmıştı.*” Fransız hükümeti de böyle bir ayaklanma çıkarıldığı takdirde Emir’e destek vaadinde bulunduğunu da iddia eder. Ayrıca İngilizlerin Ortadoğu gönüllü ajanı *Wilfrid Scaven Blunt* 1881’in ilk aylarında Suriye gezisi sırasında Emir’in ailesi dahil Şam’ın “*Liberal*” Müslümanlarının Arap hilafeti fikrini desteklediklerini öğrenmiştir. Bunun üzerine Emir Abdülkadir’in başkanlığında ve bedevi destekli Arap ayaklanmasının mümkün olacağını ve ayaklanmaya katkı sağlayabileceğini, Emir’in oğlu Muhammed’e açmış ve babasının bu konudaki fikrini öğrenmesini istemiştir. Muhammed babasından: “*çok yaşlı olması nedeniyle böyle bir harekete aktif olarak bizzat katılamayacağı, oğullarının isteğini ve hilâfete adaylığa lâyık görülürse adaylığını koyacağı*” mesajını getirmiştir.¹⁰⁶

Arap hilâfeti konusunda istekli bazı kişilerin, Hicaz’da da mevcut olduğu ve hatta gizli bir dernek kurdukları Ağustos 1879’da İngiltere’nin Cidde konsolosu *Zohrab*’ın edindiği bilgiye göre, Mekke’de amacı Müslümanları Hristiyan kontrolünden kurtarmak olan gizli bir dernek olduğu ve Halife adayının Payitahtı konusunda, derneğin Suriyeli adayları Şam’ı teklif ederken, Hicaz’lı üyeler ise Medine bir hilâfetin, payitahtında bulunması gereken bütün özelliklere sahip olması nedeniyle Medine’ye karar vermişlerdir.

İngiltere’nin İstanbul büyük elçisi *Layard* Eylül 1879’da Suriye’ye yaptığı ziyarette Vali *Midhat Paşa*’ya Osmanlı karşıtı gizli derneği sorduğunda, *Midhat Paşa*’nın cevabı; “*son zamanlarda öğrendiğim gerçekler bu bilgiyi doğrulamaktadır*” der ve durumu II. Abdülhamid’e bildirmesini ister. *Layard* Ekim’de İstanbul’a döndüğünde izlenimlerini ve gizli dernekten sultana söz edince, Abdülhamid Arap gazetelerinden böyle bir hareketin oluşmakta olduğunu hissettiğini söyler ve bir yetkilisini Suriye ve Hicaz’a gönderir.¹⁰⁷

Aynı yıl içinde II. Abdülhamid’in hilâfeti, *Mısır Hidivi İsmail Paşa* tarafından tartışma konusu yapılır. Abdülhamid’in, Haziran 1879’da İngiliz ve Fransız baskıları sonucu görevden uzaklaştırdığı son *Mısır Hidivi İsmail Paşa*, İtalya’dan halife-sultan aleyhine bir propaganda başlatmış, görüşlerini kendisinin de

¹⁰⁶ Buzpınar, c. 1, s. 46.

¹⁰⁷ Buzpınar, c. 1, ss. 47-48.

mali destek sağladığı Avrupa’da yayın yapan gazeteler vasıtasıyla aleyhte kampanyayı yürütmüştür. İlk muhalif gazete, İtalya’nın Napoli şehrinde İbrahim Müveylîhî’nin editörlüğünde basılan “*Hılâfet*” gazetesidir. Bu gazetede Osmanlı sultanlarının hılâfeti, Mısır hılâfet merkezinden haksız olarak devraldıklarını, dinen hılâfetin Mısır Hidivi’ne iade edilmesi gerektiğini iddia etmesi sebebiyle, iki sayı çıkardıktan sonra derhal kapatılmıştır. Eylül 1880’de İsmail Paşa’nın o zamanki özel sekreterliğini yapan, İbrahim Müveylîhî bu sefer Paris’te iki haftada bir olmak üzere “*El-İttihâd*” gazetesini çıkarmaya başladı. Hılâfet gibi *İttihad* gazetesi de İsmail Paşa’nın mali desteği ile basılıyordu. Sadece üç sayısı çıkabilen bu gazetenin son sayısı 7 Ekim 1880 tarihlidir. *İttihâd*, Abdülhamid’in hılâfetine ve ona destek verenlere, karşı koyan bir tavırla ortaya çıktı. Osmanlı uleması ve bazı gazete editörlerinin Abdülhamid’in hılâfetinin klasik halife anlayışına uygun olduğunu, itaat etmeyenlerin günah işlediğini belirtmelerine, *İttihad* şiddetle karşı çıkıyor, yönetim politikalarında adil olmamak, müstebit ve gaddar olduğu ileri sürülerek II. Abdülhamid’in halife olamayacağını, ona muhalefetin meşru olduğunu ve asla günah olmadığını savunuyor. *İttihad*, sonunda ihtilalci bir tavırla ulemaya, ülkenin geleceğinin hatırı için Abdülhamid’e karşı birleşme ve onu tahttan indirme çağrısı yapmıştır. Osmanlı askerlerine de seslenerek “*İslam’ın çöküşüne neden olmaktadır*” gerekçesiyle ona itaat etmemelerini istemiştir. Bu kadar sert eleştirilere rağmen *İttihad*’ın Arap hılâfeti meselesine girmemiş olmasının temelinde İsmail Paşa’nın hidivliğe tekrar dönme çabası ve kişisel çıkarları olduğu görülür.¹⁰⁸

İttihad’ın kapatılmasından üç ay sonra, Osmanlı hılâfetine yine ciddi eleştiriler, eski bir Katolik papaz olan ve Londra’da yine “*Hılâfet*” adında bir gazete çıkaran Suriyeli *Louis Sabuncu*’dan gelmiştir. Sabuncu 1874’ten beri Londra’ya yerleşmiştir. 1876’da “*Mirâtü’l-Ahvâl*” gazetesinin editörlüğünü üslenmiş bir yıl sonra kendi gazetesi “*Nahle*”yi çıkarmıştır. 1878’in ilk aylarından itibaren Abdülhamid’in hılâfetini desteklerken, sonraki sayılarda giderek artan bir tonda Osmanlı aleyhtarlığına başladığı belirtilmiştir. II. Abdülhamid’den nakledildiğine göre Sabuncu; “*dini İslâm’da ve sair edyânda bulunan Osmanlı tebaasını Osmanlı hükûmetine karşı gelmek için kışkırtıyor ve Hılâfet-i Mukaddese-i İslâmiye’yi genelde Müslümanların ve özellikle Hint Müslümanlarının gözünde küçük*

¹⁰⁸ Buzpınar, c. 1, s. 49.

düşürüyordu.” Bunlara ilaveten İstanbul ve Arap şehirlerinde karışıklık ve hükümete karşı soğukluk olduğu şeklinde haberler yaymıştır. Bu gazete Mayıs 1880’e kadar çıkmıştır. Sabuncu, Abdülhamid ve Osmanlı hılâfeti hakkındaki tavrını ilk sayısını Ocak 1881’de çıkardığı “*Hılâfet*” gazetesinde değiştirerek yalnız Abdülhamid’in hılâfeti değil, Osmanlı Hılâfet müessesesi hakkında da itham edici yazılar yazmaya başlamıştır. Ancak bu gazete de üçüncü sayıdan sonra yayınına son vermiştir. *Hılâfet* Arapça yayımlanmış fakat Türkçe, Farsça ve Hinduca’ya da çevrilmiştir. Sabuncu gazeteyi Arap vilayetleri, İran ve Hindistan’a ulaştırmayı başarmıştır. Geniş bir alana yayılarak Bâbîâli’yi ciddi şekilde rahatsız ettiğinden dolayı II. Abdülhamid tarafından Osmanlı topraklarına girişini derhal yasaklanmış ve kapatılması için Londra büyükelçisi Musurus Paşa’ya talimat verilmiştir. *Hılâfet* gazetesi Mart 1881’de İran’da da yasaklanmış ve aynı yılın Temmuz ayında İngiltere, Şam ve Bağdat’taki postanelerine, *Hılâfet* gazetesinin dağıtımını durdurma emri verilmiştir. *Hılâfet* gazetesinin etkisini azaltmak için Hintli bir Müslüman olan *Abdürresul Efendi*’ye masrafları Osmanlı büyükelçisi tarafından karşılanmak üzere Londra’da “*Gayret*” gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁰⁹

Son dönem Osmanlıda hılâfet meselesinin bir problem olarak ortaya çıkması 1870’lerden sonraya rastlamaktadır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde hılâfet tartışmaları çerçevesinde neşredilen risalelerin, yazar ve mütercimleri arasında, ilmiye ve tarikat mensupları çoğunlukta olmakla beraber devlet memuru, gazeteci-yazar, dilci-mütercim, diplomat-yazar, rahip, hariciye mensubu gibi yerli ve yabancı müellifler, hılâfet meselesi tartışmalarında görüş bildirirken, iki grup karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁰

Birinci grup; Yavuz Sultan Selim’den itibaren Osmanlı sultanlarının özellikle II. Abdülhamid’in, şartlarını taşıyan hakiki bir halife olduğunu kabul eden gruptur. Bugruba göre, Osmanlı hılâfetini temellendirmek için Hz. Peygamberden itibaren, dört halife ve Emevi-Abbasi hılâfetinin devamı olması hasebiyle II. Abdülhamid’e “*itaat vacip*”tir. Onun hılâfet şartlarına aykırı kararları olsa bile hemen tenkit, isyan, hal’ edilmemesi gerekir. Hadislerin tavsiyesi yolunda sabredilmesi, durumun düzeltilmesi için telkin, tavsiye ve dua edilmesi gerekir. İtaatsizlik ise fitne, isyan ve

¹⁰⁹ Buzpınar, c. 1, ss. 45-54.

¹¹⁰ Kara, c. 1, s. 4.

Müslümanlar arasında tefrika çıkarmak suretiyle nizamı ve birliği bozmak olacağını savunurlar. Bu müelliflere göre halife nasb etmek vaciptir.

Osmanlı halifeleri, hususiyle Sultan II. Abdülhamid Han'ın hilafeti; **a.** İlâhî iradeye mutabık olmak (dinî-manevi meşruiyet), **b.** Veraset yoluyla hilâfet ve saltanata sahip olmak (tarihî-kurumsal ve bilfiil meşruiyet), **c.** İslam'ı ve Müslümanları muhafaza edecek, küfre karşı koyacak siyasî-maddi gücü elinde bulundurmak (siyasî meşruiyet) şartlarını taşıdığı için ona itaat etmek vaciptir. Ayrıca, aynı grup müellifler Abdülhamid'in hilafet-saltanatına muhalif olanları, açık ya da zımnen tenkit etmektedir. Bu tenkitler “*dini bağlantısızlık, cahillik, yabancıların tuzagına kapılmak, ihanet, Müslümanların kardeşlik ve birliğini bozmak, İslâm ve Müslümanlara düşmanlıkla suçlu oldukları*” şeklinde özetlenen hilâfet risaleleri yayımladıkları görülür.¹¹¹ Bu gruptaki yani II. Abdülhamid'in hilafet-saltanat sistemini destekleyen altı “ilmiye” mensubu müellif ve eserlerini şöyle sıralayabiliriz.¹¹²

Mahmud Hamzavî (Şam 1821-1887): Şam müftüsü olan müellif “*El-Burhân alâ Bekâyı Mülki Benî Osman ilâ Âhiri'z-Zaman*” ismini verdiği makalesi 1912'de Bereketzâde İsmail Hakkı tarafından “*Bekâ-yı Saltanat-ı Osmaniye*” ismiyle tercüme edilmiştir. İki bab ve hâtime bölümlerinden oluşan bu risalesinde Osmanlı sultanlarının hilâfetinin mümkün, meşru ve mümtaz olduğunu söylemekle beraber, Osmanlı halifelerinin dinî, ahlaki ve siyasî faziletlerini sayıyor ve bekası için de dua ettiği nakledilmiştir.¹¹³

Ahmed el-Hafzî b. Abdulhâlık (?): “*Hilâfet ve Cihada Dair kırk Hadis*” isimli risalenin müellifi Yemen eski müftüsüdür. Esir olarak İstanbul'a getirilmiştir. Bu eseri “*II. Abdülhamid'in hilâfeti hakkında yazılmış Arapça bir risale ve bununla ilgili kırk hadis*” başlığı ile Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma tarafından makale olarak yayımlanmıştır.¹¹⁴

Mehmed Fevzi (Tavas 1826-İstanbul 1900): “*En-Nesâyihu'l- Fevziye Fi'l-Ed'iye Ve'l-Medâyihu's-Seniyye*” isimli risalesiyle ilmiyeden ve nakşi tarikatına mensup Edirne müftüsüdür. “*Kaffe-i Tebea*” (Osmanlıya bağlı bütün

¹¹¹ Prof. Dr. İsmail Kara Hoca tarafından bu müellifler ve eserleri “**Hilâfet Risaleleri**” adı altında 1. Ciltte 12 asıl iki ek risale, 2. Ciltte 12 asıl bir ek risale olmak üzere tamamı neşredilmiştir.

¹¹² Kara, c. 1, ss. 4, 8-9.

¹¹³ Kara, c. 1, ss. 261-282.

¹¹⁴ Kara, c. 1, ss. 283-294.

Müslümanlar)'ın Padişah II. Abdülhamid hakkındaki hüsnü zannı ve onu dua ile yad etmelerini, onun halifeliğinin sahihliğine ve meşruluğuna delil olarak göstermektedir.¹¹⁵

Ebu'l-Hüda es-Sayyad (Hama 1850-İstanbul 1909): “*En-Nefhatü'n-Nebeviyye Fî Hidmeti'l-Hilâfeti'l-Hamidiyyeti'l-Osmaniyye*” ve “*Dâ'i'r-Reşâd Li Sebili'l-İttihâd Ve'l-İnkıyâd*” isimli iki risale yazan Suriye Rifâi şeyhidir. II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca yakınında, Suriye, Hicaz ve Arap bölgeleri politikalarında Abdülhamid'e yardım etmiştir.¹¹⁶

İsmail Nebhânî (Filistin 1869-Beyrut 1926): “*El-Ehaâdisu'l-Erba'in Fî Vücûbi Tâ'ati Emîri'l-Mü'minîn*” ve “*Hülâsatü'l-Beyân Fî Ba'dı Meâsiri Mevlânâ Es-Sultan Abdilhamîd Es-Sânî Ve Ecdâdihî Âli Osman*” isimli iki makalesi bulunan yazar, Beyrut Hukuk Mahkemesi reisidir. Birinci eserinde halife-sultana itaatın vacip olduğu ile ilgili kırk hadis derlemiştir. İkinci eserinde, Osman oğullarının özellikle II. Abdülhamid'in faziletleri ve Haremeyn'e yaptığı hizmetlerini anlatan bir kitapçık olarak basılıp ücretsiz halka dağıtılmıştır.¹¹⁷

Muhammed Ârif el-Müneyyir (Şam 1848-1923): “*El-Hakku'l-Mübîn Fî Ehâdisi Erba'in Fî Men Harece An Tâati Emîru'l-Mü'minîn Ve Şakka Âsa'l-Müslimîn*” risalesini Şam Ümeyye camii imamı ve Rifâi şeyhi tarafından yazılmıştır. Müellifin bu risalesi hilâfetle ilgili mukaddimeden sonra, hilâfet-imamet, ittihat-cemaat, tefrika ve halîfeye itaatle alakalı 40 hadis derlemesidir. Yazar fıkıh ve tasavvufu ıstıgal etmiş, İstanbul'la irtibatları iyi olan Şafî bir aileye mensuptur. Müellif II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşruluğunu delillendirme ve ortaya koyma çabasıdır.¹¹⁸

“*Diğer meslek ve dinlere*” mensup olup II. Abdülhamid'in hilafet-saltanat sisteminin yanında olan on yazar ise şunlardır:

Ahmet Midhat Efendi (İstanbul 1844-1912): “*Tavzîh-i Kelâm ve Tasrih-i Meram*” isimli risalesini saraya takdim için yazmıştır. Son Osmanlı döneminin meşhur gazeteci ve muharriridir. Muhteva olarak Sultan Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyması ve meclisi mebusanı açmasının, padişaha zarar

¹¹⁵ Kara, c. 1, ss. 253-260.

¹¹⁶ Kara, c. 1, ss. 161-201 ve 203-251.

¹¹⁷ Kara, c. 1, ss. 323-341 ve 343-352.

¹¹⁸ Kara, c. 2, ss. 217-248.

vereceği ya da kısıtlayacağını düşünen vekillere cevap olarak hazırladığı raporunu, dört bahis bir tetimme olarak düzenlemiş ve saraya sunmuştur.¹¹⁹

Ahmet Muhtar Paşa (İstanbul 1861-1926): “*Disiplin Yahut İnzibât-ı Askeri’den Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye*” isimli risalesiyle yazar, son Osmanlı dönemi askeri ve Harbiye hocasıdır. Mukaddes beldelerin Osmanlı hakimiyetinde oluşu, hilafet-saltanata ehliyet ve liyakatin maddi-manevi işareti olduğunu savunur. Halîfeye itâati “*askeri itâat*” çerçevesinde yer, zaman, coğrafya ve Osmanlı soy ağacını Nuh (a.s.)’a kadar dayandıran uzun bir risale yazmıştır.¹²⁰

Hasan Hüsnü Toyranî (Kahire 1850-İstanbul 1897): “*Fî İcmâli’l-Kelâm Alâ Mes’eleli’l-Hilâfe Beyne Ehli’l-İslâm*” adlı eseri, Wilfrid Scaven Blunt’a cevap ve onu tenkittir. Makedonyalı gazeteci, şair ve aydın zümredendir. Babasının memuriyeti dolayısı ile Kahire’de doğmuştur. Arapça ve Türkçeyi çok iyi bilen Toyranî, her iki dilde nesir ve şiir olarak 80 civarında eser vermiştir. II. Abdülhamid tarafından “mîr-i mîran (beylerbeyi, paşa)” rütbesi ve bazı iftihar nişanlarıyla ödüllendirilmiştir.¹²¹

Hintli Mevlevî Hafız Abdülcemil: 2 Haziran 1864 (26 Zilhicce 1280) yılında bugünkü Pakistan’ın, Kuzeybatı Sınır Eyaleti’nin Mardan ilçesi Toru (Tûr) köyünde doğmuş ve 16 Kasım 1946 (20 Zilkade 1365) tarihinde vefat etmiştir.¹²² “*Ez-Zaferu’l-Hamidiyye Fî İsbâti’l-Halife*” (II. Abdülhamid’in Hilâfetinin İsbatı) adlı eseri, Sir William Muir’in Kureyşiyet şartı taşımadığı için Sultan Abdülhamid’i, halife saymayan ve Müslümanların zihinlerini karıştıran görüşlerine cevap ve tenkittir. İlmiye mensubu veya gazeteci-aydın zümredendir. Peşaver’li olan müellif, muhaliflerin ve Muir gibi yabancı “cahil” yazarların fikirlerini çürütmektedir. Osmanlı hilâfetine ve II. Abdülhamid’e karşı delil olarak kullanılan “*İmamlar Kureştendir*” hadisini, umum-husus yönünden değerlendirerek farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Ona göre Kureyşiyet umumi değil, hususi bir şarttır ve dönemseldir. Kur’an-ı Kerim ve Hadislerde *ulü’lemlr* ve *ona itaatle* ilgili emirler, beyanlar umumidir ve hiç ayırım yapmadan bütün Müslümanları kapsar. Yani her Müslüman imam olabilir. Zaten Allah’ın fazlı ve keremi sadece bir kavme, bir ülkeye, bir şahsa

¹¹⁹ Kara, c. 1, ss. 111-238.

¹²⁰ Kara, c. 2, ss. 281-349.

¹²¹ Kara, c. 1, ss. 25-26.

¹²² Adnan Hoyladi, *İslâm Hukukunda Hilâfetin Kureyşiliği Tartışmaları ve Hindistan Örneği*, Rağbet Yay. Baskı: 1, İstanbul, 2015, s. 155.

ait değildir. İslâm'da meşru üstünlük soy-sopa değil takvaya bağlıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.), derece bakımından Müslümanların en düşüğünü, Kureys'in önderi ve amcası Ebu Leheb'ten üstün tutmuştur. Söz konusu görüşleriyle, Osmanlı hılâfeti ve halifesinin meşruluğunu ortaya koymaya çalışmıştır.¹²³

Ali Nazif Sürurî (1865-1935): "*Hılâfet-i Muazzama-i İslâmiye*" ismini verdiği bu risalesini, II. Abdülhamid'in hılâfetinin üstün mevkisi ve ona itaatın dini bir vazife olduğunu vurgulayan 22 hadis metni ve şerhi ile birlikte kısa "*hâtîme*"den oluşturmuştur. İlmiye memuru ve devlet erkânındandır.¹²⁴

Numan Kâmil (?): "*İslâmiyet Ve Devlet-i Âliye-i Osmaniye Hakkında Doğru bir Söz*" ismini verdiği risale sahibi, ilmiye memuru ve devlet erkânındandır. Mabeyn kâtibi ve Lizbon Coğrafya Encümen azası olarak, Abdülhamid tarafından 1894'te Cenevre'ye gönderilmiştir. Onun, X. Müsteşrikler kongresinde sunduğu tebliğ daha sonra, yukarıdaki isimle Türkçe olarak yayımlanmıştır. Dolaylı olarak hılâfet konusunu işleyen yazar, Osmanlı devleti ve hılâfetini, tarihi, dini, coğrafi bir zemine oturtmak suretiyle Avrupalı çevrelerin İslâm ve Osmanlı hılâfeti hakkındaki katı düşüncelerine karşı, diplomatik usulle verilmiş bir cevap niteliği taşımaktadır.¹²⁵

Muhammed Emin el-Mekki (?): "*Hulefâ-i İzâm-ı Osmaniye Hazarâtının Haremeyn-i Şerifeyndeki Âsâr-ı Mebrûre Ve Meşkûre-i Hümayunlarından Bâhis Tarihî Bir Eserdir.*" Devlet erkânından olduğu tahmin edilen el-Mekkî, bu risalesinde Osmanlının hılâfet ve saltanatının meşru olduğunu, Mekke-Medine'ye Osmanlı halifelerinin yaptığı hizmetleri, özellikle II. Abdülhamid'in Haremeyn'e hizmetleri ve maddi ihsanlarını 77 madde halinde saymıştır.¹²⁶

Hintli Müşir Hüseyin Kıdvâî (Gadia 1878-1937): "*Mektub, Times Gazetesi Yazı İşleri Müdürüne*" gönderilen mektuptan oluşmuştur. Kıdvâî, Hindistan Hılâfet Hareketi'nin önderlerinden olup gazeteci-yazar, hukukçu ve siyasetçidir. İstanbul'dan 9 Eylül 1906'da Times'e gönderdiği mektup ile II. Abdülhamid'in, İttihad-ı İslâm siyasetine destek vermiştir. Londra'daki İslâm Cemiyeti (Central Islamic Society)'nin de idarecisi olarak mektubunda "hılâfet müessesesi ve

¹²³ Kara, c. 2, ss. 13-14.

¹²⁴ Kara, c. 2, ss. 207-216.

¹²⁵ Kara, c. 1, ss. 353-371.

¹²⁶ Kara, c. 2, ss. 261-280.

geleceğinin,” yalnızca Müslümanları ilgilendiren bir konu olduğunun, altını çizerek anlatması ve Osmanlı hılâfetine fiilen meşru olduğunu, vurgulayarak anlatmıştır.¹²⁷

James W. Redhouse (Londra 1811-1892): “*Osmanlı Sultanının “Halife” Unvanının Müdafası Kadim Oluşu, Muteberliği ve Evrensel Olarak Kabulü*” şeklinde isimlendirilen risale, dilci, tercüman ve siyasi danışman Redhouse tarafından Londra basını ve parlamentosunda, Osmanlı hılâfetine sonradan oluştuğu, hılâfet şartlarını taşımadığı, yerine Mekke şerifini seçme teşebbüsleri gibi ileri sürülen tezlerin “yanlış, değersiz ve münasebetsiz” olduğunu değerlendiren yazar, Osmanlı Devleti hılâfetine İngiliz politikalarına karşı zaman ve şartlara bağlı olarak savunmuştur. Çift taraflı işleyen politika yürütmüş olduğuna sayfa 36’da değinilmiştir.¹²⁸

Armnius Wambéry (Slovakya 1832-Budapeşte 1913): “*Times Gazetesi Yazı İşleri Müdürüne ‘Hılâfet’ mektupları*” ismiyle yazılan mektulardan oluşur. Hariciye mensubu Türkolog, seyyah ve yazar olan Wambéry, İstanbulda bulunduğu yıllarda “*Reşit Efendi*” takma adını kullanmıştır. Rahip Malcolm Mac Coll’un, hılâfetin Kureyş’e ait olduğu fikrini ileri sürerek, II. Abdülhamid’in hılâfet vasıtasıyla, ülkesi dışındaki Müslümanlara sahip çıkışının durdurulması gerektiğini, “*Times*” da yazmasına karşılık olarak, Wambéry 28 Ağustos ve 15 Eylül 1906’da iki ayrı mektupla aynı ağırlıkta ona cevap vermiştir.¹²⁹

İkinci grup; müellifler ise daha ziyade “*meşrutiyet yanlısı*” ve II. Abdülhamid’in gayri adil, müstebid, yetersiz, ehliyet ve liyakatten uzak olduğunu ileri sürerek tahttan indirilmesi gerektiğini savunan “*muhaletet, isyan ve itaatsizlik*” yolunu takip eden yazarlardır. Bu gruba mensup yabancı yazarların tamamı, Müslüman yazarların bir kısmı, II. Abdülhamid’in hılâfetine gayri meşruluğunu ortaya koyabilmek için Osmanlı hılâfetine de gerçekleşmemiş, sonradan uydurulmuş, Kureyşilik şartlarını taşımayan, tarih boyunca Müslümanlar tarafından kabul görmeyen, gasp yoluyla olmuş bir teslim-tesellüm seviyesine indirgedikleri görülür. Meşrutiyet talepleri II. Meşrutiyet yıllarında, daha da kuvvetlenen bu grup hılâfeti-

¹²⁷ Kara, c. 2, Ek’te yer alan 419-437. Sayfalarda “1906 Yılında Sabahaddin Bey, Mac Coll, Vambéry ve Kıdvai Arasında Geçen Osmanlı Hılâfeti Tartışması” M. Şükrü Hanioglu tarafından tercüme edilmiştir.

¹²⁸ Kara, c. 1, ss. 10-11. Ayrıca aynı cildin 95-110. Sayfalarında, J.W. Redhouse’ın hılâfet risalesi yukarıda verilen ismi ile, Sami Erdem tarafından yapılan tercümesi bulunmaktadır. Bkz. s. 36.

¹²⁹ Kara, c. 2, ss. 427, 432.

siyaseti manevi ve tarihi boyutundan tecrîd ederek sadece siyasî-maddî alana hapsetmek suretiyle daha sonraları, “*hılâfet hükümetten, hakimiyeti millîye’den ibarettir*” diyerek, İslâm siyasî düşüncesinin laikleşmesine varıncaya kadar bu fikirde devam etmişlerdir. Bazı değişikliklerle beraber hılâfetin ilgası ve daha sonra İslâm-cumhuriyet, İslâm-demokrasi tartışmalarında da karşılaşılan, “*laik*” ve tarihinden kopuk söylemler, II. Dünya savaşı sonrasında İslâmcı siyasî düşüncenin bilerek/bilmeyerek kaynağı ve dayanağı olmuştur. Bu muhalefet grubundaki *ilmiye mensubu* müelliflerden beşi, büyük ölçüde Jöntürk/ittihat-terakki hareketinin yanında yer alan, yazar ve eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

Hoca Şâkir (?): “*Ulemayı İslâm Tarafından Verilen Fetavây-ı Şerîfe*” isimli bu eser, türünün tek örneğidir. Bu risalenin ilk baskısı Cenevre’de Meşveret matbaasında 1896’da ikinci baskısı Mısır’da Matbaa-i İctihad’da 7 Şubat 1907’de, Doktor Abdullah Cevdet’in “*Müslümanlara*” başlıklı girişi ile 16 uydurma fetva örneği neşredilmiştir. Fetvalarda içerik olarak II. Abdülhamid’in hılâfetinin meşru olmadığı, işlediği öldürme, yaralama, yakma, boğma, silah çekme, hadım etme gibi atılı suçlardan dolayı, hakkında kısas ve had cezasının gerektiği, halife-padişah olmasının cezayı ertelediği, din işlerini yüzüstü bıraktığı için görevinden azledilebileceği gibi konular fetva haline getirilip onaylanmıştır. 1895’te Paris’te ilk baskısı yapılan “*Mahkeme-i Kübra*” risalesinden bir yıl sonra Cenevre’de bu risalenin “*Hoca Şakir*” müstear ismiyle yayımlanması, dikkatleri “*Abdullah Cevdet*” üzerine çekmektedir.¹³⁰

Mehmed Kadri Nâsîh (Hersek 1855-Paris 1918): “*Zulm ü Adl*” ve “*İstinsâf*” (Zulüm ve Adalet/İnsaf talep etmek) isimlerinde iki risale yayımlamıştır. İstanbul’dan Mısır’a kaçan muhalif/ittihatçı ulemanın önemli isimlerinden olup Hoca Kadri diye anılan ve Rüştîyeden Mehmet Akif’in de hocasıdır. Boşnak asıllı Hoca Kadri (Paziç) bu eserlerinde II. Abdülhamid’in hılâfeti İslâmiye davasını delillendirmesini ister. Sultanın hılâfetinin gayri meşruluğunu delillendirmek için saray ve harem masraflarını göstererek sürekli israftan bahseder. Şeyhülislamlık dahil ilmiye sınıfına haksızlık yapıldığını ileri sürerek ulemayı muhalefete çağırır. Paris’e yerleştikten sora II. Abdülhamid’in yürüttüğü İttihad-ı İslâm politikalarına, Fransa’nın yardımları ile açıkça cephe alan Hoca Kadri bu politika yüzünden

¹³⁰ Kara, c. 2, ss. 41-54.

Müslümanların daha çok kötü duruma düştüğünü ileri sürerek İngiliz seviciliği yapmıştır.¹³¹

Reşit Rıza (Suriye 1865-Kahire 1935): “*Dünyada Müslümanların Hali ve Ulemayı Emirlere, Sultanlara Nasihat İçin Davet*” isimli risale ile Efgânî-Abduh çizgisinin önemli takipçisidir. 15 Mart 1898’den itibaren yayımladığı “*Menar*” dergisi ile bütün İslâm dünyasını etkilemiştir. Osmanlı hılâfet ve saltanatıyla ilgili İstanbul, Suriye ve Mısır üçgeninde seyreden tartışmalarını, 1923’te kitap halinde “*El-Hilâfe Evi’l-İmametu’l-Uzmâ*”da toplamıştır.¹³² Yukarıdaki makalesinde II. Abdülhamid’in adını hiç anmadan dolaylı ve fakat ağır bir üslupla, Osmanlı idaresini ve ona itaat eden halkı, memurları ve devlet erkânını tenkit etmektedir. Müslüman halk müstebid idarecilere karşı el altından örgütlenerek “*Meşveret Meclisi*” kurması için padişaha ısrar edemediklerinden, ulemanın bunu yapmasını öğütler. Bunun için basın ve yayın organları ile modern İslâm hükümetinin ne olduğunu halka duyurmaya çalışır. Bu faaliyeti İstanbul ve civarındaki ulemanın yapması imkansızdır. Fakat padişahın elinin uzanamayacağı Hindistan ve Mısır’daki ulemanın, bunu yapabileceğini aşılır. Yine Reşit Rıza ilk muhalif yayınlarını yaparken, İttihat-Terakki’ye desteğini, cemiyetin açıkça ismini bahsetmeden ima ve telmih yolu ile gösterir. İngiliz politikalarına uygun olarak Hint ve Mısır basını “*Meşveret Meclisi*” talebiyle hılâfet-saltanat merkezinin aleyhine tavır takınmaya, iyi ilişkileri bozmaya, muhaliflerin Mısır’da toplanmalarını teşvik etmeye çalışır.¹³³

Ulûm-ı Zâhire ve Bâtınada Yed-i Tûlâ Sahibi Bir Zat: “*İmamet ve Hilâfet Risâlesi*” Mısır’da önce *Kanun-ı Esasî* gazetesinde, 16 Mart 1896- 2 Ağustos 1896 arasında tefrika olunmuş, sonra kitap halinde basılan bu risalenin yazarı, takipten kurtulmak için ismini belirtmemiştir. Fakat, İttihat-Terakki taraftarı ve ilmiyeden olduğu anlaşılmaktadır. Bu risale mukaddime, iki bab, bir hâtîme ve ittihat-terakki Mısır şubesi tarafından ilave edildiği nakledilen Mütalâa-i Mahsusa’dan oluşmuştur. İlk babta hılâfet ve imamet tarihini, ikinci babta ulü’l-emre itaat ve usul-i meşvereti, hâtîme bölümünde ise II. Abdülhamid’e itaati gevşeterek, ona itaatsizliği

¹³¹ Kara, c. 2, ss. 11-12. Ayrıca aynı cildin 87-173. Sayfalarında “İstinsâf”, İsmail Kara-Nergiz Yılmaz tarafından hazırlanmıştır. 367-416. Sayfalarında ise “Zulm ü Adl”i, Yasemin Erdiç hazırlamıştır.

¹³² Kara, c. 5, s. 42. Bu eserin tercümesi ve Reşit Rıza’nın bütün yazıları Dr. Suat Mertoğlu tarafından aynı cildin 45-93. Sayfalarında kronolojik, tematik olarak ele alınıp tanıtılmış ve tahlil edilmiştir.

¹³³ Kara, c. 2, ss. 31-34.

yaymak, ayrıca hılâfet-saltanat yönetimine karşı Meşrutiyeti ve Meclis-i Mebusan-ı tesis etmeyi savunmuştur.¹³⁴

Lisanüddin Hatib: “*Hitabu’l Ümme Fi’l-Hukuki’l-Vacibe Âle’l-Eimme*” risalesi giriş kısmında “*Arab ulemâ-yı be-nâmından ve ehl-i takvadan bir fakihin*” olarak tanıtılan müellifin beyannamesi, *Kanun-ı Esasi* gazetesinde 1897 yılında Arapça ve Türkçe olarak yayımlanmıştır. Üstü kapalı olarak II. Abdülhamid’in halkı istibdat ile yönettiğini, kitab ve sünnete uymadığını, hatta gemiye zarar veren yolcuya benzetilerek mâni olunması gerektiği çağrısında bulunmuştur. Müellife göre: “*Şimdiki sultanda zâhir olan istibdad cadde-i hidayetden hurûc, misli ondan evvel bir padişahda görülmemiş derecededir. ...İstibdadyı ve maiyetindeki müfsitlerin harekatıyla devlet ve ümmeti fena neticeye vardırırdı.*” cümlesi ve benzeri ifadelerle isim vermeden tenkit etmiştir.¹³⁵

Bu gruba, tezimize konu olan ve ilmiyeden *Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi*’yi de ekleyebiliriz. Yukarıda hayatı hakkında geniş bilgi verdiğimiz 119. Osmanlı Şeyhulislâmı, II. Abdülhamid’in yönetiminde sınırsız zulüm ve kötülük yapıldığını, isim vermeden üstü kapalı olarak, ekte verdiğimiz beyannamesinde şöyle tenkit etmektedir. “*Devr-i sâbıkın mezâlim ü seyyi’âtı nâmahdûd olduğu kadar da herkese ma’lûm olduğundan onun zevâline şükr ile tafsîlinden ibâ ve istiğnâ olunur.*”¹³⁶ II. Abdülhamid Han döneminin, kötülüklerini saymaktan kaleminin aciz kalacağını, bunların her birinin bilinmekte olduğunu ve ayrıntıya ihtiyaç olmadığını, bu dönemin geçmişte kalmasından dolayı, Allah-ü Teâlâ’ya hamd etmesi gibi sözleri, ona muhalefeti açıkça ortaya koymaktadır.

“Diğer meslek ve dinlere” mensup olup II. Abdülhamid’in hilafet-saltanat sistemine muhalif olan *altı eser ve yazarları* ise şunlardır:

Wilfrid Scaven Blunt (1840-1922): “*The Future Of Islâm (İslâmın Geleceği)*” isimli kitabıyla yazar, İngiltere’nin hılâfet ve Ortadoğu politikalarında etkili olmuştur. Diplomat kişiliği, ayrıca Emir Abdülkadir, Kevâkibî, Cemaleddin Afgani, Abduh, Reşit Rıza gibi Suriye ve Mısır’da reformcu hareketin temsilcileri ile yakın

¹³⁴ Kara, c. 2, ss. 55-85.

¹³⁵ Kara, c. 1, ek 2, ss. 397-402.

¹³⁶ Mehmed Sahib, s. 12, Bkz. s. 95.

irtibat içinde olmuştur. Osmanlı Hilafeti ve II. Abdülhamid'in hilâfetini gayri meşru göstermeye çalıştığına, sayfa 36 ve devamında değinilmiştir.¹³⁷

Damat Mahmud Celaleddin Paşa (İstanbul 1853-Brüksel 1903): “*Tezkire-i Ulemâ*” risalesini Mısırda bastırmıştır. Prens Sabahaddin'in babasıdır. II. Abdülhamid'in eniştesi olup 1899'da iki oğluyla Avrupa'ya kaçtıktan sonra Paris, Cenevre ve Mısır'da çeşitli muhalif komitelerin faaliyetleri içinde yer almıştır. Abdülhamid'e hitaben 27 Ağustos 1900'de ağır tenkit içerikli mektubu *Tezkire-i Ulemâ* ile beraber yayımlamıştır.¹³⁸

Naim Gregor (?): “*Hilâfet*” isimli risale sahibi, Ermeni asıllı Gregor (Kirkor, Gergor) İzmir gümrük memuru iken Avrupa'ya firar etmiştir. İttihatçı çevrelerce, 1902'de kendisine Cenevre'de II. Abdülhamid'in Türklerin ve Müslümanların halifesi olamayacağını bildiren bu risaleyi yazdırmışlardır.¹³⁹

Prens Sabahaddin: “*The Sultan and the Pan-Islamic movement*” başlıklı mektupta “II. Abdülhamid idaresinin yerini, Osmanlı liberalleri Sabahaddin ve arkadaşları tarafından kurulacak ‘liberal ve dürüst bir rejim’in alması halinde İngiltere ve Fransa’nın Panislâmist tehditten kurtulacakları” fikrini İngiltere’de 13 Ağustos 1906’da *The Times*, 14 Ağustos 1906’da Fransızcası *Le Siècle*, Türkçe tercümelerin biri, Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin yayın organı “İttihad-ı İslâm”, *Terakki*, no. 4, 1906, s. 1-3. ve birisi de Balkan Jöntürk dergisi olan “İttihad-ı İslâm”, *Tuna*, no. 343-344, 1906, ss. 1-2. Gazete ve dergilerde Sabahaddin gazeteci kimliğini kullanarak bu mektubunu yayımlamayı başarmış ve etkili de olmuştur.¹⁴⁰

Malcolm Mac Coll: “*Times Gazetesi Yazı İşleri Müdürüne ‘Hilâfet’ mektupları*” adı ile yayımlattığı mektuplardan oluşmuştur. İngiltere’de Rahip olan Mac Coll’ün, Prens Sabahaddin’in görüşleri paralelinde hatta daha ağır tenkitler içeren 18 Ağustos 1906 ve 7 Eylül 1906 tarihlerinde *Times*’da iki mektubu yayımlanmıştır.¹⁴¹

Yazarı Tartışmalı: “*Mahkeme-i Kübrâ*” İlk olarak 2 Ramazan 1313 (1895)’te Paris’te basılan risale oldukça enteresandır. Ayasofya’da bir Cuma gecesi hayalî olarak kurulan mahkemede, II. Abdülhamid’e sayısız hakaret ve aşağılama yapılarak

¹³⁷ Kara, c. 1, ss. 139-159.

¹³⁸ Kara, c. 2, ss. 199-205.

¹³⁹ Kara, c. 2, ss. 249-259.

¹⁴⁰ Kara, c. 2, ek, ss. 419-424.

¹⁴¹ Kara, c. 2, ek, ss. 425-426, 429-431.

yargılanması sonucu idamı istenir. Ancak Mahkeme Başkanı olan Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından hılâfet ve saltanattan hal' edilmesi kararına dönüştürülür. 1908'de ikinci baskısı Mısır'da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti neşriyatı olan *Matbaa-i İctihad'ın Fihrist-i Neşriyatı*'ndaki kayda dayanarak müellif adı belirtilmeden basılan bu risaleyi Şükrü Hanioglu, Abdullah Cevdet'e nisbet etmiştir.¹⁴²

Görüldüğü gibi son Osmanlı dönemi hılâfet düşüncesinin lehinde ve aleyhinde neşredilen oldukça fazla risale ve eser bulunmaktadır. Burada sadece bir kısmının isim ve müellifinden kısa bilgiler nakletmeye çalıştık. Araştırma konumuza kaynaklık eden bu eserler özellikle II. Abdülhamid dönemi hılâfet tartışmalarını açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁴² Kara, c. 1, ss. 33-35.

İKİNCİ BÖLÜM

PİRİZÂDE'YE GÖRE HİLÂFET MESELESİ

Mehmed Sâhib, beyannamesinde *Hilâfet Meselesi*'ne giriş yaparken öncelikle insanın dünyadaki durumuna dikkat çekerek, ezelde insanın sosyal hayatı düzenlemek, medeniyeti imar etmek, yeryüzünü ıslah etmek üzere vekil tayin edildiğini, dünyayı imar etmek üzere de akıllı varlık olarak yetkili kılındığını, sadece insana hibe edilen bu özelliğini de En'am Suresi'nin 165. Ayeti olan "O (Allah), sizi (İnsanı) Dünya'nın vekili kıldı."¹⁴³ ilâhî sözünü delil göstererek karar verildiğini belirtir.

Mehmed Sâhib İnsan, akıl ve irade sahibi olduğu için Yüce Allah'ın ona sorumluluk da yüklediğini, bu iki özellik ile dünya hayatında ihtiyaçlarımızı giderme, işlerimizi başarma, amellerimizi güzelleştirme hususunda iki büyük kuvvet verildiğine değinir. Fakat insan, *Nefs-i Emmare* sahibi olup nefsinin elinde oynanan, bir oyuncak da olabileceği, kolaylıkla nefsin kurduğu tuzaklara ortak olmaktan kendini alamayacağına da dikkat çeker. Bununla beraber, insanın tek başına akıl ve irade kuvvetini kullanarak işlerini yapabilmesi, kendi dışındaki varlıkların durumlarına da bağlı olduğunu hatırlatır. Bunun için de fazlından dolayı Yüce Allah peygamberlerini göndererek kesin delillerini tamamladığını, bundan sonra sorumluluğun insana ait bulunduğunu, dümdüz yol (sıratı müstakim)'dan saparlarsa rotadan çıkmış, Yüce Allah'ın rahmetinden uzaklaşmış olacaklarını, böyle kişilerin "sağır, dilsiz ve kör"¹⁴⁴ olarak nitelendirileceğini belirtir.

Mehmed Sâhib, Yüce Hâlik'in ihsan ettiği akıl ve gönderdiği peygamberler ile fazlı kemal bulmuş olduğundandır ki, bütün mezhep imamları "Âlemi ıslah etmek Allah üzerine vacip değildir." kaziyesinde birleşip imam tayini hususunu millet üzerine vacip olduğu kararını verdiklerini belirtir. Çünkü sosyal hayata dair dini teklifler, özel ve seçkin kişiler için olmayıp "Ey insanlar! Ey İman edenler!" suretiyle ilahi sesleniş insanların umumuna olduğundan hükümet başkanlığına gelecek olan zatın hılâfete ancak umumun kabulü ile sahip olabileceği görüşündedir.¹⁴⁵

¹⁴³ Mehmed Sahib, s. 2.

¹⁴⁴ Bakara, 2/18.

¹⁴⁵ Mehmed Sahib, s. 3.

Mehmed Sahib, ilk dört halifeyi melek tabiatlı, âdil insan olma özellikleriyle Hulefâ-i Raşidin namını alan bu dört seçkin peygamber dostunun, iktidarda olduğu zamanlar (otuz yıl) boyunca Müslümanların fetihleri cihanın en uzak beldelerine ulaşmış ve Arap kavimleri ile Acem kavimlerinin karışarak iki toplumun da maksatları doğrultusunda, yemin verip etraflarında insan kalabalıkları yığılmış olduğundan Hükümet Başkanlığına isteyerek itaat etme anlayışı, zorla yönetme şeklinin önüne geçmişti. Osmanlı Sultanları zamanına kadar bazı istisna melikler ve halifeler hariç tutulursa, hükümet yönetiminde “*halkın bîat ile tayin etmesine*” karşın “*cebiri ve tagallüp*” / zorlama ve zorunlu itaatin, tercih edildiğini vurgulamıştır.¹⁴⁶

2.1. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE HİLÂFET

Sözlükte *Hilâfet* (halefe), “birinin yerine geçmek, birinin arkasından gelmek/gitmek, makamına oturup onu temsil etmek”, anlamında mastar olup ayrıca isim olarak da kullanılır. Terim olarak *hilâfet* kelimesi, Hz. Peygamber’den sonra Müslüman devletlerin, devlet başkanlığı yönetim şeklini ifade etmektedir. Aynı kökten gelen *halîfe* kelimesi ise, “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve İslâm devletinin başkanları için kullanılmıştır. *Hilâfet*, daha çok Ehli Sünnet dünyasında “*dinî ve siyasî liderlik*” anlamına bürünmüştür. Şîî gruplar ise “*İmâmet*” kelimesini tercih etmişlerdir.¹⁴⁷

Kur’an-ı Kerim’de *hilâfet* kelimesi yer almamaktadır. Halife kelimesi ise terim anlamıyla yani siyasi anlamıyla geçmez. Ancak insanın, “*Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğu*” *halâif* ve *hulefâ* kelimeleriyle sıkça kullanılmıştır. Hadis kaynaklarında ise *hilâfet* kelimesi yanında *halîfe*, *imam*, *emir* kelimeleri de yer aldığı gibi bu kelimelerle, “*devlet başkanı, yönetici, lider*” gibi kavramların kastedildiği görülür. Müslüman toplumlarda devlet başkanlığına *hilâfet* denmesi, Hz. Peygamberin yerine geçecek olan halifenin onu temsil etmesi, dinin hükümlerini uygulatması, dünyaya ait işlerini düzenlemesi, yoluna koyma yetkisini mü’minler tarafından Halife’ye verilmesiyle açıklanabilir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Mehmed Sahib, s. 5.

¹⁴⁷ Casim Avcı, *Hilâfet*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cil: 17, İstanbul, 1998, ss. 539-546; Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s.128.

¹⁴⁸ Avcı, c. 17, s. 539.

İslam'da halîfelik, dini sahiplenerek dünya işlerinde yöneticilik yapmaktır. Dine dayalı hükümetlerde, rütbelerin en üstünü ve en faziletlisidir. Adalet ve takva üzerine kurulup dini kanunlar ve şer'i nizamlarla yönetilir. Halife, ilahi kurallar ve geçerli kanunlar çerçevesinde yetkilerini kullanır. Sulh zamanlarında insanların âmiri, savaş zamanlarında kumandanıdır. Halife şer'i kuralları yürütme, uygulama, dini koruma, insanları sulh içinde yaşatma ve düşman ile de yavaş yapmak gibi önemli görevleri vardır. Halifede öncelikle *ilim, adalet, kifayet ve beş duyusu normal olmak* şartı vardır. Bu dört şartın bulunmasında ittifak olmakla birlikte Halife'nin Kureyş'ten olması şartı üzerinde ihtilaf edilmiştir. Bütün Rafıziler (Şîîler) halîfelik genel şartlarının sonuncusunu kabul etmezler. Halifenin Kureyş'ten değil Haşim oğullarından olması gerektiği görüşündedirler. Mutezilenin tümü halîfenin takva sahibi ve âlim olması ve Kureyş'ten olmaması gerektiği kanaatindedir. Hariciler, İmamın Kureyşin dışında olması inancındadırlar. Kible ehli, Hz. Ebubekir'in, Hz. Peygamberden rivayet ettiği "*İmamlar Kureyş'tendir*" hadisi şerifine itibar ederler. İmam, kanunların yürütülmesinde, mazlumin zalimden korunmasında yani adaletin dağıtımında Hz. Peygamberin makamına geçen kimsedir. Bu bakımdan insanların en faziletlisi olması lazımdır.¹⁴⁹

İslam'da halifeliğin ilk yıllarında Kureyşliler diğer kavimlere göre insanları sevk ve idare etmeye muktedir (asabiyyet-i gâlibe) olan kabile idi. Sonraları Kureyşin bu özelliği kalmadığı ve Müslümanları himaye için Kureyşli olmak gerekmediğinden bu şarta lüzum kalmamıştır.¹⁵⁰

Halife tayini sahabe ve tâbilerin icmâ' ve ittifakı ile Müslümanlar üzerine vaciptir. Çünkü sahabe Hz. Peygamberin vefatından sonra çarçabuk Hz. Ebubekir'e bîat edip idarelerini ona teslim ettiler. Bundan sonra da her vakit bu hal devam etti. Hiçbir vakit Müslümanlar başsız olarak kargaşalık içinde bırakılmadı. Bu suretle imam nasb etmek gerekli bir iş olarak devam gelmiştir.¹⁵¹

Nitekim Ehli Sünnet'in en önemli ayağını temsil eden *İmam-ı Eş'arî*'nin bu konuda; "*Ehlü'l-Hal ve'l-'akd (Müslüman toplumun söz sahipleri) tarafından bir*

¹⁴⁹ İmam Ebûl Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, (Çev. Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994, (Akâid), ss. 269-270; *Kitab-ü Usulü'd-Din*, (Nşr. Hans Peter Linss), Kahire, 1963, (Usul), ss. 178-198.

¹⁵⁰ İbni Haldun, *Şark İslâm Klasikleri Mukaddime*, Cilt: 1, Çev. Zakir Kadirî Ugan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 487- 489.

¹⁵¹ İbn Haldun, c. 1, s. 483.

imam, bir halife seçilmesi ümmet üzerine vaciptir. İmam, nass veya tayin ile değil, seçim ile olur. İmamda ilim, adâlet, siyaset aranan vasıfların başında gelir. İmamların ismet sıfatları yoktur."¹⁵² Eğer bu konuda bir nas bulunsaydı mutlaka gizli kalmayıp bilinirdi. Nakledilmesi için de birçok imkân mevcuttu. Ashab, *Beni Saide Sakîfesi* (Saîde oğulları gölgeliği)'nde Hz. Ebubekir (r.a.)'in imameti konusunda ve daha sonra Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'i tayininde ittifak ettiler. Şûrâ sonunda Hz. Osman'ın tayini konusunda da görüş birliğine vardılar. En sonunda Hz. Ali'nin tayini konusunda birleştiler. Bunların faziletleri imametteki sıraya göre olduğu görüşü¹⁵³ ile hem Halife seçiminin gerekliliğine işaret ettiği, hem de Şiîliğin imamet anlayışına cevap verdiği görülür.

Gerçekte hılâfet/imamet bir inanç konusu değildir. Ancak Şîa, imameti akide/inanç konusu yaptığı için kelam kitaplarında yer almaya başlamıştır. Bilindiği gibi Şîa'nın, inanç sisteminde hılâfet/imamet dinin inanç esaslarından kabul edilmiş ve diğer bütün inanılması gereken hususlarla ilişkilendirilmiştir.¹⁵⁴

Özellikle Şîa'nın bugün de en yaygın uzantısı olan İmamiyye kolu imanın, *usûl-i din*'den olan imamet'e inanmakla tamam olacağını, nübüvvetin nasıl Allah (c.c.)'dan bir lütuf olduğuna inanılırsa, her asırda Peygamberin vazifeleriyle vazifeli bir imamın bulunduğu, inanmakta imandandır. Bu imam, insanların din ve dünya işlerini tedvir etmek, aralarında zulmü, düşmanlığı gidermek, adaleti yaymak hususunda Peygamberin umumi velayetine sahip olmak bakımından, imamet/hılâfet nübüvvetin devamıdır. Peygamberi göndermek nasıl bir lütuf ise peygamberden sonra yerine İmam tayin etmekte bir lütuf ve Allahü Teâlâ'ya vaciptir.¹⁵⁵ Bu bakımdan imamet, ancak Allahü Teâlâ'nın nassı ile veya imamdan önceki imamın onun imametini açıklamasıyla gerçekleşeceği, insanların seçmesiyle, istemesiyle olmayacağı, insanlar dilediklerini imam/halife olarak tayin yahut dilediklerini azl hakkına sahip olamayacağı görüşleri ile en keskin ve belirgin özelliklerini ortaya koymaktadırlar. Buna dayalı olarak Hz. Peygamber (s.a.s.), Allah (c.c.)'ın vahyi¹⁵⁶ ile Hz. Ali'yi halife tayin etmiş ve bunu, o damadı olduğu için değil, ilahi hüküm

¹⁵² Ethem Rûhi Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2008, (Mezhepler), s. 137.

¹⁵³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi, Çev. Mustafa Öz, 2. Baskı, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 98.

¹⁵⁴ İbni Haldun, s. 496.

¹⁵⁵ Avni İlhan, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 33-43.

¹⁵⁶ Şûrâ, 26/214. İnzar ayeti. "Önce en yakın akrabalarını uyar..."

gereği olduğu için yapmıştır. Ayrıca, hicretin 9. Yılı Hz. Ali'nin hac emiri olarak görevlendirilmesi, Veda Haccı dönüşünde Cuhfe yakınlarında “*Gadîr Hum*” olayı, hicretin ikinci yılında Hz. Peygamberin “*muâhât*” (kardeşleştirme) olayında Hz. Ali'yi seçmesi ve kızı Hz. Fatıma ile onu nikâhlaması, Tebük Gazvesi sırasında Hz. Ali'yi aile işlerini takip etmek üzere Medine'de bırakması ve kendisi yanında Hz. Ali'nin yerinin “Musa'nın yanında Harun gibidir.” benzetmesi gibi deliller¹⁵⁷ saymışlardır. Daha da ileri giderek, zaten Hz. Peygamber, halife tayin etmeseydi, risalet vazifesini tamamlamamış olacağını ileri sürmüşlerdir. İmamiyye Şia'sına göre imamete inanmak, imanın şartlarından olup Allah'ın emri ile Hz. Peygamber tarafından tayin edildiği söylenen imamların sayısı on ikidir. Bunların isimleri 1. Hz. Ali, 2. Hz. Hasan, 3. Hz. Hüseyin, 4. Ali b. Hüseyin (Zeynel Abidin), 5. Muhammed Bâkır, 6. Câfer Sâdık, 7. Musa Kâzım, 8. Ali Rıza, 9. Muhammed Takî, 10. Ali Nakî, 11. Hasan Askerî, 12. Muhammed Mehdî'dir. Onların sonuncusu, Mehdî Muntazar (Beklenen Mehdi)'dir. Halen sağdır ve kıyametin kopmasından önce zulümle dolmuş dünyayı adaletle doldurmak için geleceğine inanırlar.¹⁵⁸

Pezdevî, Rafızîleri/Şîa'yı bu konuda makul ve meşhur olmayan hadisleri kabul edip Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin nasla imam/halife olduğunu ileri sürdükleri, bütün bu rivayetlerin birer iddiadan ibaret olup imamet/hilâfet konusunda Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yalan isnadında bulunduklarını belirtir.¹⁵⁹ Ayrıca aynı anda birden fazla halifenin olamayacağı, halifenin tek olacağını, hilâfette akid ihtilafların kesilmesi, ateşlerin sönmesi için vaciptir. İki imama bağlılık ihtilafların doğmasına ve fitne ateşlerinin tutuşturulmasına sebep olduğundan bu caiz görülmemiştir.¹⁶⁰

Ehl-i Sünnet'e göre ise imamet/hilâfet kesinlikle dinin usulü arasında yer almaz. İmamet, din ve dünya işlerinde vasıflarını taşıyan herhangi bir şahsın, Resûlullah'ın halifesi sıfatıyla Ümmet'i idare etmesidir. İmam veya Halife, imamiyyenin dediği gibi, tayinle veya vasiyetle değil, doğrudan Ümmet'in meşvereti ve seçimiyle işbaşına gelir. İmamet ilahi bir makam olmadığı gibi imamın masum

¹⁵⁷ Saffet Sancaklı, **Hazreti Ali- Sempozyum Bildirileri**, (Ed. Rıza Savaş), İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı ve İzmir İl Müftülüğü İşbirliği İle Düzenlenen, İzmir, 2009, ss. 173-187.

¹⁵⁸ Fırlalı, *Mezhepler*, ss. 293, 294, 295-343; Ethem Ruhi Fırlalı, **İmâmiyye Şiası**, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1984, (İmamiyye), ss. 209-216.

¹⁵⁹ Pezdevî, *Usul*, s. 179.

¹⁶⁰ Pezdevî, *Usul*, ss. 189,190; İzmirli, *SM*, c. 3, s. 48

veya özel bir bilgiye sahip olması da düşünülemez. Çünkü “*ismet*” sıfatı, yani küçük /büyük günahlardan korunmuş olma keyfiyeti ile vahiy’den kaynaklanan özel bir bilgiye sahip olma işi yalnızca peygamberlere has bir vasıftır.¹⁶¹

Hız. Peygamber (s.a.s.)’in vefatıyla son bulan onun peygamberliği değil, devlet başkanlığıdır. Onun kişiliğinde ebedi olarak temsil edilen din, geçici olan ise yönetme erki idi. Bu nebevi tecrübeye aykırı olarak Şîa, devletin yönetimini (imameti) inanç sisteminin bir parçası olarak kabul etmiştir. Genel anlamda Ehl-i Sünnet’in özel olarak da Mâtürîdî’nin Şîa eleştirisi, Şîa’nın din ve devlet arasındaki kurdukları bu özdeşliğe yöneliktir. Şîa’nın devlet yönetimini tamamıyla dinsel alan içinde görmesini Ehl-i Sünnet reddetmiştir. Ehl-i Sünnet, siyaseti akli/rasyonel ve insanın tercihinine bırakılmış bir alan olarak tanımlamaya çalışmıştır. İnsanları iradelerine danışmadan, kendilerine buyrulanların sadece ibadete ilişkin hususlar olup İmamet’in ise akıl alanı içinde olduğunu savunmuştur.¹⁶²

Kıble ehlinin büyük çoğunluğu, insanlara birisini halîfe tayin etmek ümmet üzerine vaciptir, gereklidir. Fakat bu onlara farz-ı kifayedir. Bir kısım Müslümanlar bunu yerine getirirse diğerlerinden düşeceği görüşündedir. Ancak bazı Hariciler ile Mutezile’den Ebu Bekir el-Asamm: “*Halife seçimi vacip değil, ama onlara gerekli olan Allah’ın kitabıyla amel etmek vaciptir. Ümmet adaleti hâkim kılmaya ve Yüce Allah’ın hükümlerini amelde tatbik etmeye karar verir ve bu hususta ittifak ederlerse imam nasbına lüzum kalmaz ve halife nasbı vacip olmaz*” görüşündedirler.¹⁶³ Onların bu fikirleri “*Şeriat hükümdarlığı bırakmaya (terketmeye) çağırmamıştır*” gerekçesiyle “*icma-ı ümmet*” tarafından reddedilmiştir.¹⁶⁴

Selefiyye’nin itikattaki imamı olarak bilinen, Ahmed bin Hanbel esasında Hanbeli Fıkhî mezhebinin kurucusu olmakla birlikte, fıkhıta takip ettiği usûlü, itikatda da benimsemiştir. İmamı Hanbel, hilâfeti zorla ele geçirdiği halde halkı memnun eden ve adaleti yerine getiren kimseye kendi fâcir olsa bile, itaat vaciptir; çünkü böylece fitnelerin önüne geçilmiş olacağı görüşündedir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Fığlalı, Mezhepler, s. 344; Fığlalı, İmamîyye, s. 217.

¹⁶² Şaban Ali Düzgün (Ed.), **Kelam El Kitabı**, 1. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 469.

¹⁶³ Pezdevî, s. 268; İbn Haldun, ss. 484-485.

¹⁶⁴ Seyyit Bey, **Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye**, Haz. Mehmet Sait Toprak, Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu, D.E.Ü. İlahiyat Fak. İzmir, 16.05.1997, ss.168-201.

¹⁶⁵ Fığlalı, Mezhepler, s. 133.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştığı en önemli ihtilâf, “Hilâfet” konusu olmuştur. Yine “Hilâfet” ümmet arasında ilk çıkan en büyük ihtilâftır.¹⁶⁶ İslam’da dinî hususların hiçbirinde, hilâfet/imamet konusunda olduğu kadar taraflar birbirine karşı silaha sarılmamıştır.¹⁶⁷ Hiz. Muhammed (s.a.s.)’in vefatı üzerine şaşkınlığa düşen ashab ne yapacağını şaşırmış, kendi kendilerine ümmetin başına geçecek halifeyi aramaya koyulmuştur. Hiz. Ömer gibi seçkin bir sahabe bile telâşa düşmüş ve Ebu Ubeyde bin el-Cerrah’a gelerek; “*Uzat elini sana bey’at edeyim; çünkü sen Resûlullah’ın diliyle, bu ümmetin eminisin*” demiş ve hatta onun, Hiz. Musa gibi Rabbi’nin yanına gittiğini ve döneceğini söylemiş; ona “öldü” diyenin elini kesme tehdidinde bulunmuştur.¹⁶⁸

Toplum üzerinde siyasi ağırlığı olan din’de harîs ve Kureyş kabilesinin bir ferdi olan Hiz. Ebubekir’in halifelığe getirilişindeki siyasi tercihi, içtihadî bir olgu olarak sunan Mâturîdî, meseleyi içtihadî dayalı ve rasyonel bir tercih olarak gördüğü için Hiz. Ebubekir ile Hiz. Ömer’in seçilme biçimi arasında fark vardır. Toplumu yönetecek kişinin başa getirilme biçimindeki bu farklılık, meselenin şartlara bağlı olarak değişkenlik gösterdiğine ve dinî bir mesele olmadığına işaret etmektedir. Devlet yönetimi doğrudan din ile ilişkilendirilmesi gereken bir kurum olsaydı, ilahî iradenin bu meseleyi çözümsüz bırakması düşünülemezdi. Buradan hareketle İslam Âlimleri, devlet yönetiminin dinî değil aklî olduğu düşüncesini geliştirmişlerdir. Zira dünyevî işlerin yürütülmesi, hukukun uygulanması, iç ve dış güvenliğin sağlanması, ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesi gibi organizasyonlar akılla gerçekleştirilen şeyler olduğu görülür.¹⁶⁹

Halife tayini, aynı zamanda Fetih Suresi 10. Ayette yer alan “bîat” (bey’at) kültürüne dayanmaktadır. Halka dayalı yönetimde öne çıkan aygıt bîat’tır. Bîat, dinî bir terim olarak sunulmakta ve sorgulamadan boyun eğme anlamında yanlış kullanılmaktadır. Oysa bîat yetkinin kaynağını halka dayandırmaktan ibarettir. Zira halkın bîat etmediği yönetici hiçbir şekilde idarî mekanizmayı harekete geçirememektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, TDV Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2008, s. 15.

¹⁶⁷ Şehristânî, s. 35.

¹⁶⁸ Fırlalı, *Mezhepler*, s. 69.

¹⁶⁹ Düzgün, ss. 468-469.

¹⁷⁰ Düzgün, ss. 473-474.

Hiz. Peygamberin vefat ettiği duyulur duyulmaz Usâme komutasında Bizans'a karşı sefer için Medine yakınındaki *Curf*'ta toplanmış olan İslam ordusu Medine'ye döndü. Ordunun bayrağı Hiz. Peygamberin vefat ettiği Hiz.  işe'nin odasının kapısı önüne dikildi. Hiz. Ebubekir bu meş'um haberi alınca derhal koşup kızı  işe'nin odasında örtülü duran, Hiz. Peygamberin yüzünden öperek şöyle der: "*Sen benim için anamdan, babamdan daha aziz idin, şimdi öldün, ölümün bile hayatın kadar güzel.*" Bundan sonra mescide girer galeyana içindeki aşab susunca, s ze şöyle başlar: "*Ey İnsanlar! Kim Hiz. Muhammed'e tapıyorsa bilsin ki, O  lm şt r. Kim Allah'a tapıyorsa bilsin ki Allah b ki  lmez*" dedikten sonra "*Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiniz? Kim (böyle) geri dönerse, Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez. Allah şükredenleri m k fatlandıracaktır.*"¹⁷¹ mealindeki ayeti okur¹⁷² ve dinleyenler üzerinde büyük bir tesir uyandırarak mescitte s k neti sağlar. Özellikle Hiz. Ömer'i susturur. Bu sırada Ensar'ın, Hazrecliler kabilesinin, büyük bir ailesi olan *Beni Sa de* g lgeliğinde toplanarak Hiz. Peygamberin yerine aralarından birini seçmek üzere oldukları yine Ensar'ın Evs kabilesi mensuplarınca Hiz. Ömer'e haber verilince derhal Hiz. Ebubekir ve Ebu Ubeyde bin Cerrah ile birlikte, Sak fe oğulları g lgeliğine gittiler. Hazrec'in reisi Sa'd bin Ubâde bir k rs  üzerinde oturmaktadır. Kendisi hasta olduğu için söylediği sözler tam işitilmediğinden, yanında bulunanlar tarafından yüksek sesle tekrar edilerek şöyle hitabeder: "*Alem küfür ve zulmet içinde idi. Peygamberimizi Allah gönderdi. Hamd olsun kurtulduk. Hiz. Muhammed, Mekke'de zulme uğrayıp bizim yanımıza geldi. O'nu biz destekledik, İslâm ve peygamber uğruna kan döktük, şimdi vefat ettiğine göre vekilini de bizim seçmemiz lazımdır. Ensar bu hakkı kimseye vermemelidir.*"

Çok ateşli bir mizaca sahip olan Hiz. Ömer, cevap vermek isteyince Hiz. Ebubekir onu sakinleştirip söz alarak ihtiyatlı bir konuşma yaptı. "*Dediğiniz doğrudur. Gerek Hiz. Peygamberi gerekse bizi sizler himaye ettiniz*" diyerek Medinelilerin İslam uğrunda yaptıklarını uzun uzun  vd . Fakat onların böyle mühim bir anda bütün yaptıkları iyilikleri utturacak, İslam'a zarar verecek harekette

¹⁷¹  l-i İmrân, 3/144.

¹⁷² Kenan Seyithanoğlu (Ed.) ve diğerleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 547; Bağdadî, s. 15.

bulunmamalarını ihtar etti. Bedevilerin, Medine dışındaki Arapların sadece Kureyş'e itaat edebileceklerini, hılâfeti/imameti Medineliler alacak olursa kimsenin onlara itaat etmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Ensar arasında büyük bir münakaşa koptu. Hz. Ömer söz alarak, Hz. Peygamber'in son vasiyetlerinde, Ensar'ı, Muhacirlere emanet ettiğini, hastalığı sırasında Ebubekir'i yani bir muhaciri, namazda imamete tayin etmiş olduğunu söyledi. Hubab bin El-Münzir, Ensar'a karşı "*Bir emir onlardan bir emir bizden seçilsin*" fikrini ortaya attı. Hz. Ebubekir buna; iki kişinin aynı anda hükmedemeyeceği, Arapların sizden olan bir emîri kabul etmeyeceklerini, ancak içinden peygamberin çıktığı kabilenin emirliğini kabul edeceklerini, buna ise en kuvvetli delillerinin, Hz. Peygamberin Kureyş kabilesinden olduğu şeklinde cevap verdi. Ensar'dan Beşir bin Sa'd bu fikri destekler mahiyette söz alarak, "*Muhammed (s.a.s.) Kureyş'tendir, emirlik herkesten çok onların hakkıdır*" deyince Ensar'da râzı oldular. Ensar'ın Evs kabilesi: "*Hazrecliler emirliği ellerine geçirirlerse bu fazilet daima onlarda kalır, bize hiç pay ayırmazlar*" düşüncesi ve eski kırgınlıklardan dolayı muhacirleri desteklediler.¹⁷³

Bunun üzerine Hz. Ebubekir tekrar müdahale ederek "*Kureyş'ten birisine bîat edin, ben size bu iş için en layık iki arkadaş, Ömer ile Ebu Ubeyde'den birisinin tercihini teklif ediyorum*" dedi. Fakat her ikisi birden: "*Hz. Peygamber'in namazda öne geçirdiği zatın ilerisine kim geçebilir?*" dediler. Hz. Ömer ileri çıkarak "*Ya Ebubekir! Rasulüllah seni cümlemize imam eyledi, elini uzat sana bîat edeyim*" dedi. Bu sırada Beşir bin Sa'd daha önce davranarak Hz. Ebubekir'e bîat edenlerin ilki oldu. Bundan sonra Hz. Ömer ve Hz. Ebu Ubeyde bîat edince avluda bulunan herkes bîat ettiler. Hz. Ebubekir mescide döndüğünde orada bekleyen Usame ordusuyla büyük biât gerçekleşti. Biât'ın tamamlandığı ertesi günü Hz. Ebubekir, verdiği hutbede "*doğru çalışırsa kendisine itaat edilmesini, iyi yoldan saparsa kendisine itaat edilmesine gerek kalmayacağını*" belirtmiş ve Peygamberin halifesi sıfatıyla ilk namazı kıldırdı.¹⁷⁴

Görüldüğü gibi, Hz. Ebubekir'in halifelige getirilmesinde herhangi bir nass veya delil etkili olmamıştır. Tamamen olayın akışı sonunda, İslam devletini koruyup kollayabilecek, Kureyş'ten olması nedeniyle Arap kavimlerinin itaatini sağlayabilecek olması, Müslümanlıktaki kıdemi ve Rasûlullah'ın en yakın arkadaşı

¹⁷³ Fığlalı, Mezhepler, ss. 71-72.

¹⁷⁴ İlhan, s. 32; Seyithanoğlu (Ed.), ss. 549, 550.

oluşu gibi özellikleri etkili olmuştur. Hz. Ali'nin bey'attaki gecikmesi ise tamamen ailevi sebeplerle alakalı olup kasıtlı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Ebu Süfyan'ın, Hz. Ali'ye “*Ebu Kuhafe'nin hakkını yemesine razı olacak mısın?*” kışkırtmasına “*Ben asla bunun peşinde değilim; bu Müslümanların işidir. Sen bu sözlerini, ancak Müslümanlar arasında fitne çıkarmak maksadıyla söylüyorsun, biz Ebubekir'i halifelğe lâyık bulduk*” diyerek azarlaması ve sert çıkışı, art niyetli olmadığının açık göstergesidir. Bu açık sözden sonra Hz. Ali'nin davranışlarından gizli manalar çıkartarak, halifelğin Ehl-i Beytin hakkı olduğu veya vasiyet yoluyla ilk halifenin Hz. Ali olması gerektiği, hakkının gasp edildiği fikirlerini savunmak tamamen hissi ve siyasi bir gayeye dönük olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁵

İslam dünyasında yaygın şekilde “*Sakîfe*” toplantısı olayından sonra kullanılan “seçim” sözcüğünün, yanlış bir tercih ve yaklaşım olduğu, o tarihlerde günümüzde kullandığımız ve anladığımız manada bir “seçme-seçilme” olmadığı için Sakîfe toplantısında gerçekleştirilen uygulama, kabile esasına dayalı Arap sosyal yapısı ve geleneklerine göre olduğundan, bu uygulama seçim değildi. Bir kabile başkanını belirleme faaliyetinden ibarettir. Onun içindir ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) de kendisinden sonra toplumun işlerinin nasıl yürütüleceği ve yerine kimin geçeceğine dair, herhangi bir şey söylememiş veya en küçük bir imâ ve işarette dahi bulunmamıştı. Öyle görülüyor ki, O Müslümanların Halife meselesini kendi başlarına ve bildikleri, alıştıkları usulde çözmelerini düşünmüştü. Aslında bu yaklaşım, O'nun devrinin anlayış ve geleneğine son derece uygundu. Üstelik kendinden sonra bir nebi veya bir resûl de gelmeyeceği için Arap geleneklerine uygun olarak Halife'nin belirlenmesi için kapıyı açık bıraktığı belirtilir.¹⁷⁶

2.1.1. Hz. Ebubekir (r. a.)'ın Halife Oluşu (632-634)

Hz. Peygamber (s.a.s.), hastalandığı zaman Hz. Ebubekir'e namazları kaldırmak için imametle emretmiş, din işinde onu yerine geçirmiştir. Bunu dünya işinde de Hz. Peygamberin yerine geçmesi olarak düşünen ashab Ebubekir (r.a.)'e

¹⁷⁵ Fığlalı, Mezhepler, ss. 73, 75.

¹⁷⁶ Fığlalı, Mezhepler, ss. 73-74.

biat etmişlerdir. Önce Hz. Ömer, sonra Ebu Ubeyde b. Cerrah birlikte Sakîfe toplantısında bulunanlar, mescide geldiğinde ise orada bekleyen Üsâme ordusu biat ederek sahabenin icması ile halifelîğe tayin edilmiştir. Pezdevî'nin anlatımına göre; Ebubekir'den şöyle bir rivayet vardır: “*Beni affediniz, beni affediniz, ben sizin hayırlınız değilim.*” Bu hususta Hz. Ali'den rivayet edilen, “*Hiz. Resulü Ekrem (s.a.s.) dinimiz için razı olmuştur, biz dünyamız için senden razı olmayalım mı?*” sözü ile hem Ebubekir'in namaz için imam olmasını kastetmiş hem de açıktan değil gizliden ona tâbi olarak biat etmiştir. Hz. Fatıma vefat edinceye kadar böyle devam etmiş, o vefat edince alenî olarak tâbi olmuş ve biat etmiştir. “*Ben sizin hayırlınız değilim.*” Sözü ile Hz. Ebubekir'in ashabın en hayırlısı olduğunu belirten Pezdevî, “*zira insanların hayırlısı kendini onlardan hayırlı görmeyendir*” çıkarımını yaparak hılâfeti kabul ettiğinde o kendini hayırlı görmüş ve hılâfeti reddetmeyerek Ebubekir'in tevazu gösterdiğini belirtir.¹⁷⁷

Ebu Hanife'ye göre “*hılâfete geliş ümmetin biatı ile olup ilk halife olan Hz. Ebubekir'de bu makama bu yolla geldiği*”¹⁷⁸ görüşündedir.

Buna “*Şurâ-yı âmm*e” ile seçme yolu da denir ki, Ehl-i hall ve'l-akd üyesi olmasından dolayı halkın işlerini kendilerine faydalı yönde çözüme kavuşturan toplumun ileri gelenlerinin kararı ile halife seçimidir. Buna örnek, Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'nin seçilmeleridir. Ehl-i hall ve'l-akd'in tamamının biat etmesi şart değildir. Belki “*veli'l-ekseri hükmü'l-küll*” fıkhi kaidesince çoğunluğun biat etmesi yeterlidir.¹⁷⁹ Nitekim Sa'd bin Ubade ölünceye kadar ne Hz. Ebubekir'e ne de Hz. Ömer'e biat etmemişti. Hz. Ali ise, Hz. Fatıma'nın vefatından sonra yani altı ay sonra Hz. Ebubekir'e biat etmişti. Hz. Ebubekir, Hz. Peygamber'in risalet görevi dışında bütün yönetime dâhil olan hukuki ve dünyevi görevlerini yüklenmiş olduğundan “*Halîfetu Resûlillah*” (Allah'ın Resulü'nün Halîfesi) unvanını kullanmıştır. Kendisine “*Halîfetullah*” (Allah'ın Halîfesi) sıfatı verilmek istenmişse de buna şiddetle karşı çıkmış ve ancak “*Allah'ın Resûlu'nün Halifesi*” diye hitabedilmesini istemiştir.¹⁸⁰ Mehmed Sahib'de Hz. Ebubekir'in İcmâ-ı Ümmet ile

¹⁷⁷ Pezdevî, Usul, s. 182, Akâid, ss. 261, 262.

¹⁷⁸ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin İtikadî Görüşleri*, Çev. İlyas Çelebi, 3. Basım, MÜ İlahiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 43-44.

¹⁷⁹ İzmirli, SMM, c. 3, s. 47.

¹⁸⁰ İbni Haldun, c.1, s, 578. Fığlalı, Mezhepler ss. 72,74, 79. Avcı, c. 17, s. 539.

halife olduğunu beyannameinde açıklamaktadır.¹⁸¹ Hz. Ebubekir, iki sene üç ay on gün halifelik yapmıştır.

2.1.2. Hz. Ömer (r. a.)'in Halîfe Oluşu (634-644)

Hz. Ebubekir'in hılâfeti sabit olunca Hz. Ömer'in hılâfeti de sabit olur. Zira onu yerine halife tayin eden Ebubekir'dir. Aynı şekilde sahabe onun üzerinde icma edip hiçbiri Ebubekir'in, Ömer'i yerine halife tayin edişini reddetmemiştir. “*Bize sert, katı kalpli birini halife bıraktı.*” dedilerse de Hz. Ebubekir onlara cevaben “*Size en hayırlınızı halife tayin ettim.*” dediğinde sahabe sustu ve daha sonraları Hz. Ömer'in emrine uydular, onun emrinde savaştılar, hiçbiri ona karşı gelmedi ve o hamdederek yaşadı ve şehit olarak vefat etti.¹⁸²

Hz. Ömer'in halife oluşu, “*vesâyet veya velâyet*” yolu ile halîfe olma usulü ki, önceki halifenin, hılâfet şartlarını taşıyan zatı “*veliahd*” tayin edip, Müslüman halkın da kabulü ile tayin gerçekleşir. Hz. Ömer'in hılâfeti de böyle olmuştur.¹⁸³

Mehmed Sahib, Hz. Ömer'in halîfe oluşunu, Hz. Ebubekir'in “*vasiyeti*” ve ümmetin idareyi yürütme hususunda ortaya çıkan ittifakı üzerine Farûk-ı A'zam'ın ilk halîfeyi takiben başkan olduğunu belirtir.¹⁸⁴

Hz. Ebubekir'in kendisinden sonra Halifelîğe aday gösterdiği ve Sahabenin mutlak ittifak ve icması ile halifelik makamına gelen Hz. Ömer devrine, İslâm tarihinin her bakımdan gelişme ve genişleme dönemi olduğu söylenebilir. Hz. Ömer, halife kelimesinin anlamına ve ruhuna sadık kalarak “*Halîfetu, Halîfeti Resûlillah*” (Allah'ın Resulü'nün Halîfesinin Halîfesi) unvanını kullanmış ise de bu unvan çok uzun olduğu için, bunun yerine “*Emîru'l-Mü'minin*” (Mü'minlerin Emiri) diye hitabedilmesini tercih etmiştir.¹⁸⁵ Hz. Ömer, on sene iki ay on bir gün halifelik yapmıştır.

¹⁸¹ Mehmed Sahib, Osmanlıca Müstakil Basılan Beyanname'nin 4. Sayfası.

¹⁸² Pezdevî, Usul, ss.184,185; Akâid, ss. 265, 266.

¹⁸³ İzmirli, SMM, c. 3, s. 47.

¹⁸⁴ Mehmed Sahib, s. 4.

¹⁸⁵ İbni Haldun, c.1, s, 578; Fığlalı, Mezhepler, ss. 76, 80; Avcı, c. 17, s. 541.

2.1.3. Hz. Osman (r. a.)'ın Halîfe Oluşu (644-656)

Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hılâfetleri sabit olunca Hz. Osman'ın hılâfeti de sabit olur. Hz. Ömer yaralanınca aralarında Osman, Ali, Abdurrahman, Talha, Zübeyr ve Sad b. Ebi Vakkas'ın bulunduğu aşere-i mübeşşereden altı¹⁸⁶ kişinin ismini belirterek aralarından birini halife tayin etmelerini emreder. Altı sahabenin reyleri iki eşit parçaya bölündüğünde Abdurrahman b. Avf'ın bulunduğu taraf tercih edilecekti. Hz. Ömer vefat edince onlardan ikisi hılâfetten vaz geçti. Buna girişmekten çekindiler. Şûra içinde Hz. Osman ve Hz. Ali'den birinin tayin edilmesi ön plana çıkınca Abdurrahman bin Avf ikisinden birini halifelîğe seçmesi için, bu işi kendisine havale edip sonucuna razı olacakları sözünü hem Hz. Osman'dan hem de Hz. Ali'den aldıktan sonra, önce Hz. Ali'ye: “*Seni seçersem Allah'ın Kitabı, Rasûlullah'ın sünneti ve ilk iki halifenin yolunda amel edecek misin?*” sorusuna Hz. Ali'den “*Gücümün yettiği kadar yaparım.*” cevabını aldı. Bu sefer Hz. Osman'a: “*Allah'ın Kitabı, Rasûlullah'ın sünneti ve ilk iki halifenin yolunda devam et.*” dedikten sonra hılâfeti Osman'ın yürütmesini istedi. Sahabe ise bu işin üzerinde icmâ edip Hz. Osman'ın halifelîğini onayladılar.¹⁸⁷

Hz. Osman'ın halife oluşu, “*şûrâ-yı hâssa*” ile seçim yolu ki, önceki halifenin önerdiği birden fazla adayın kendi aralarından birinin başa geçmesine karar vermeleri şeklinde olmuştur. Ömerü'l-Faruk'un önerdiği altı kişilik şûrâ'dan Hz. Osman ve Hz. Ali öne çıkmıştı aynı şûrâ'da hakem tayin edilen Abdurrahman bin Avf'ın ikisi arasında yaptığı müzakereler sonunda hılâfeti Hz. Osman'a tevdi etti.¹⁸⁸

Ebu Hanife'ye göre, Hz. Ömer yaralanınca hılâfeti, “Hz. Peygamber'in kendilerinden hoşnut olarak Allah'a kavuştuğu güvenli altı kişiye devretmiş ve aralarında anlaşmaları için üç gün süre tanımıştır. Aralarında anlaşırılar da içlerinden herhangi biri bîat etmemekte direnirse ona karşı çıkmalarını, anlaşamadıkları takdirde ise Abdurrahman bin Avf'ın tarafında yer almalarını tavsiye ettiğini

¹⁸⁶ Seyithanoğlu (Ed.), c. 2, s. 19; Pezdevî, Usul, s. 185; Akâid, s. 266. Pezdevî, Hz. Ömer'in şûra' ya beş kişi seçtiğini belirtiyor.

¹⁸⁷ Pezdevî, Usul, s. 185; Akâid, ss. 266-267.

¹⁸⁸ İzmirli, SMM, c. 3, s. 47.

açıklamıştır. Osman ile Ali'nin işini ise Allah'a havale ederiz"¹⁸⁹ demekle yetinmiştir.

Mehmed Sahip, Hz. Ömer'in irtihalinden önce hılâfet emrini şûra'ya terk edip, ehli şûra'nın kararıyla Osman-ı Zinnureyn'e hılâfetin naklolduğunu belirttiği görülür.¹⁹⁰

Hz. Osman bin Affan hakkında, Ümeyye ailesi tarafından "Halîfetullah" (Allah'ın Halîfesi) unvanı kullanılmıştır. Bunun ise gerek Hz. Osman ve gerekse sonradan gelen Emevi Halifelerinin Allah tarafından tayin edilen idareciler inancıyla "dinî bir meşruiyet" kazandırıldığı görülür.¹⁹¹

Hz. Osman kendi döneminde birtakım uygulamalarla Ensar, Muhacir ve yeni Müslüman olmuş beldelerdeki Müslümanlar arasında, hoşnutsuzluğa sebep olduğu kaynaklarda belirtilir. Bu hoşnutsuzluğun Irak, Suriye, Hicaz ve Mısır'da yayılmasında başrolü oynayan Abdullah b. Sebe (İbnu's-Sevdâ veya Abdullah İbn Sebe) adındaki bir Yahudi'dir. Aslen San'a'lı olup Hz. Osman zamanında Müslüman olduğunu söyleyen bu kişi, İslâm dünyasında *ilk fitnenin* çıkması ve yayılmasına öncülük etmiştir. Önce Hicaz, sonra Kûfe ve Şam'a giderek buralarda sapık fikirlerini Müslümanlara kabul ettirmeye çalışmıştır. Şamlılar, İbn Sebe'nin fikirlerini kabul etmeyip şehirlerinden çıkarınca Mısır'a gitmiştir. Orada "ric'at" akidesi ve "vasîlik"¹⁹² meselesini tartışma konusu olarak ortaya çıkarmıştır. Hz. Osman'ı, "hakkı olmadığı halde halifeliği ele geçirdi" iddiasıyla fesat fikirlerini Müslümanlar arasında yaymıştır. Şehirlerde gizlice yayılan bu olayları tahkikat yaptıran Hz. Osman, valilere tesirli konuşmalar yaparak zor kullanmadan tedbir almalarını tavsiye etmiştir. Valileri dinlemeyen muhalifler, içlerinde İbn Sebe'nin de bulunduğu Mısırlılar, Kûfeliler ve Basralılar olmak üzere üç koldan, 656 yılı hac

¹⁸⁹ Beyâzîzâde, Çev. İlyas Çelebi, s. 44.

¹⁹⁰ Mehmed Sahib, s. 4.

¹⁹¹ Fığlalı, Mezhepler, s. 80.

¹⁹² *Ric'at*: Abdullah b. Sebe tarafından "(Ey Muhammed!) Kur'an'a uymayı sana farz kılan Allah, seni döneceğin yere döndürecektir." Kasas suresinin 85. Ayetini delil göstererek Hz. Muhammed (s.a.s)'in dünyaya geri dönmek hususunda Hz. İsa (a.s.)'dan daha çok layık olduğunu Müslümanlar arasında yaymasıdır. *Vasîlik*: Yine Abdullah b. Sebe'nin "Bin peygamber ve her peygamberin de bir vasî'si vardır. Hz. Ali'de Hz. Muhammed'in vasî'sidir. Muhammed nebilerin sonuncusu, Ali'de vasîlerin sonuncusudur. Resûlullah'ın (s.a.s.) vasiyetini tutmayıp haksız olarak ümmetin başına geçenden daha zalim kim olabilir? Osman, hılâfeti hakkı olmayarak ele geçirmiştir. Onun için ey insanlar, vasiyete uyma husunda harakete geçiniz, halifeyi zorlayınız, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma işini ortaya koyarak insanları bu yola çağırınız." Şeklinde Müslümanlar arasında yayılan sapkın fikirleridir. Bkz. Fığlalı, Mezhepler, ss. 87-88.

mevsiminde Medine'ye üç konak mesafede birleştiler. Hz. Osman'nın hal' edilmesi konusunda anlaştılar. Halifenin yerine kimi seçecekleri konusunda ihtilafa düştüler. Mısırlılar Hz. Ali'yi, Basralılar Hz. Talha'yı, Kûfeliler Hz. Zübeyr'i halifelğe getirmek istemişler. Ancak bu sahabelerin üçü de kendilerine yapılan teklifi azarlayarak reddetmişlerdir. İsyancı guruplar Hz. Osmanın evinin etrafını sarmışlar. Konuşmakla isyancıları ikna edebileceğini düşünen Hz. Osman, icraatlarının sebeplerini onlara açıklamıştır. Fakat her konuşmasını küfür ve itirazla reddeden isyancılar, -halifenin evinin kapısı Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr'in oğulları ve diğer görevliler tarafından korunmasına rağmen- komşu evin damından evin içine girmişlerdir. Halife Hz. Osman, isyancı grup tarafından 18 Zilhicce 35 / 17 Haziran 656 tarihinde feci şekilde şehit edilmiştir. Hz. Osmanın şehit edilmesini ve hılâfetini istismar eden Ümeyye Oğulları, çıkan bu fitne kıvılcımını söndürmek yerine, tahrik edici aşırı tutum ve davranışlarıyla daha da alevlendirmişlerdir.¹⁹³ Hz. Osman on bir sene altı ay on dört gün ile en uzun halifelik yapan sahabedir.

2.1.4. Hz. Ali (r. a.)'nin Halife Oluşu (656-660)

Halife Hz. Osman'ın şehit edilmesine son derece üzülen Hz. Ali ve diğer ashab, mescitte toplanarak yeni halifenin kim olacağını tartışmaya başladılar. Hz. Ali, kendisine teklif edilen halifeliği önce kabul etmeyerek orada bulunan Talha ve Zübeyr'i aday gösterir. Fakat ashabın ısrarı üzerine kendisine bey'at edilmesini kabul eder. Bey'atten sonra oradaki Müslümanlara, *“Benden öncekilere bey'at edildiği gibi bana da bey'at ettiniz... İmam'a istikamet, tebaasına da itâat gerekir. Bu bey'at umumidir”* şeklinde bir konuşma yapar. Halifeliği döneminde Hz. Ömer gibi “Emîru'l-Mü'minin” (Mü'minlerin Emiri) unvanını kullanmıştır. Hz. Ali dönemi, ilk fitneyi ateşleyen bir Yahudi dönmesi Abdullah İbn Sebe'nin, Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve sonrasında kurguladığı olaylar zinciri yaşanmıştır. Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması meselesi yüzünden Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de şehit olduğu Cemel vakası gerçekleşmiştir. Muaviye kuvvetlerinden kırkbeşbin, Halife Ali b. Ebî Talib'in ordusundan yirmibeşbin olmak üzere, yetmişbin Müslümanın kaybedildiği, Safer 37 / Haziran 657'den Ramazan 37 / Ocak 658'e

¹⁹³ Fiğlalı, Mezhepler, ss. 81-83; Avcı, c. 17, s. 541.

kadar süren Sıffin savaşı yapılmıştır. Savaşın başında *Tahkîm*¹⁹⁴ meselesi ile, ilk itikadî mezheb olan *Haricîlik*'in ortaya çıkmasıyla İslâm dünyasında, ardı arkası kesilmeyen bölünmeler ve siyasî çekişmeler boy göstermiştir. En sonunda haricî Abdurrahman İbni Mülcem tarafından, Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle sonuçlanan oldukça çalkantılı bir halifelik dönemi geçirdiğini görmekteyiz.¹⁹⁵

Hz. Ali'nin hilâfeti, üç halifeden sonra, Hz. Ömer'in seçmesi ve sahabenin onun seçiminden razı olarak icmâ etmeleriyle sabit olmuştur. Hz. Ali, Hz. Osman'ın halife seçilişinde hilâfete layık görülen ve geriye kalan son kişiydi.¹⁹⁶

Hz. Ali'nin halife oluşu da Hz. Ebubekir gibi “*Şurâ-yı âmme*” yani “bîat” yolu ile gerçekleşmiş, “Ehli hall ve akd” üyelerinin tamamının bîat etmesi de şart görülmemiştir. Nitekim Hz. Ali'ye Şam valisi Muaviye gibi bazı ashab bîat etmeyi reddetmişlerdi.¹⁹⁷

“*Hz. Ali, Sıffin savaşında haklı, ona karşı savaşanlar ise hatalıydılar*”, diyen Ebu Hanife, İbni Ömer'in “*Âsî topluluğa karşı Hz. Ali'nin yanında savaşmış olmamak kadar hiçbir şeye üzülmедim.*” dediğini naklettikten sonra “Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe'nin, Hz. Ali ile savaşı konusunda susmayı ve bu konuyu kurcalamamayı tercih etmekte, Hz. Peygamber'in ashabını dost edinmiş ve hepsini hayırla anmıştır. Ebu Hanife, hayatı boyunca “*ehli beyt*”e yakınlık duymuştur. Hilâfete, iktidarı zorla ele geçiren Emevi veya Abbasîlerin değil, Ali evladının daha layık olduğunu düşünmüştür. Bu amaçla İmamı Zeyd'in mevcut idareye karşı sürdürdüğü mücadeleyi desteklemiştir. Emevî ve Abbasîlerin “*ehli beyt*”e karşı uyguladıkları şiddete bazen açıkça, bazen de üstü kapalı olarak karşı çıkmıştır. İlk dört Halife'nin fazilet sıralamasını, hilâfete gelişlerine göre olduğu şeklinde Hulefa-i Raşidin hakkındaki görüşlerini belirtmiştir.¹⁹⁸ Mehmed Sâhib ise, Hz. Osman'ın

¹⁹⁴ Tahkîm: Sıffin savaşında hakemlerin seçilmesidir. Zafer Hz. Ali için bir an meselesi iken Şam valisi Muaviye, karşılıklı hakemler vasıtasıyla anlaşma teklif etmiştir. Şamlılar hakem olarak Mısır fâtihî kurnaz Amr b. Âs'ı seçerler. Iraklılar da Hz. Ali'nin itirazına rağmen, Ebu Musa Eş'ari'yi hakem seçerler. Taraflar 17 Safer 37 / 4 Ağustos 657 tarihinde tahkim anlaşmasını imzalarlar. Sıffin'de oldukça karmaşık davranışlar sergileyen, Kinde kabilesi (Hadramevt'te) reisi Eş'as b. Kays b. Ma'dî Kerib anlaşma metnini Hz. Ali'nin askerleri arasında okur. Beni Temîm kabilesinin yanına gelince Urve b. Udeyye “*Allah'ın işinde hakeme mi başvuruyorsunuz? Hüküm ancak Allah'ındır-Lâ hükme illâ lillâh*” diyerek Eş'as'a saldırır. Bu görüşü benimseyenler, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak haricîlik itikadî mezhebini oluşturmuşlardır. Bkz. Fığlalı, Mezhepler, ss. 102-103.

¹⁹⁵ İbni Haldun, c. 1, ss. 542-545; Fığlalı, Mezhepler ss. 83, 99-107.

¹⁹⁶ Pezdevî, Usul, s.186, Akâid, s. 267.

¹⁹⁷ İzmirli, SMM, c. 3, s. 47.

¹⁹⁸ Beyâzîzâde, Çev. İlyas Çelebi, s. 44.

şehadetinde, Medine'deki ashab topluluğunun Hz. Ali'ye bey'atiyle hayal ettiği halifelik elbisesini giymiş olduğunu belirtir.¹⁹⁹ Hz. Ali, dört sene sekiz ay on bir gün halifelik yapmıştır.

2.2. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN'DEN SONRAKİ DÖNEMDE HİLÂFET

Hz. Ali yaralanınca, yerine halife seçmesi veya oğlu Hz. Hasan için ashab istekte bulununca onun, “*Hayır, sizi Rasûlullah'ın bıraktığı gibi bırakıyorum. Allah sizi onun vefatından sonra birleştirdiği gibi birleştirir*” cevabını verip, oğlu Hasan'a bîat edilmesi hususunda ise, “*Bunu size ne emrederim ne de yasaklarım; siz daha iyi bilirsiniz*” dediği rivayet edilir. Hz. Ali bu sözleriyle halifenin irsî yolla “*veliaht*” seçimini önlemek ve çocuklarını sonu gelmez iktidar mücadelesinden uzak tutmuş olduğu belirtilir. Buna rağmen *Kays bin Sa'd*'ın girişiyle Hz. Ali'den sonra *Kûfe*'de Hz. Hasan'a bîat edildi. Ancak Şam valisi Muaviye bin Ebu Süfyan'ın ısrarları üzerine, Müslümanlar arasında yeni bir fitne çıkmaması *Hz. Hasan Bin Ali* (r.a.) altı aylık yönetimden sonra, halifelik makamından feragat edip Muaviye'ye devrettiği kaydedilir.²⁰⁰

2.2.1. Emeviler Hılâfeti Dönemi (662-750, Şam)

Hz. Hasan'ın halifelikten feragat etmesiyle, Muaviye Kûfe mescidinde umumi bîat edilmesi sonucu İslâm toplumundaki iktidar mücadelesi geçici bir süre için sona erdi ve bu yıla “*birlik yılı*” adı verildi. Önceki dört halifeye Halifetü Rasûlillah veya Emiril Mü'minin denilmesine karşılık toplumun tamamen itaatini sağlayabilmek için “*halifetullah*” unvanını kullanmayı tercih eden Muaviye ile hılâfet, Saltanata dönüşmüş yakın akrabası Hz. Osman'ı şehit edenleri, dava etme gerekçesi ile ve kılıcının kuvvetiyle, ilk dört halifenin seçilme usullerinden farklı biçimde (*tegallüb tariki*) ortaya çıkmıştır. Muaviye'nin siyasi ve askeri mücadele sonunda hılâfet makamını ele geçirmesi, hılâfet sisteminin özünde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Muaviye, Hulefâ-i Râşidin döneminde uygulanan bîat ilkesini reddetmemekle beraber, oğlu Yezid'i veliaht ilan edip onun halifeliğini

¹⁹⁹ Mehmed Sahib, s. 4.

²⁰⁰ Avci, c. 17, s. 541; Süleyman Genç, *Hazreti Ali-Sempozyum Bildirileri*, s. 303.

garantiye alacak şekilde, saray çevresinde kendisini destekleyenlerden oluşan “*ehlü'l-hâl ve'l-akd*” uygulamasını ve seçimden ziyade kayıtsız şartsız itaat anlamı içeren, bir bîat usulünü de uygulamaya koymuştur. II. Muaviye ve Abdülmelik b. Mervan’dan sonraki halifelere de aynı usulle bîat edilmiş, böylece halifelik babadan oğula veya hanedanın başka üyelerine irsî olarak geçmek suretiyle saltanat halini aldığı görülür. Yezid’e bîat etmeyi kabul etmeyen Hz. Hüseyin (r.a.) Mekke’ye gitmiştir. Bu durumu öğrenen Kûfeliler onu kendi şehirlerine davet ederek halife olarak bîat edeceklerini bildirmişler. Hz. Hüseyin de Müslim b. Akil’i vekaleten gönderip Kûfelilerin bîatını almış, fakat kendisi Kûfe’ye varmadan Kerbela’da şehit edilmiştir.²⁰¹

Hulefâi Râşidin’in yerini Emeviler döneminde kuvvete dayanarak halkı yöneten halifelerin yer alması, Emevi Hilâfeti’nin meşruiyetini İslam tarihi boyunca tartışmalı hale getirmiştir. Dinî ve siyasi nitelikler yanında mahalli ve kabileciliğe dayanan sebeplerle ortaya çıkan, ayaklanmalarda hep meşruiyet gerekçesi ileri sürülmüştür. En kuvvetli dini muhalefet Kûfe’de ortaya çıkmış, Muaviye’nin hilâfeti saltanata çevirmekle suçlayan alimler, halifeliğin Hulefâ-i Râşidin ile sona erdiğine inanıyor, ancak toplumda bir iç savaşın çıkması endişesinden dolayı mevcut yönetime itaat ediyorlardı.²⁰² Emeviler döneminde aşağıda isimleri verilen 14 halife Emevi devlet idaresinde bulunmuştur.²⁰³

Tablo 2: Emeviler Dönemi Halifeleri’nin Listesi

Sıra	Halifenin İsmi	Tarih	Sıra	Halifenin İsmi	Tarih
1	Muâviye bin Ebû Süfyân	662	8	Ömer bin Abdulaziz	717
2	Yezid bin Muâviye	680	9	Yezid bin Abdülmelik	720
3	Muâviye bin Yezîd	683	10	Hişam bin Abdülmelik	724
4	Mervan bin Hakem	683	11	Velid bin Yezid	741
5	Abdülmelik bin Mervân	683	12	Yezid bin Velid	744
6	Velid bin Abdülmelik	705	13	İbrahim bin Velid	744
7	Süleyman bin Abdülmelik	715	14	Mervan bin Muhammed	750

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

²⁰¹ İsmail Yiğit, *Emeviler*, İslam Ansiklopedisi, cilt:11, İstanbul, 1995, ss. 87-104.

²⁰² Avcı, c. 17, s. 542.

²⁰³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, cilt 3, baskı 1, Sebât Basımevi, Konya, 1974, ss. 219-441; Yiğit, c. 11, s. 95.

2.2.2. Abbasilerin Birinci Hılâfet Dönemi (749-1258, Bağdat)

Irak'ta kurulan Abbasi Devletinin başlarında hükümet ile Hılâfet bir arada idi. 1055'te Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Bağdat'a girerek Abbasi hanedanını Şîi baskısından kurtardı ve Halife Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e "*sultan*" unvanını vererek onun siyasi ve askeri hâkimiyetine girmişti. Büyük Selçuklu devletinin Bağdat'tan çıkması sonunda yine Abbasiler Hükümet ve Hılâfeti birleştirdiler. Fakat 1258'de Cengiz'in torunu Hülâgü Bağdat'ı işgal ve istila ederek dünya tarihinin en büyük tahribatını yaptı. Üç yıl Halifelik makamı boş kaldıktan sonra Abbasi Halifeleri Mısır'da bulunan o dönemin güçlü devleti Memlûklüler'in koruması altına girdi.²⁰⁴

Abbasiler de Emeviler gibi saltanat sistemini devam ettirmişlerdir. Ancak ümmet içinde kötü bir intiba bırakan Emevî hılâfetinin bir alternatifi olma avantajını iyi kullanmışlar ve Hz. Peygamber'e nesep itibarıyla yakınlığı da meşruiyetleri için gerekçe yapmışlardır. Mesela Memun bin Harun Reşid, Hz. Ali soyundan Ali Rıza bin Musa Kazım'ı veliahd tayin etmişti. Bu durum Abbas oğullarına pek güç geldiği için Bağdat'ta Memun'a olan bîatı bozarak amcası İbrahim İbnül Mehdi'ye biat ettiler. O sırada Horasan'da ikamet eden Memun, Bağdat'taki durumu duyunca hemen yola çıktı. Yolda aniden Ali Rıza vefat etti. Bağdat'a girerken bir mukavemetle karşılaşmadı ve Hz. Ali soyunu temsil eden yeşil elbiseleri çıkartıp Abbasileri temsil eden siyahları giydi. Memun'dan sonra hiçbir kimse diğer hanedandan veliahd tayin etmeyi düşünmedi. Halife Memun'un ölümünden sonra kardeşi Mutasım, Türklerin desteği ile halife oldu. Mutasım ordusunun çoğunu Türklerden meydana getirdiği gibi 836 yılında *Samerra* şehrini kurarak hilafet merkezini buraya taşıdı. Halife Mütevekkil'den itibaren Türk kumandanların Halife'nin seçiminde veya azledilmesinde söz sahibi oldukları görülür. Büveyhiler 945'te Bağdat'ı işgal edince Abbasi Halifesi Müstekfî, Büveyhilerden Ahmed'e "*Muîzüddevle*" unvanıyla *Emiru'l-ümerâ*'lık payesi vermek zorunda kaldı. Muîzüddevle Ahmed bir süre sonra Müstekfî'nin gözlerine mil çektirerek yerine *Mutî' bin Muktedir*'i halife ilan etti. Böylece Abbasi hılâfeti bir asırdan fazla

²⁰⁴ Seyithanoğlu (Ed.), c. 3, s. 329.

Bağdat'ta, Şîî Büveyhilerin kontrolü altına girmiş oldu. Ancak Büveyhiler Sünnî Abbasi Halifelerin devam etmesine karşı çıkmamış ve Şîî bir halifelik kurma çabası içinde olmamışlardır. Halifeliği kendi kontrolleri altında bulundurmak suretiyle hem devlet içindeki Sünnîler hem de diğer Müslüman devletler yanında itibar görmeyi amaçlamışlardır.²⁰⁵ Birinci ve ikinci Abbasiler dönemlerinde 59 Halife görev yapmıştır.²⁰⁶

Tablo 3: Abbasiler I. Dönemi Halifeleri'nin Listesi

Sıra	Halifenin İsmi	Tarih	Sıra	Halifenin İsmi	Tarih
1	Ebû'l-Abbas es-Seffah	749	20	Râzî bin Muktedir	934
2	Mansûr Ebû Câfer b. Muhammed	754	21	Müttakî bin Muktedir	940
3	Mehdî bin Mensur	775	22	Müstekfî bin Mu'tedîd	944
4	Hâdî Musa bin Mehdî	785	23	Mutî' bin Muktedir	946
5	Harun Reşid bin Mehdî	786	24	Tâî' bin Mutî'	974
6	Emin Muhammed bin Hârun	809	25	Kâdir bin İshak	991
7	Me'mûn bin Harun	813	26	Kâim bin Kâdir	1031
8	Mu'tasım bin Harun	833	27	Muktedî bin Ahmed	1075
9	Vâsık bin Mu'tasım	842	28	Müstazhir bin Muktedî	1094
10	Mütevekkil bin Mu'tasım	847	29	Müsterşid bin Müstazhir	1118
11	Muntasır bin Mütevekkil	861	30	Râşid bin Müsterşid	1135
12	Musta'în bin Mu'tasım	862	31	Müktefi bin Müstazhir	1136
13	Mû'tez bin Mütevekkil	866	32	Müstencîd bin Muktefi	1160
14	Mühtedî bin Vâsık	869	33	Müstazî bin Müstencid	1170
15	Mu'temîd bin Mütevekkil	870	34	Nâsır bin Müstazî	1180
16	Mu'tazîd bin Muvaffak	892	35	Zâhir bin Nâsır	1225
17	Müktefi bin Mu'tedîd	902	36	Müstansır bin Zâhir	1226
18	Muktedir bin Mu'tazîd ²⁰⁷	908	37	Musta'sım b. Müstansır	1242-1258
19	Kâhir bin Mu'tedîd	932			

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.²⁰⁸

Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a girerek Abbasi Hânedanı'nı Şîî Büveyhî hâkimiyetinden kurtardı ve halife Kâim b. Kadir Biemrillah, Tuğrul Bey'e "*sultan*" unvanını vererek onun siyasi ve askeri hâkimiyeti altına girmesiyle yeni bir dönem başlamış oldu. Kâimbiemrillah, Tuğrul Bey'e ikinci bir koltuk hazırlatarak yanına oturtup İslâm'a yaptığı hizmetler ve toplumdan zulmü

²⁰⁵ Avcı, c. 17, ss. 542-543

²⁰⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *Abbâsîler*, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 1, İstanbul, 1988, ss. 31-48.

²⁰⁷ Et-Taberî, ss. 442-538. Miladi 923 (H.310)'te vefat eden Taberî, kitabında 19. Abbasi halifesine kadar kaydetmiştir.

²⁰⁸ Seyithanoğlu (Ed.), c. 3, ss. 17-18.

kaldırıp, adaleti yeniden tesis etmesine karşı kılıç kuşatıp taç giydirerek “*Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib*”, “*Rüknüddin*”, “*Kasîmü Emiri'l-Mü'minin*” (halifenin ortağı) gibi unvanlarla Müslüman toprakların yönetimini ve buralarda yaşayan toplumların korunmasını Tuğrul Bey'e bıraktığı görülür. Bu durum, Halife'nin dinî-manevi, sultanın ise dünyevi iktidarı temsil ettiği şeklinde yorumlansa da İslâm dininde böyle ikili yönetim o zamana kadar görülmemiştir. Buna göre Halife'nin görevi, meşru sultanın ismini hutbelerde kendi isminden sonra okunmasını sağlamak, saltanat makamınca hazırlanan kararları mecburi tasdikten ibaret kaldı. Devlet idaresi, saltanat ve hükümlanlık ile siyasi nizam ve yönetim işleri sultana devredilmişti. Ancak sultan halifelik makamına azami derece saygı göstererek İslam dünyasında halifelik makamının itibarını korumuş, Abbasi Hilafeti'nin rakibi olan Şîî-Fatımlilere karşı mücadele etmiştir. Selçuklu sultanları, halifeliği ortadan kaldırmayı veya mevcut halifeyi değiştirmeyi düşünmemişlerdir. Sultan Sencer'den itibaren Selçuklu devletinin merkezi doğuya kayması ile Irak'ta oluşan otorite boşluğu sebebiyle halifeler tekrar yönetime sahip oldular. Hılâfet ve saltanatı tek elden idare etmeye başladılar. Selçuklu Devletinin merkezi doğuya taşınmasından sonra 27. Abbasi halifesi *Muktedî bin Ahmed*'den itibaren Abbasi halifeleri, tekrar hilafet ve saltanatı beraber yürütmüşlerdir²⁰⁹.

2.2.3. Abbasilerin İkinci Hılâfet Dönemi (1258-1516, Kahire)

1258 yılında Cengiz Han'ın torunu Hülâgü Han komutasındaki Moğol ordusu, Bağdat'ı işgal ve istila ederek dünya tarihinin en büyük tahribatını yaptı. Hülâgü sadece Bağdat'ta sekizyüzbin Müslümanı katletti ve milyonlarca el yazması eseri yaktırmıştır. Bu dönemde İslâm âlemi üç yıl halifesiz kaldı. Aynicâlût savaşını kazanarak Moğol istilasını durduran I. Baybars, Bağdat'ın istilası sırasında Dimeşk'e giden son halife *Musta'sım bin Müstansır*'ın amcası *Ebu'l-Kasım Ahmed*'i hilâfeti canlandırmak için Kahire'ye davet etti. Devlet büyükleri ve kadılar önünde, *Abbas bin Abdülmuttalib*'e kadar şeceresi okunarak tasdik edildikten sonra “*Müstansır-Billah*” lakabıyla halife ilan edildi ve bey'at alındı. Böylece Abbasi Hilâfeti üç yıllık aradan sonra tekrar kurulmuş oldu. İsmen halife olmakla birlikte

²⁰⁹ Avcı, c. 17, s. 542; Yıldız, c. 1, ss. 32-34.

yetkileri olmayan Mısır'daki Abbasi halifelerinin isimleri ile sikke ve hutbelerde Memlûk sultanları beraber anılıyordu. Abbasi halifelerinin İslâm dünyasında manevi nüfuzları devam ederken, bazı Müslüman hükümdarlara onay vererek daha fazla tanınmalarına imkân sağlamışlardır. *Meselâ Yıldırım Bayezîd* Niğbolu zaferinden sonra I. Mütevekkil-Alellah'tan “sultan” unvanını almıştır. Osmanlı padişahları baştan beri sultan unvanını kullanmakla, İslam dünyasında daha fazla itibar görmelerini sağlamıştır. Mısır'da Memlûklüler'in himayesine giren Abbasi halifelerinin ikinci döneminde 22 halife görev yapmıştır.²¹⁰

Tablo 4: Abbasiler II. Dönemi Halifeleri'nin Listesi

Sıra	Halifenin İsmi	Tarih	Sıra	Halifenin İsmi	Tarih
38	Müstansır Ahmed bin Zâhir	1261	49	Mütevekkil (3. Hılâfet)	1389
39	Hâkim Ahmed bin Hasan	1261	50	Müsta'in bin Mütevekkil	1406
40	Müstekfî bin Hâkim Ahmed	1302	51	Mu'tazîd bin Mütevekkil	1414
41	Vâsık bin Hâkim Muhammed	1340	52	Müstekfî bin Mütevekkil	1441
42	Hâkim Ahmed bin Müstekfî	1341	53	Kâim bin Mütevekkil	1451
43	Mu'tazîd bin Müstekfî	1352	54	Müstencîd bin Mütevekkil	1455
44	Mütevekkil bin Mu'tazîd (1. Hılâfet)	1362	55	Mütevekkil Abdülazîz	1479
45	Mu'tasım bin Hâkim (1. Hılâfet)	1377	56	Müstemsik bin Yâkub (1.)	1497
46	Mütevekkil bin Mu'tedîd (2. Hılâfet)	1377	57	Mütevekkil Muhammed (1.)	1508
47	Vâsık bin Hâkim	1383	58	Müstemsik bin Yâkub (2.)	1516
48	Mu'tasım (2. Hılâfet)	1386	59	Mütevekkil Muhammed (2.)	1517

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

1517 senesinde Osmanlı Devleti'nin 9. hükümdarı *Yavuz Sultan Selim Han*'ın Mısır'ı fethetmesiyle halifelik makamı, Abbasilerden Osmanlı Hanedanına intikal etmiştir. Osmanlı sultanları arasında I. Murad'dan Yavuz Sultan Selim'e kadar Halife unvanını çeşitli mektup ve nâmelerde kullandıkları görülür. Ancak Yavuz, “*Halife*” unvanını resmen devir alıp kutsal emanetlerle birlikte İstanbul'a nakleden ilk Osmanlı padişahıdır.²¹¹

Abbasi devlet idaresi, veliahtlık kurumunu, halifeliği Abbasi soyunda tutabilmek için sonuna kadar kullandılar. “*Halifetü Resûlillah*” yerine “*Halifetullah*” veya *Zillullah fil-arz* (Allah'ın yeryüzünde gölgesi) unvanlarını taşıyan halifenin gücü

²¹⁰ Yıldız, c. 1, s. 38.

²¹¹ Azmi Özcan, *Hılâfet (Osmanlı Dönemi)*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 17, İstanbul, 1998, s. 546.

ilahi bir temele de dayanmış oluyordu. Bundan dolayı Abbasi halifelerinin isminden sonra “*Alallah, Billah*” unvanları da kullanıldığı görülmektedir. Hılâfet, düzenli askeri kuvvetler eliyle yürütülüyor ve iktidar ise ücretli bürokrasiyle sağlanıyordu. Vezirlik kurumu da Abbasi devlet yönetiminde kurumsallaşmış ve hılâfet mührünü taşımak dâhil geniş yetkiler verilmişti. Abbasi halifeleri hukuki meseleleri fakihler arasından seçilen kadılar vasıtasıyla yürütürlerdi. Hârun Reşit devrinde “*kadilkudât*” (baş kadı) müessesesi kurulunca, kadıların tayinine de yetkili kılınmıştır.²¹²

2.2.4. Endülüs Emevi Hılâfeti Dönemi (756-1031, Kurtuba)

749 Senesinde Ebu Müslim Horasânî isyanı ile iktidarı Abbasilere bırakan Emevi hanedanının mensuplarından Abdurrahman Bin Muâviye tarafından 756 yılında Endülüs’te bağımsız bir “*Emirlik*” kurmayı başardıysa da III. Abdurrahman’a kadar halife unvanını kullanan olmamıştır. Elli yıllık hükümdarlığı sırasında, hem Endülüs’te siyasi birliği sağlamış, hem de Kuzey Afrika’da yayılan Şîî Fatımîlere karşı koyabilmek için 929’da kendini “*Nâsır-Lidînillah*” unvanıyla halife ilan etti. Böylece Endülüs Emevi Emirliği, Endülüs Emevi Halifeliği’ne dönüşmüş oldu. III. Abdurrahman Kurtuba’yı birçok mimari eserle donatmakla birlikte Arap asabiyeti yerine “*tek ümmet olma*” fikri ile devlet kapılarını her soydan insana açmaya önem vermiştir. 929 yılından itibaren bastırdığı paraların üzerine ismini “*el-imam en-Nâsır-Lidinillah Abdurrahman emîrül-mü’minin*” yazdırmış ve valilerine de hutbelerde bu ünvanla anılmasını talimat vermiştir. 961’de III. Abdurrahman’ın vefatıyla yerine oğlu II. *Hakem Müstansır-Billah* unvanıyla halife oldu. Endülüs bu dönemde İslam medeniyetinin ilim ve sanat yönünden en faal merkezi haline gelmiştir. Endülüs Emevi Halifeliği, bugünkü İspanya’da 929-1031 yılları arasında hüküm sürmekle beraber sonradan gelen yöneticilerin de “*halife*” ünvanını kullandıkları görülür fakat etkili olamamışlardır.²¹³

²¹² Yıldız, c. 1, s. 38.

²¹³ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, TDV İslam Ansiklopesi, Cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 213; Seyithanoğlu (Ed.), c. 4, s. 465.

Tablo 5: Endülüs Emeviler Dönemi Halifeleri'nin Listesi

Sıra	Halifenin İsmi	Tarih	Sıra	Halifenin İsmi	Tarih
1	Abdurrahman bin Muâviye	756	11	Muhammed Mehdi bin Hişam	1009
2	Hişam bin Abdurrahman	787	12	Hişam bin Hakem (2. Hılâfet)	1009
3	Hakem bin Hişam	796	13	Süleyman bin Hakim	1013
4	Abdurrahman bin Hakem	821	14	Ali bin Hamud	1017
5	Muhammed bin Abdurrahman	852	15	Kasım bin Hamud	1018
6	Münzir bin Muhammed	886	16	Yahya bin Ali	1021
7	Abdullah bin Muhammed	908	17	Abdurrahman bin Hişam	1022
8	Abdurrahman N. b. Muhammed	912	18	Muhammed bin Abdurrahman	1022
9	Hakem bin Abdurrahman	961	19	Hişam bin Abdülmelik	1027-1031
10	Hişam bin Hakem (1. Hılâfet)	977			

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

1031 tarihinden sonra merkezi otoritenin ve nüfuzun zayıflaması neticesinde devlet, “*Tevâif-i Mülük*” adı verilen şehir devletçiklerine ayrıldı. Birbirlerine düşen Arap Melikleri, Endülüs’ü savunamaz duruma geldiler. 1232 tarihine kadar Kuzey Afrika Müslümanlarından Murâbitlar, Müvahhidler ve Merînîler himayesinde Fas’tan valiler vasıtasıyla idare edildiler. Daha sonra “*Benî Ahmer Hanedanı*” ortaya çıktı. 1492’ye kadar Endülüs’te hüküm sürmüşlerdir. Aragon ve Kastilya kralları, doğuda Moğollar’ın İslamiyet’e yaptıkları tahribatın bir benzerini batıda yapmışlardır. Bir milyon yazma eser, kardinalın emriyle yakılmıştır. Böylece Endülüs’te İslâm medeniyeti son bulmuştur.²¹⁴

2.2.5. Fâtımî Hılâfeti Dönemi (909-1171, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye)

Fâtımî devleti imametin Câferi Sadık’tan sonra oğlu İsmâîl’e ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu savunan Ubeydullah el-Mehdi tarafından 909 tarihinde İfrîkiye’de kurulmuştur. Yayılmacı bir anlayış ile daha sonra Kuzey Afrika, Mısır, Suriye’yi içine alan geniş bir bölgede hâkimiyet kurmuşlar ve sünnî Abbasi hilâfedinin karşısına Şîî bir rakip olarak çıkmışlardır. Aynı zamanda Endülüs Emevî Hilâfeti’nin doğmasına da zemin hazırlamışlardır. Fâtımî halifeliği Şûlîğın İsmâîliyye kolunun görüşleri doğrultusunda kurulmuştur. Abbasi ve Endülüs Emevî

²¹⁴ Özdemir, c. 11, s. 214.

Halifeleri ile rekabet içinde olmalarının sebebi de budur. Abbasîlerin nüfuzundan çıkmak isteyen ilk imamları, İmam Ubeydullah, Ağlebîler'in başkenti Rakkade'ye girerek "*Mehdî-Lidinillah*" lakabı ve "*emîrül-mü'minin*" unvanıyla halife ilan edilir. Fatımîler halifenin kutsal bir mahiyet taşıdığı için masum olduğuna ve ona itaatın gerekliliğine inanırlar. Fatımîler'de her yeni halife halktan biat almakla birlikte, imam/halife vasiyet veya nass ile belirlendiği için biat, halifeye saygı niteliği taşımaktadır. İmam olarak davetin başı ve bütün bilgilerin kaynağı kabul edilen halife şer'iatı da yorumlar. Halife Allah'ın dostu (velî) ve bundan dolayı velâyet iman esaslarından kabul edilir. Fâtımî halifeleri, Abbasîlerle olduğu gibi sünnî Endülüs Emevî halifeleri ile de mücadele etmişlerdir. Muizlidinillah, III. Abdurrahman'dan gelen barış teklifi için 955'te elçi ile gönderdiği mektubu Abdurrahman'dan "*emîrül müminin*" diye yazılmasından dolayı geri çevirmiş, kendinden başka halife olamayacağını, Allah'ın hılâfet iddiasında olanlara karşı savaşmalarını emrettiğini bildirmiştir.²¹⁵

Şîîlerin bu İsmâiliyye kolu üç asıra yakın Fâtımî halifeliğini devam ettirmesine karşın İmamiyye kolu böyle bir imkâna sahip olamamış sadece ümidini beklenen Mehdi'yi Muntazar'a bağlamıştır. Şîîlerin diğer kolu olan Zeydîler ise, Hz. Hasan soyundan gelen imamların yönetiminde dokuzuncu yüzyılın ortalarında Taberistan'da ve sonlarında ise Yemen'de iki ayrı devlet kurmuşlardır. Yemen Zeydî devletinin kurucusu Yahya bin Hüseyin "*Hâdî İlelhak*" lakabıyla "*emîrül müminin*" unvanını kullanmıştır. Zeydîler'e göre *imam-halife* masum değildir fakat müctehittir. İmam'a mutlak itaat şart değildir. Kur'an ve sünnetten ayrılırsa peşinden gitmek gerekmez. Yine imamet/hilâfetin babadan oğula geçmesi şart olmayıp Hz. Ali soyundan olması kâfidir. Hz. Ali'yi kendisinden önceki üç halifeden daha faziletli olarak görmelerine karşın az faziletli kabul ettikleri kişilerin de imametini caiz görerek ilk üç halifeyi meşrû sayarlar.²¹⁶

²¹⁵ Avcı, c. 17, s. 544.

²¹⁶ Avcı, c. 17, s. 545.

2.3. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE HİLÂFET

Anadolu’da büyüyen sünnî Osmanlı devletine karşı, İran’da Şah İsmail’in Şîî Hılâfet propagandası, 9. Osmanlı Sultanı Yavuz Selim’in düşlediği İslam Birliği projesini tehdit etmeye başlamıştı. Projesini gerçekleştirmek için önce İran’ın Şîî Hılâfet propagandasını 1514 Çaldıran zaferi ile durduran Yavuz, 1516’da Mercidâbık’ta Suriye Memlûk ordusunu yenilgiye uğratarak Abbasi Halifesi *III. Mütevekkil Alellah*’ı ailesiyle birlikte İstanbul’a gönderdi.²¹⁷ 1517 (Hicri 923) tarihinde Mısır/Ridaniye zaferinden²¹⁸ sonra hılâfeti Abbasilerden Osmanoğulları’na intikal ettirdi. Osmanoğulları hılâfet ve hükümeti bir arada topladılar. Öncelikle Osmanlı’nın ilk halifesi olan Yavuz Sultan Selim, İslâm Hılâfeti’ni eline aldığı zaman kendine karşı duracak bir hükümdar yoktu. Dirayeti ve siyasi asabiyeti Müslümanları korumaya çok çok elverişliydi.²¹⁹

İkinci olarak, Abbasilerin son halifesi olan Mütevekkil Alellah, Yavuz Sultan Selim’in liyakatini takdir ederek hılâfeti “vasiyet” etti. Bu vasiyet ve hılâfetin devri “*ehl-i hall ve akd*” tarafından kabul edilerek Ezher âlimleri ve Anadolu âlimlerinden oluşan bir “*Meclisi Umumi*” ile Yavuz Sultan Selimi Halife seçerek “*seyfi şahâmet*” (yiğitlik kılıcı)’nı İstanbul Eyüp Camii’nde veya Ayasofya Camii’nde padişaha teslim ettiler.²²⁰ İşte Osmanlı tahtına oturduktan (cülûs) sonra icra edilen “*kılıç kuşanma*” töreni buradan çıktığı belirtilir.

Üçüncü olarak: Sultan Selim, Mü’minlerin kiblesi olan Haremeyn-i Muhteremeyn’i korudu. Memlûk halifelerinin kullandığı “*Mâlikü’l-Haremeyn*” (Mekke ve Medine’nin Hükümdarı) unvanına karşılık edebinden dolayı “*Hâdimü’l-Haremeyn*” (Mekke ve Medine’nin Hizmetkârı) unvanı ile yetindi.

Dördüncü olarak: Sultan Selim, “*Kutsal Emanetleri*” korumaya aldı. O gün den itibaren hılâfet vesayet yoluyla bu görevlerle birlikte VI. Mehmed Vahdeddin’e kadar devran edip geldi.²²¹

²¹⁷ Ömer Faruk Yılmaz, *Osman Gâzi’den Vahîdüddîn Han’a Osmanlı Târîhi*, (Ed. Selman Soydemir) 5. Baskı, Çamlıca Basım Yayın, Cilt: 2, İstanbul, 2016, s. 408.

²¹⁸ Yılmaz, c. 2, ss. 440-441.

²¹⁹ İzmirli, SMM, c. 3, s. 48.

²²⁰ A. Özcan, c. 17, s. 546.

²²¹ Yılmaz, c. 2, ss. 390-403; Kara, c. 3, ek 3, ss. 438-443.

Yavuz Sultan Selim Halifeliği devraldıktan sonra Osmanlılar'ın İslam dünyasındaki itibarları artmış, Hicaz ve Mısır hâkimiyeti sağlanınca Hac yoluda güvenlik altına alınmış oldu. Osmanlılar'da hılâfet kurumunun nüfuzu ülke sınırları dışında ne zaman arttığı tartışılan bir konu olsa da padişahların, hılâfet kurumuna daha çok önem vermeye başlamaları genellikle 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile batılı bir devletin, Osmanlı Padişahlarını bütün Müslümanların Halifesi olarak tanıdığını gösteren ilk resmî belge olmakla birlikte 1727'de Sultan III. Ahmed'in, Afgan hükümdarı Eşref Han ile yaptığı anlaşmada, kendisini "*bütün Müslümanların halifesi*" olarak takdim etmiştir. Osmanlı hükümdarlığının halifelik makamına sahip olması, ilk kez Küçük Kaynarca Antlaşması'nda resmen kullanılmamıştır; ilk kez uluslararası bir mercide tescil edilmiştir.²²² Aynı şekilde bilimsel anlamda bir ilk olan Mouradgea D'Ohsson (Ermeni asıllı Muradcan)'nın, "*Tableau General de l'Empire Othoman*" (Osmanlı İmparatorluğu Genel Tablosu) isimli eserinde de halifeden aynı şekilde bahsetmektedir.²²³

Osmanlı Padişahları Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra dış ülkelerdeki Müslümanlarla hılâfet hukuku çerçevesinde ilgilenmeyi ve yardım etmeyi hep sürdürmüştür. Mesela 1782'de İspanya ile yapılan bir antlaşmada, Kuzey Afrika'da yaşayan Müslümanlara yardım edilmemesi, şartına karşılık Bâbü'lî'den "*cihet-i camia-i hılâfet*" sebebiyle onlara yardım etmenin farz olduğunu belirterek uzun süre yardıma devam edilmiştir. Batılı devletler yanında da Osmanlı sultanları "*âlemşümül halife*" olarak kabul edilmiştir.²²⁴ 1819'da Buhara Han'ı Haydar Şah, Osmanlı Devleti'ne bağlılık yemini ettiğini bir mektupla bildirmiştir. Bâbü'lî'den verilen cevapta Osmanlı padişahının *Haremeyn'in Hizmetçisi* ve *halife* sıfatıyla bütün İslam ülkelerindeki Müslümanları sığınağı olduğunu belirtilerek özel bir biata gerek olmadığı cevabını vermiştir. Yine 1850'de Abdülmecid, II. Selim zamanından beri himayede tutulan Uzakdoğu'daki Açe Müslümanlarının, Hollandalılara karşı yardım isteğini yerine getirmiştir.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı hılâfet anlayışında anlam kaymaları olmuş daha sonraları tatbikata da konulduğu görülür. Tanzimat'tan önceki anlayışa göre halife

²²² A. Özcan, c. 17, s. 547

²²³ İlber Ortaylı, Nevzat Yalçıntaş, Mümtazer Türköne, **Türkler İslamiyet ve Hilafet**, 2. Baskı, Yakamoz Kitap, İstanbul, 2014, s. 20.

²²⁴ A. Özcan, c. 17, s. 548.

“*dinin hâdimi ve devletin siyasi reisi*” iken Tanzimat fermanına göre “*ittihad-ı anâsır*” (toplumun birliği) ve eşitlik ilkeleri gereği gayri müslim halkın yönetiminde sadece saltanatın varlığı “*siyasi riyaset*” yeterli bulunmuştur. Padişahın Halifelik yönünün ise Müslümanların reisi olarak “*dini riyaset*” alanı ile sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Bu durum sonraki zamanlarda Osmanlı Devleti’nde tek kişide birleşen Hılâfet ve Saltanat anlayışının, hukuken yıpratılması anlamına geliyordu. Bu ayrıştırma 1876’da ilan edilen Kanun-i Esâsi’nin 4. Maddesinde “*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî hılâfet hasebiyle din-i İslâm’ın hâmisi ve bi’l-cümle Osmanlı tebaasının hükümdar ve pâdişâhıdır.*” şeklinde yerini almıştır.²²⁵

1870’lerden beri yaşanan hılâfet tartışmalarının, 31 Mart sözde irtica ayaklanması ile sonuçlandığı görülür ve nihayetinde, 27 Nisan 1909 günü Hareket Ordusunun Sultanahmet Meydanında yaptığı toplantıda, Âyan üyesi (Senatör) Gazi Ahmed Muhtar Paşa kürsiye gelerek, önceden kararlaştırıldığı gibi Padişah Sultan II. Abdülhamid Han’ın hal’ edilmesini teklif etti. Oylamada Mehmed Sahib el kaldırmamıştır. Fakat başkan, muhalif olanların ayağa kalkmasını isteyince, bu defa ayağa kalkmamıştır. Böylece hal’ kararını onaylamış oldu ve oybirliği ile karar alınmıştır. Toplantıda 240 Mebus (Milletvekili) ve 34 Âyan Meclisi Üyesi (Senatör) hazır bulunmuştur. Teklif kabul görünce Ahmed Muhtar Paşa, hal’ kararının, bir fetvaya dayandırılmasının lüzumuna işaret etmiştir. Sultan II. Abdülhamid Han’ın hal’ fetvasının ilk müsveddesini mebuslardan Elmalılı Hamdi Efendi (Yazır) yazmıştır. Meclise dâvet edilen Fetva Emîni Hacı Nuri Efendi, bu fetvayı okuduktan sonra imza etmek istemedi. Kendisine niçin imza etmek istemediği sorulduğunda ise, fetvada Sultan II. Abdülhamid Han’a isnat edilen suçları, padişahın işlemediğini söyledi. Bu üç suç, “*31 Mart Hadisesine sebep olmak, dini kitapları tahrif ettirmek, yakmak ve devlet hazinesini israf etmektir.*” Hacı Nuri Efendi, Abdülhamid Han’a saltanattan feragat etmesi teklifinde bulunulmasının daha doğru olacağını söyledi. Bu şekilde fetvanın son kısmı değiştirildi ise de Nuri Efendi yine de imzalamadı. Mebuslardan Mustafa Âsım Efendi tarafından ikna edilerek Nuri Efendiye fetva imza ettirildi. Fetvanın altında ise Şeyhülislâm olarak Mehmed Ziyâeddin Efendi’nin imzası bulunuyordu. Fetvâ şöyleydi:

²²⁵ A. Özcan, c. 17, s. 547; Yılmaz, c. 6, s. 176.

“İmâm-ı müslimîn olan Zeyd ba'z-ı mesâ'il-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tayy ü ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark u ihrâk ve Beytü'l-mâlde tebzîr ve isrâfla mesûg-ı şer'i hilâfında tasarruf ve bilâ sebebi şer'i katl ü habs ve tağrîb-i ra'iyye vesâ'ir gûne mezâlimi i'tiyâd eyledikten sonra salâha rucû' etmek üzere ahd ü kasem etmişken yemininde hânis olarak ahvâl ve umûr-ı müslimîni bi'l-küllîyye muhtell kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrâr ve mukâtele ikâ' etmekle mene'a-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun tegallübünü izâle etdiklerinde bilâd-ı İslâmiyye'nin cevânib-i kesîresinden mezbûru mahlû' tanidiklarına dâir ihbâr-ı mütevâliyye vürûd edip mezbûrun bekâsında zarar muhakkak ve zevâlinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbûra imâmet ve saltanatdan ferâgat teklif etmek veya hal' eylemek suretlerinden hangisi erbâb-ı hall ü akd ve evliyâ-yı umûr tarafından ercah görölürse icrâsı vâcib olur mu? el-Cevâb: Olur. Ketebehu'l-fakîr es-Seyyid Mehmed Ziyâeddîn ufiye anhu”

Bu fetva ile Sultan Abdülhamid Han'a tarihte eşi görülmemiş bir şekilde aslı olmayan uydurma suçlar yükleniyordu. Aslında İttihatçılar da bu fetvadakilerin doğru olmadığını biliyorlardı. Fakat gözlerini bürümüş olan hırs, onları sonu belli olmayan bir maceraya doğru sürüklüyordu. Elmalılı Hamdi ve Âsım efendiler, Fetva Eminî Nuri Efendi'ye baskı yapmışlar, eğer fetva ile hal' edilmezse İttihatçılar tarafından idam edileceğine dair, bazı malumatın ortalıkta dolaştığını söylemişler. Yine Sultan II. Abdülhamid'in hal'inden sonra Harbiye Nazırı (Savaş Bakanı) Salih Paşa, 31 Mart olaylarından dolayı, yargılanması için Divan-ı Âli (Yüce Divan) da hazırlanan mazbata, Sadrazam (Başbakan) Hüseyin Hilmi Paşa'ya, Bakanlar Kurulunda okunması için elden sunulmuş ve okununca, Mehmed Sahib, yargılama isteğine şiddetle karşı koymuştur. Adliye Nâzırı (Adalet Bakanı) nın da muhalif kalması üzerine, muhakemesi için karar verilememiş ve mazbata Salih Paşa'ya iade edilmiştir.²²⁶

II. Meşrutiyetin ilanından sonra iktidara gelen/yaklaşan İttihat ve Terakki zihniyetine mensup müellifler, II. Abdülhamid devrinde ısrarla yazmaktan, söylemekten kaçındıkları, halifeye itaat merkezli İslâmi yönetim anlayışına yaklaşmışlardır. Hilâfetin siyasî, maddî ve manevî nüfuzundan faydalanmak için muhalif söylemden hızla uzaklaştıkları gibi hilâfet-saltanat sisteminin manevî gücüne ısrarla işaret etmişlerdir. Meşrutiyet yönetiminin getirdiği giderek güç kazanan milliyetçi düşünce ve politikalar hem Osmanlının sınırlarının daralmasına hem de “millî hilâfet” anlayışının ortaya çıkmasıyla hilâfetin nüfuzunu zayıflattığı görülür.

²²⁶ T. Özcan, c. 34, s. 291; Altunsu, s. 228; Yılmaz, c. 6, s. 304.

Yine bu dönemde “Arap hılâfet hareketi ve Osmanlı Devleti-Almanya arasında hılâfet merkezli” ilişkiler kurulduğu da görülür.²²⁷

Hılâfetin Osmanlıya geçmesinden sonraki Halife-Sultan’lar ve hükümdarlık sürelerini şöyle sıralayabiliriz.²²⁸

Tablo 6: Osmanlı Devleti Dönemi Halifeleri’nin Listesi

Sıra	Halifenin İsmi	Tarih	Sıra	Halifenin İsmi	Tarih
1	Yavuz Sultan Selim	1517-1520	16	III. Ahmet	1703-1730
2	Kanuni S. Süleyman	1520-1566	17	I. Mahmut	1730-1754
3	II. Selim	1566-1574	18	III. Osman	1754-1757
4	III. Murat	1574-1595	19	III. Mustafa	1757-1774
5	III. Mehmet	1595-1603	20	I. Abdülhamid	1774-1789
6	I. Ahmet	1603-1617	21	III. Selim	1789-1807
7	I. Mustafa	1617-1618	22	IV. Mustafa	1807-1808
8	II. Osman	1618-1622	23	II. Mahmut	1808-1839
9	I. Mustafa (2. Hılâfeti)	1622-1623	24	Abdülmecit	1839-1861
10	IV. Murat	1623-1640	25	Abdülaziz	1861-1876
11	I. İbrahim	1640-1648	26	V. Murat	1876
12	IV. Mehmed	1648-1687	27	II. Abdülhamit	1876-1909
13	II. Süleyman	1687-1691	28	V. Mehmet Reşad	1909-1918
14	II. Ahmet	1691-1695	29	VI. Mehmet Vahdeddin	1918-1922
15	II. Mustafa	1695-1703	30	II. Abdülmecit	1922-1924

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son Halife II. Abdülmecit Padişah olmadığı halde TBMM tarafından Halife olarak seçilmiş bir Osmanlı Hanedanı üyesidir.²²⁹

2.3.1. Mehmed Sahib'in Zamanındaki Hılâfet Yorumları

Hılâfet makamının I. Selim ile birlikte Osmanlı devletine geçişinin ilk yıllarında temel tartışma konusu *Hılâfetin Kureyşiliği* veya Araplara ait olması konusuydu. Aynı zamanda I. Selim’in hılâfeti 3. Mütevekkil’den devralıp almamasıydı.²³⁰ Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ise hılâfet makamının varlığı,

²²⁷ Kara, c. 3, s. VI.

²²⁸ Yılmaz, c. 2, ss. 314, 444, c. 3, ss. 17, 93, 263, 331, 399, 417 ve 463, c. 4, ss. 17, 53, 133, 155, 179, 221, 333, 393 ve 419, c. 5, ss. 19, 75, 177, 195 ve 313, c. 6, ss. 21, 145, 161, 391 ve 491.

²²⁹ Yılmaz, c. 6, s. 558.

²³⁰ Namık Sinan Turan, “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyet’e Giden

saltanattan ayrı olup olamayacağı, görevlerinin neler olduğu, Meşrutiyet yönetimi tarafından yürütülüp yürütülemeyeceği konuları dillendirilmeye başlamıştır. Dolayısı ile bu konular çerçevesinde Halifelik ile ilgili, temel bir takım kabuller olduğu da görülmektedir. Halife seçiminin *dini* olmaktan çok, *dünyevi ve siyasi* olduğu gerekçe gösterilerek, halifelik Tanzimat’la birlikte Osmanlı devletinin içeride ve dışarıda nüfuzunu koruduğu ve payitahta bağlılığı devam ettirdiğinden, tartışma gündeminden hemen hemen hiç düşmemiştir. Bu duruma bir çözüm arayışıyla ve hılâfet makamına olan inançla ‘*Osmanlıcılık*’ fikri gündeme gelmiştir. Bu merkezde çeşitli ıslahatlar yapılmıştır. Birinci ve ikinci Meşrutiyetler ilân edilmiş, meclisler açılıp kapanmıştır. Hılâfetin bütün gücünü tekrar korumak için büyük uğraşlar verilmiştir. Dili ve dini geride bırakılarak Osmanlı tebaası olma fikri, kendi devletlerini kurmak isteyen azınlıklar ve onları nüfuzunda tutan dış güçler tarafından desteklenmemiştir.²³¹

Osmanlı sınırları dışındaki Müslüman tebaayı kapsama düşüncesiyle, hılâfet makamını da önceleyerek İttihad-ı İslâm fikri ile II. Abdülhamid, Müslümanlar arasındaki bağlılığın devamına çalışmıştır. Hatta öyle ki hılâfetin Osmanlı elindeki meşruluğunu desteklemek için hılâfetin Kureyş’e ait olduğu iddiasını taşıyan eserlerin basımını yasaklamış ve mevcut baskıları toplatmıştır.²³² Onun bu “*İttihadı İslâm*” düşüncesi Hint ulemasının hılâfete olan ilgi ve saygısını bilen İngiltere ve Rusya nüfuzundaki Müslümanlar tarafından fazlaca dikkat çekmiştir. Bu İttihad-ı İslâm propagandası İngiliz ve Rusları telaşlandırmıştır. Hılâfete karşı olan İngiliz siyasetçi ve İngiltere’nin Hindistan’daki temsilcileri *George Campbell* ve *George Birdwood*’un bu konudaki çalışmaları dikkat çekmektedir. Çünkü Campbell Osmanlı’nın sınırları içinde ve dışındaki bütün Müslümanları temsil edemeyeceğini özellikle vurgulamıştır. Birdwood ise hılâfet makamının Kureyş’e ait olması şartına binaen, Mekke Emiri’ne verilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu düşünce ile İngiltere, Hindistan’a köprü vazifesi görececek Hicaz yarımadasında, bir kontrol gücü oluşturmak ve buradaki güdümlü hılâfet makamının, oluşturacağı boşluk sayesinde, sömürgelerine dilediği gibi ulaşabilmeyi planlamıştır.²³³

Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hılâfet” İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı 38, İstanbul, 2008, s. 313.

²³¹ Turan, s. 314.

²³² İlber Ortaylı, Nevzat Yalçıntaş, Mümtazer Türköne, *Türkler İslamiyet ve Hilafet*, 2. Baskı, Yakamoz Kitap, 2014, s. 21.

²³³ Ş. Turan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 42-45.

Hılâfetin Araplara ait olması fikrinin Arap dünyasındaki yansımalarını incelemek için Arapçılık fikrinin ideolojik olarak yayıldığı coğrafya Suriye'dir. II. Abdülhamid padişah olur olmaz Suriyeli aktivistler tarafından hemen Osmanlı'nın zayıflamasını sebep göstererek, Suriye'nin durumunun ne olacağını tartışmak ve zamanı geldiğinde de ayaklanmaya dönüşecek bir toplantı düzenlemişlerdir. Bu durum kendi devletine karşı Arap Hılâfetini savunan bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Bu dönemde Şerif Hüseyin'in adı bir halife olarak zikredilmemiş, o tarihlerde Suriye bölgesinde varlığını sürdüren Cezayirli Emir Abdülkadir'in adı Hilafet makamı için gündeme gelmiştir.²³⁴ II. Abdülhamid'in Mısır Hidivi İsmail Paşa'yı azletmesi, hılâfet karşıtlarını daha da kıskırtmış Avrupa destekli '*hılâfet*' gazetesi ile aleyhte yayına başlamıştır. Fakat II. Abdülhamid gazetenin Osmanlı devletine girmesini yasaklamıştır. Arap Hılâfeti propagandası fikrinin bu kadar yayıldığı bir dönemde Mısır'daki gazetelerin, Bab-ı âli tarafından takip edilip incelenmesi bir gereklilik haline gelmiştir. 1894'e gelindiğinde basına yapılan sansür en üst noktaya ulaşmıştır. Öyle ki yasaklı yayınları basan, dağıtan kadar okuyanda suçludur. Her ne kadar Saray Mısır ile irtibata geçip bu tür yayınlara izin verilmemesini söylese de sonuç alamamıştır.²³⁵ XX. yüzyıla doğru giderek yükseldiği anlaşılan Arap hılâfeti propagandası, Balkan Savaşları esnasında payitahtın kâbusu haline gelmiştir. Nitekim Şerif Hüseyin yönetimindeki Hicaz'ın yanı sıra, Şam ve Mısır'da da yoğun bir faaliyetin süregeldiği hatırlatılarak bu hususta yapılan neşriyat hususunda gerekli önlemlerin alınması kararlaştırılmıştır. Gerek Arap hılâfeti gerekse Hılâfetin Kureyşiliği'ne dair bu yoğun neşriyat II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında Osmanlı Devleti'ni epey uğraştırmış olsa da devletin, muhalif Arap unsurlarından yükselen başka eleştiriler de olmuş, bu eleştirilerde kimi zaman padişahların hayat tarzları, kimi zaman Tanzimat ve bilhassa II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı Devleti'nin İslami kimliği sorgulanmıştır.²³⁶

Son dönem Osmanlı düşüncesinde, II. Meşrutiyet'ten önce Abdülhamid'in halifeliğini meşru kabul edenler ve kabul etmeyen ittifakçıların oluşturduğu muhalif çevreler, olmak üzere iki *dini-siyasi* grup oluşmuşken II. Meşrutiyet döneminde

²³⁴ Buzpınar, ss. 46-49.

²³⁵ Hilal Livalıoğlu Menküç, "**Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları**", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2017, s. 40.

²³⁶ Mengüç, s. 41.

halifeye itaat söylemi ile beraber hılâfet tartışmalarının farklı mecralara doğru kaydığı görülür. İttihatçı muhalifler II. Abdülhamid devrinde Halife-Padişah'ın konumunu itibarsızlaştırmak için ısrarla söylemekten, yazmaktan ve yayınlamaktan kaçındıkları hılâfetle alakalı *manevî-metafizik* unsurları, halifeye itaati takviye eden naslar ve rivayetleri, Sultan V. Mehmed Reşad için aynı çevrelerin rahatlıkla kullandığı, buna karşılık farklı *hılâfet-saltanat* yorum ve tartışmalarının giderek birbirinden daha da uzaklaştığı görülür.²³⁷

“...milletin kendi intihâbıyla tercümân-ı âmâli olarak ictimâ’ eden esâtîn-i ümmetin kemâl-i hürriyetle verdikleri re’ylerin mutâbakatıyla ahvâl-i mevcûde hakkında hükm-i şer’î taleb olunarak vazîfedâr-ı iftâ olan ulemâ-yı a’lâmın ittifâk-ı ârâsıyla Meşihat-i İslâmiyye’nin ısdâr eylediği fetvâ-yı şer’î mantûkunca hâkân-ı sâbık hil’at-i saltanatdan tecrîd ve hâlen erike-pîrâ-yı hılâfet olan pâdişâhımız Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis hazretleri halkın tav’an bey’atıyla bi-icmâ’i l-ümme kürsî-i hılâfet ü imâmet-i mü’minîne iclâs olundu. İşte bunca devirler ilcâ’ât-ı zaman ile nesyen mensiyyan hükmüne giren bey’at-i makbûle-i şer’iyye yerini buldu. (Elhamdû lillâhillezi hedânâ li hâzâ vemâ künnâ li nehtediye levlâ en hedâna’llâh.)²³⁸ Devr-i sâbıkın mezâlimü seyyi’âtı nâmahdûd olduğu kadar da herkese ma’lûm olduğundan onun zevâline şûkr ile tafsîlinden ibâ ve istiğnâ olunur.”²³⁹

Mehmed Sahib, burada mebuslar meclisi milletvekillerinin hür iradelerinin birleşmesi, meşihat makamının fetvası sonucu hakanı sabık (II. Abdülhamid)’in saltanattan tecrîd edildiği, Sultan Reşad’ın ise halkın yüksek arzusu ve unutulmuş bey’at (icma-ı ümmet)’in tatbiki ile hilafetin piri, mü’minlerin imamı olarak hılâfet kürsüsüne oturduğunu ilan ederken, önceki dönemin ise sınırsız zulüm ve kötülüklerle dolu olup bundan kurtulduklarını şükürle yad etmektedir. II. Meşrutiyet döneminde hılâfet-saltanat sistemini meşrutiyet idaresi ile aynileştirmek veya paralel hale getirmek suretiyle “*hılâfet hükümetten ibarettir*” gibi bir söylemin yayılması, Osmanlılar dahil İslâm tarihi boyunca hilafetin *manevî-metafizik* boyutunun paranteze alınması, İslam siyasi düşüncesinin mantığı ve dilinin de giderek daha *laik-seküler* bir hal alması ile neticelendiği görülür. Yine bu dönemde *hılâfet-saltanat* sistemi gibi “*kanuni esasi ve meclisi meşruti*” İslami çerçevenin içine alınarak,

²³⁷ Kara, c. 3, s. 4.

²³⁸ A’râf, 7/43.

²³⁹ Mehmed Sahib, ss. 11-12, ek 2, s. 18.

meşruti idareye uygun olarak yeniden yorumlanan dört halife dönemi ve onların seçilme şartları ön plana çıkarılmıştır.²⁴⁰

Pîrîzâde Mehmed Sahib ile aynı dönemde yaşamış ilmiye mensubu Elmalılı Hamdi Yazır (Antalya 1878- İstanbul 1942)'ın, ikinci Meşrutiyetin ilk yılında (1908) “*Beyanü'l-Hak*” gazetesinde yayımladığı “*İslâmiyet ve Hılâfet ve Meşihat-ı İslamiye*” makalesi bu dönemin hılâfet temayüllerini ortaya koymasına bakımından dikkat çekicidir. Elmalılı'ya göre:

“Halife bir taraftan kendine biat eden ümmetin vekaletini diğer taraftan kendisinin efrad-ı tebea gibi tebeiiyet ve tatbiki memur ve mecbur olduğu kanunun vâzî' ve şâri'inin hasbel-icra niyabetini haiz bulunur. Ve hiçbir vakit rey'i müstebiddiyle o kanunu tecavüz edemez. Ederse hakimiyeti millet hükümünü icra eyler. Binaenaleyh İslâmiyetteki hılâfet kanun-ı şer'in kuvve-i icraya riyaasetinden başka bir şey olmadığı cihetle riyaaseti ruhaniyeye müşâbeheti yoktur. Hılâfet bir hükümet-i meşruta-i İslamiye reisi demektir. Bunun için memalik-i ecnebiyede bulunan Müslümanlara velâyeti yoktur. Fakat Müslümanlar manevî bir hiss-i merbutiyet duyarlar. Tagallüb ve tasallut manasını mutazammın olan saltanat meâl itibariyle istibdadı müştemil olduğundan artık devri hürriyette bazı evhamın lafzını meşrutiyete nâmûlayım gördüğü hilafet manasını icabât-ı meşrutiyet tanımak zaruridir. Kanun-ı esasi-i İslâmın müsellemler ve mukarrer olan adl ü müsavâtı icabınca tebedadaki ihtilaf-ı milel-ü edyan bu esasa hiç mâniya teşkil edemez. Zira onların bir hükümet-i meşruta hükümdarına olan vaziyetleri tebeddül etmiş olmaz. Padişah, imparator, kral isimlerinin bir millet-i mahsusa tarafından telkib olunması bir mahzur teşkil etmezse aynı manada hılâfet kelimesinin İslâmdan gelmesi mahzur değildir.”²⁴¹

Bu cümleleri ile Elmalılı, Osmanlının son döneminde hılâfet tartışmalarının, klasik İslâm mezhepler tarihi boyunca yapılan yorum ve açıklamaların zemininden kayıp zıd hale geldiğini ortaya koymaktadır. Şöyleki: Öncelikle klasik İslâm siyasi düşüncesi *hılâfet-vekalet* ilişkisini, halifenin Hz. Peygamber'in vekili, hatta bazı dönemlerde “*zıllullah, halifetullah, billah, alellah*” unvanları ile Allah'ın vekili olarak tasavvur ederken, burada ise vekaleti verenin millet olduğu belirtilerek, *millet-halife* vekaleti seviyesine indirgemıştır. İkincisi geleneksel açıklamalarda halife, saltanat vasıtasıyla millet üzerinde hakimiyet kurmasına karşın, burada *hakimiyet-i millet veya kuvve-i umumiye-i millet* olarak geçen “*milli egemenlik*” düşüncesi halifenin üzerinde hakimiyet hakkına sahip oluyor. Buda milli egemenlik ve kanun-ı

²⁴⁰ Kara, c. 3, ss. 4-7.

²⁴¹ Makalenin tamamı İsmail Kara tarafından hazırlanan “*Hilafet Risaleleri*” üçüncü cildin sonunda ek 3, 432-437 sayfalarda neşredilmiştir.

esasının statüsünün hilâfetin üzerine çıkarılması demektir. Üçüncü olarak halife, meşrutiyetle yönetilen bir İslâm devletinin memurlarından biri olduğu, “*velayet-i âmme*” sahibi olması *manevi-ruhanî değil idari ve siyasî* olup, ecnebi devletlerde yaşayan Müslümanların, velayetine sahip olamadığını açıkça söyleyerek “*milli devlet*” (milli halife) anlayışına doğru gidişi göstermiştir. Ayrıca halifeliliği padişah, impartor, kral gibi kullanılan bir lakab seviyesine çekmektedir. Dördüncüsü halifenin icra (yürütme) yetkileri sınırlandırılarak teşri (yasama) yetkisi Meclis-i Mebusan’a, kaza (yargı) yetkisi de Adliye Vekâleti’ne ve Şeyhulislâm’a bırakılmış olduğu görülür.²⁴²

Bu dönemin diğer bir ilmiye sınıfı mensubu İzmirli İsmail Hakkı (İzmir 1868-Ankara 1946)’nın 1909’da “*Sırâtı Müstakîm*”de yayımlanan “*Hilâfet-i İslâmiye*” makalesi de dönemin hilâfet tartışmaları hakkında önemli bilgilere yer verirken şunları söyler:

“...*El-yevm pâdişâhımız Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis Hazretleri milletimizin intihâbıyla tercümân-ı âmâl olarak ictimâ eden ve bâfetvâ-yı şer’î ehl-i hall u akd olduğu sâbit olan ‘meclis-i umûmî-i millet’ tarafından bi’l-intihâb kürsî-i hilâfete iclâs edilmekle bi’l-umûm müslümanların halîfesi ve bi’l-umûm Osmanlılar’ın pâdişâhıdır.*”

İzmirli geleneksel hilâfet yorumu ve açıklamalarına bağlı kalmakla beraber, V. Mehmed Reşad’ın sultan-halife oluşunu “*milletimizin intihâbı, meclis-i umûmî-i millet*” ifadelerini kullanarak meşrutiyet yönetimi ve Mebuslar Meclisi’nin halifenin üzerinde hakimiyete sahip olduğunu söylemektedir. Halife seçimi ve şartları ile ilgili yaptığı açıklamada:

“*Halife ikamesi bil-icma’ ümmet üzerine vacipdir. Ancak bazı havâric ile ehl-i i’tizâlden el-Asam tegallübden ihtirazen ‘ümmet dîn-i kavime ittibâ ederek kitab ve sünnet ile amel ederse halife ikamesi vacib olmaz’ demiştir. Halife ahkâm-ı şer’iyyeyi tenfiz ve ikâme ve dîn-i mübînî himâye ve mesâlih-i ibâdî tedbîr ve düşman ile muhârebe etmek gibi vezâif-i mukaddese ile muvazzaf olduğundan halîfede evvelâ ilim ve kifâyet ve selâmet-i havâs bulunmak şarttır.*”

“...*Mârrü’l-beyân ilm ü adl ve kifâyet ve selâmet-i havâs şartlarında ümmet aslâ ihtilâf etmemiştir. Bu şurût-ı erbaa müttefekun aleyhdır. Yalnız Kureşî olmak şartı muhtelefün fihtır. İbni Haldun’nun beyânı üzere bidâyet-i İslâm’da Kureşî olmak def’-i tenâzu’ için şart kılınmış idi. Kureyş’in akvâm-ı sâire üzerine izz ü şerefi var idi. Kureyşîler nâsı asâ-yı asabiyyet-i gâlibe ile sevk ü idâreye kâdir idiler. Eğer Kureşî’den mâ-adâsında emr-i hilâfet takarrür etmiş olsa idi, Kureşîler’in muhâlefeti der-kâr idi. Bu cihetle cemâat-i İslâmiyye tefrikaya*

²⁴² Kara, c. 3, s. 5-6.

*dûcâr ve asâ-yı müslimîn münşak olacak idi. Ümmeti himâye için asabiyyet-i gâlibe sahibi olmak Kureşî olmağa mahsus değildir. Bundan dolayı bu şarta lüzûm yoktur.”*²⁴³

İzmirli bu makalesinde İslâmda hılâfet dine sahip çıkmak, saltanat ise dünyevi olduğundan bahsederek, halife seçmenin icma ile millet üzerine vacip olduğunu, ancak bazı Hariciler ile Mutezileden el-Asam'ın görüşüne göre Müslümanlar, kitap ve sünnete kuvvetli bağlanırlarsa halife seçiminin ümmet üzerine vacip olmayacağını belirtmiştir. Halifenin *ilim, adalet, kifayet, sağlıklı olması* gibi şartlara haiz olmasında ittifak bulunduğunu, ancak *Kureyşî* olması şartının ihtilaflı olduğunu açıklamıştır. İbni Haldun'dan nakille Kureyşîlik, İslâmın ilk devirlerinde tartışmaları sonlandırmak ve Kureyş Asabiyyetinin önde olmasından dolayı bu şart aranıyordu. Ancak sonraları Kureyşte asabiyyeti galebe kalmayıp diğer Müslüman liderlerin galip gelmeleri durumunda halife olabileceklerini ileri sürerek Kureyşîlik şartına lüzûm olmadığını belirtmiştir. Makalesinde halifeliğin saltanata dönüştürülmesi konusunu da açıklayan İzmirli şunları söyler:

“Hulefâ-i Râşidîn zamanında hilâfet irsî değil idi. Halîfe bilâ-hasr u ta'yîn ümmet tarafından bi'l-istişâre intihâb olunur idi. Hattâ Hazret-i Ömer ashâb-ı şûrâya oğlu Abdullah'ı intihâb etmemelerini tenbîh etmiş idi. Hazret-i Ali emr-i hilâfeti tamâmıyla ümmete tevdi ederek oğlu sıbtü'n-nebî Hazret-i Hasan hakkında (لا امرکم ولا انهاکم انتم البصر) demiş idi. En evvel hilâfeti irsî kılan Muâviye bin Ebî Süfyân'dır. Muâviye ahd-i nübüvvetin uzaklaştığını nazar-ı itibâra alarak beyne'l-müslimîn bir fitne zuhûrundan korktuğundan hâl-i hayâtında ehil ve müstehak gördüğü oğlu Yezîd'i veliahd ta'yîn etmiş idi.”

İzmirli, Hulefâ-i Râşidîn döneminde hılâfetin irsî (babadan oğula geçen) olmadığını, Halîfenin Müslümanlar tarafından istişare ile seçildiğini, hatta Hz. Ömer, şûra heyetine oğlu Abdullah'ı seçmemelerini tembih ettiğini, Hz. Ali'nin ise hılâfet emrini tamamıyla ümmete tevdi ederek, peygamber torunu olan oğlu Hasan'ın hılâfeti hakkında “Size ne emrederiz ne de istediğinizi yapmanızı yasaklarız. Karar sizindir!” dediğini, ilk defa hılâfeti irsî yapanın *Muâviye bin Ebî Süfyân* olduğunu, *Muâviye*, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberlik zamanlarından uzaklaşıldığını dikkate alarak Müslümanlar arasında bir fitne çıkmasından korktuğu için daha sağ iken, oğlu *Yezid*'i veliahd tayin etmiş olduğunu açıklamaktadır.

²⁴³ İzmirli, SM, c. 3, sy. 56, s. 46; Kara, c. 3, ek 3, ss. 438-443

“Kerbelâ fâciasıyla surre fecâsına ve muhâsara-i Ka’be hâilesine bakılınca Muâviye korktuğuna uğramış ise de yine hilâfetin Benî Ümeyye hânedânında istikrârına sebep olmuştur. Emevîler’den yalnız Ömer bin Abdülazîz Hulefâ-i Râşidîn tarîkine ittibâ etmeyi kasd ederek meşâhîr-i tâbîinden ve fukahâ-i seb’adan Kâsım bin Muhammed bin Ebûbekr es-Sıddîk’ı veliahd ta’yîn etmek istemiş idi. Fakat âmmenin tagallübü ile ona muvaffak olamadı. İrtihâlinden sonra Emevîler yine tarîk-i Muâviye’ye rücû’ ettiler. Âl-i Abbâs da tarîk-i Muâviye’yi iltizâm ettiler. Ancak el-Me’mûn bin Hârûnî’r-Reşîd Ömer bin Abdülazîz gibi Hulefâ-i Râşidîn tarîkine ittibâ etmeği kasd ederek Âl-i Ali’den Ali er-Rızâ bin Mûsâ el-Kâzım’ı veliahd ta’yîn etmiş idi. Bu hal Benî Abbâs’a pek güç gelerek Bağdat’ta Me’mûn’un bîatını nakz ile amcası İbrahim ibnû’l-Mehdî’ye bîat ettiler. Bu sırada Me’mûn Horasan’da ikâmet ediyor idi. Bağdat’taki ahvâl Me’mûn’un sem’ine vâsıl oldu. Artık Horasan’da ikâmet edemeyip Bağdat’a âzim oldu. Yolda füc’eten Ali er-Rızâ vefât etti. Me’mûn Bağdat’a bilâ-mukâvemet dâhil oldu. Ve biraz sonra şîâr-ı Aleviyyîn olan yeşilleri çıkarıp şîâr-ı Abbâsiyyîn olan siyâhları giydi. Me’mûn’dan sonra hiçbir kimse diğer hânedândan veliahd ta’yini mes’elesini ortaya koymadı. Âl-i Osman da Âl-i Abbâs’a ittibâ ettiler. Böylece hilâfet irsî olarak kaldı.”

İzmirli, Kerbelâ faciası, surre alayı faciası ve Kâbe’nin muhasarası olaylarına bakılınca, Muaviye korktuğuna uğramış ise de yine hilâfetin Benî Ümeyye hanedanında kalmasına sebep olduğunu, Emevîler’den yalnız Ömer bin Abdülazîz, dört halife dönemine uymayı düşünerek Tâbîîn’in büyüklerinden ve yedi fukahadan biri olan Kâsım bin Muhammed bin Ebu Bekir’i veliahd tayin etmek istese de umumun reddetmesi ile buna muvaffak olamadığını, vefatından sonra Emevîler yine Muaviye’nin usulüne döndüklerini, Abbasîlerin de, Muaviye’nin yaptığı gibi irsiyeti uygulamış olduklarını, aynı usulün Osman Oğullarında da devam ettiği, böylece hilâfet irsî olarak devam edip geldiğini belirtir.²⁴⁴ Hz. Peygamberin vefatından sonra ashab arasında halife seçimleri hakkındaki görüşünü ise İzmirli şöyle özetlemektedir.

“İrtihâl-i Nebî’yi müteâkib beyne’l-ashâb halife intihâbında üç re’y hâsıl olmuş idi. Birinci re’ye göre: Siyâset-i dünyâ ve hirâset-i dîne kâdir olan zât halife intihâb olunmağa sâlih idi. Bu re’y ekser ensâr-ı kirâmın muhtârı idi. Bunların namzedi “Sa’d bin Ubâde” idi. Bilâhare âmme-i mütezile ve ekser havâric bu re’yi kabûl etmişlerdir. Bu re’y (اسمعوا و اطيعوا وان ولي عليكم عبد حبشي) hadîs-i şerîfine muvâfık idi. İkinci re’ye göre: Siyâset-i dünyâ ve hirâset-i dîne kâdir olan zâtın Kureşî olması şart idi. Bu re’y ekser muhâcirîn-i kirâmın muhtârı idi. Bunların namzedi “Ebûbekir es-Sıddîk” idi. Bilâhare âmme-i ehl-i sünnet bu re’yi kabûl etmişlerdir. Bu re’ye kâil olanlar (الائمة من قريش) hadîs-i şerîfiyle ihticâc ediyorlardı. Üçüncü re’ye göre: Hilâfette karâbet ehak idi. Bu re’y ekser Benî Hâşim ile onlara tâbî olanların muhtârı idi. Bunların namzedi “Ali bin Ebî Tâlib” idi. Bu re’ye kâil olanlar (اما ترضى ان تكون منى منزلة هارون من موسى) hadîs-i şerîfiyle ihticâc ediyorlar idi. İmâm Müslim’in rivâyeti üzere Hazret-i Ali bin Ebî Tâlib, Hazret-i Ebûbekir es-Sıddîk’a (وكان نحن نرى لنا لقرابتنا من رسول)

²⁴⁴ İbni Haldun, s. 536; İzmirli, SMM, c. 3, s. 48.

(الله صل الله عليه وسلم حقا) demiş idi. Âmmе-i Şîa re'y-i sâlisi kabul etmişlerdir. Bu üç namzetten Ebûbekir es-Sıddık ekseriyeti ihrâz ederek icmâ-i ümmetle halîfe intihâb olundu. Sa'd bin Ubâde'den mâadâ kâffe-i nâs birinci halîfe-i müslimîne biat ettiler.”

İzmirli, halife tayini hususunda ashab arasında üç görüşün hâsıl olduğunu açıklamıştır. *Birincisi*; dünya siyasetine muktedir, dini yaşamaya ve yaşatmaya hırslı olan zatın halife seçilmesi uygundur. Bu görüş Medineli Ensar'ın, Hazrec kabilesinden olan Müslümanların seçeneği olup adayları, *Sa'd bin Ubade*'dir. Daha sonraları çoğu Mutezile ve ekseri Hariciler tarafından bu görüşün kabul edildiğini belirtmiştir.²⁴⁵ *İkincisi*; dünya siyasetine muktedir, dini yaşamaya ve yaşatmaya hırslı olmakla birlikte Kureyş'ten olması şartını taşıyan zatın, halife seçilmesi uygun olduğunu savunan gruptur. Bu görüş Mekkeli muhacir Müslümanların seçeneği olmuştur. Adaylarının ise *Ebubekir es-Sıddık* olduğunu, Ehli Sünnetin bu görüşü kabul etmiş olduğunu bildirir. *Üçüncü* görüşe göre ise; hilâfette akrabalık hakkı esas olmakla bu görüş, ekseri Beni Haşim ile onlara uyanların seçeneği olmuştur. Bu grubun adayı *Ali bin Ebu Talib* olduğu, bu görüşe daha sonraları Şîilik mezhebi taraftarları sahip çıktığını belirten İzmirli bu üç adaydan Ebubekir es-Sıddık'ın, çoğunluğun rızasını kazanarak ilk halife seçildiğini açıklamaktadır.²⁴⁶

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre İslam Tarihi boyunca, Müslüman toplumlarca “*Halîfe tayin etmede*” dört suretin ortaya çıktığını özetle şöyle belirtmektedir.

1. Sûret: “*Şurâ-yı âmmе*” ile seçme şeklinde Ehl-i hall ve akd (Umumi Millet Meclisi) kararı ile halife seçimidir. Buna örnek, Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'nin tayinleridir.

2. Sûret: “*Şûrâ-yı hâssa*” ile halife seçimi ki, buna örnek Hz. Osman'nın tayinidir.

3. Sûret: “*Vesâyet veya Velâyet*” yolu ile Halife tayini. Buna örnek, Hz. Ömer'in hilâfete tayin edilmesidir.

4. Sûret: “*Tegallüb yoludur.*” Müslümanların aralarındaki ihtilaftan dolayı içlerinden hiçbirine razı olmazlarsa dirayeti, asilliği ve siyaseti ile Müslümanları yönetebileceğine akıllı kesen bir kişinin hilâfeti istemesi caiz olur. Artık isteyerek ve

²⁴⁵ İzmirli İsmail Hakkı, (Dârülfünûn-ı Osmânî İlâhiyat ve Edebiyat Şubeleri Müdürü), **Hilafet-i İslamiye**, Sırât-ı Müstakim Mecmuası (SMM), Cilt: 3, Sayı: 56, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 46; Kara, c. 3, ek 3, ss. 438-443.

²⁴⁶ İzmirli, SMM, Cilt: 3, Sayı: 56, ss. 46,47.

istemeyerek insanlar ona itaat eder, ortam sakinleşir, verdiği talimatlara uyulursa, böyle bir kişinin hilâfeti sahih olur. Bu yola “*hakk-ı seyf tarîkı*” (kılıç hakkı) da denir. Hakk-ı seyf tarîkı, hicri birinci asırdan sonra zaruri olarak İslâm âlimleri tarafından kabul edilmiştir. Zira bütün Emevi Mervan oğulları için Rey, Tedbir ve Fıkıh üleması imamet akdi yapmamıştır. Onlar kendilerini kuvvetle, üstün gelme ile imam yapmışlardır. Fakat âlimler onların imam olduklarında icma etmiştir. Eğer onlar imam sayılmamış olsalardı, iş fesada gidecek ve fitnelerin vuku bulacağı görüşündedirler.²⁴⁷

*“Tavâif-i mülûk-i İslâmiyye’ye gelince onlara yalnız emîr, melik, sultan, hükümdâr, pâdişâh denir. Fakat halife ıtlâk olunmaz. Halife bir olur. Emîr, sultan, melik, hükümdâr, pâdişâh müteaddid olabilir.”*²⁴⁸

İzmirli, yukarıdaki cümlesi ile diğer İslam devletlerinin yöneticileri için emir, melik, sultan, hükümdar, padişah diye unvan verilebileceği, ancak halife unvanı verilemeyeceğini, çünkü Halife’nin bir tek olabileceği halde, emir, sultan, melik, hükümdar, padişah çok sayıda olabileceğini, Ehl-i Sünnet’in çoğunluğunun, bir tek halife üzerinde icma etmiş olduğunu açıklamaktadır.

Görüldüğü gibi Osmanlı’nı son döneminde yaşamış üç ilmiye sınıfı mensubunun yaptığı açıklamalarda, Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında hilâfet makamının görevlerini, Meşrutiyet yönetimi tarafından yürütülebileceği dillendirilmeye başlamış olduğunu görmekteyiz. Dolayısı ile Halife seçiminin dinî olmaktan çok dünyevi ve siyasi olduğu gerekçesiyle, Halife’nin görevini, milletvekillerinden oluşan meclislerin yaptığı ileri sürülmüştür.²⁴⁹ Yukarıda sözü geçen bazı Hâricîlerin ve Mutezilî el-Asam’ın “*Halife seçimi vacip değil*” görüşü böylece uygulamaya konulmuştur.

2.3.2. Pîrîzâde Mehmed Sahib'in Kendi Hilâfet Yorumu

Pîrîzâde’nin “*Şeyhülislâmlık Yüksek Makamı’ndan Bütün Milletvekilleri Ve Müftülerle İslâm Ülkelerinin Tamamındaki Âlimler ve Anlayış Sahibi Büyüklere*

²⁴⁷ Pezdevî, Usul, s. 192. İzmirli, SMM, c. 3, s. 47; Kara, c. 3, ek 2, ss. 440-441.

²⁴⁸ Makalenin tamamı “*Sırâtı müstakîm*” dergisi cilt 3, 56. Sayı, 50-52. Sayfalarda yayınlanmıştır.

²⁴⁹ Seyyit Bey Sempozyumu, s. 224.

Hitaben Yazılan ve Gönderilen Bildiri” başlığını taşıyan beyannamesinde Allah’a hamd ve Rasulüne salavattan sonra hilâfet meselesini yorumlamaya şu cümlelerle giriş yapmaktadır:

“Salâh-ı âlem Fâtır-ı avâlim olan Allahu Zülcelâl hazretlerinin muktezâyı irâde-i ezeliyye-i sübhâniyyesinden olmağla akl ü iz’ân ile umûr-ı şahsiyye ve ictimâ’iyyesinde tedbîr ve tasarrufa kadir yarattığı insanı (Hüvellezî cealeküm halâife fi’l-ardı.) mâ-sadakınca rûyî zemîninde hâkim ve (Ve sahbara leküm mâ fissema’vati ve mâ fi’l-ardı.) muktezâsıyla muhteviyât-ı zemîn ü âsümânı menâfi’-i insâna hâdim kılmıştır. İşte bu hikmet-i celîle mücebince insan irâde-i cüz’iyyesiyle kuvâ-yı kevnîyyeyi teshîr ü istihdâma muktedir bulunmağla tanzîm-i umûr-ı âlemle mükellef tutulmuş ve ebnâ-yı beşer beyninde husûl-i salâh u nizâm tevhid-i âmâl ve menâfi’-a mevkûf olup insan ise bâzîce-i hevâ-yı nefsanî ve nefs-i emmârenin şerr-i ifsâd ü iğvâsından kurtulmak için muhtâc-ı irşâd-ı Rabbânî bulunduğundan Hâlik-ı Zü’l-minen hazretleri kemâl-i fazl u merhametinden enbiyâyı izâm irsâli ve kütüb ü ahkâm inzâli ile akl-i ibtidâ’ının istihrâc u istinbâtında güçlük çekeceği masâlih-i umûmiyye ahkâm u kavâ’idini ve husûl-i salâh u sa’âdetin nûr-ı ihlâs u îmân ile tarîk-ı akla tebe’iyyetde olduğunu bildirmiştir ki, bu sûretle hüccet-i İlâhiyye tamâm ve hikmet-i teklîf zâhîr olmuş ve pertev-i akl-ı mehdînin tenvîr ettiği minhâc-ı müstakimden udûl ü inhıraf edenler (Summün bukmün umyün fehüm lâ ya’gûlün.) âyet-i kerîmesiyle dâire-i hüddâdan hâric ü matrûd kalmıştır. Hâlik’in ihsân buyurduğu akıl ve ba’s eylediği enbiyâ ile fazlî kemâl bulmuş olduğundandır ki, cumhûr-ı e’imme “Mâ vecbe ala’llahi islâhu’l-âlemi.” kazîyesini ve binâ’ena-aleyh nasb-ı imâm husûsunun ümmet üzerine vâcib olduğunu te’sîs ü takrîr eylediler. Çünkü ahvâl-i ictimâ’iyyeye dâir olan tekâlif-i şer’iyye ile mükellef ferd mahsûs u mu’ayyen olmayıp sadr-ı âyât-ı Kur’âniyyenin “Yâ Eyyühennâsü...Yâ Eyyühellezîne âmenû...” sûretinde vürûduyla müstedel olacağı vechile muhâtab-ı hitâb-ı ilâhî umûm-ı nâs olduğundan ri’yâset-i hükûmete gelen zâtın hilâfeti ancak âmmenin kabûlüyle sahîh olabilir. Halkın bittav’ ve ’r-rizâ hükûmet ü ri’yâsetini kabûl ettiği zâta bey’ati dahi kendisinin şer’î-i ilâhiyye ve kavânîn-i mer’iyyeye ittibâ’ıyla meşrûtdur.”

Mehmed Sahib bu giriş cümlesinde evreni düzelten ve âlemleri yaratan Allah (c.c.), ezeli iradesi gereği akıllı, anlayışlı, şahsi ve ictimai işlerini yapmada tedbir ve tasarruf sahibi kıldığı insanı “O, sizleri yeryüzünde halifeler kıldı, ...”²⁵⁰ âyetinde belirtildiği gibi yeryüzünde hâkim varlık kıldığı gibi “O, göklerde ne var ve yerde ne varsa, hepsini sizin emrinize vermiştir...”²⁵¹ âyetinde geçtiği gibi insanın faydalanması için yeryüzü ve gökyüzünü insanın emrine boyun eğdirdiğini belirtir. İşte bu hikmeti ilahi gereği İnsan irade-i cüziyyesini kevnî kuvvetler ile birleştirerek dünyadaki işleri tanzim etmeye mükellef tutulmuş ve insanoğulları arasında barışın ve düzenin sağlanması, işlerin birlik içinde aynı menfaate yöneltilmesiyle

¹²⁶ En’âm, 6/165.

²⁵¹ Câsiye, 45/13.

gerçekleşeceği, insan ise nefsinin isteklerinin oyuncağı durumunda olduğu, insan nefs-i emmâresinin aldatıcı kötülüklerinden kurtulabilmesi için ilahi kaynaklı bir aydınlatıcıya muhtaç olduğu, yüce yaratıcı engin merhametinin çokluğundan dolayı peygamberleri göndermiş ve kutsal kitapları indirerek, aklın hüküm çıkarmada güçlük çekeceği ve umumi meselelerin hüküm ve kurallarını, barış ve huzurun sağlanması ihlas ve iman ile aklın yoluna uymakla olduğunu bildirmiş, bu suretle ilahi hüküm yerine gelmiş, teklifin hikmeti ortaya çıkmış ve aklın ışığı ile aydınlanmış dosdoğru yoldan sapan ve dönenler “(Onlar) sağırdılar, dilsizdirler, kördürler. Artık bunlar dönmezler.”²⁵² ayeti kerimesi ile Allah’ın çizdiği dairenin dışında kalmış olduklarını belirtir. Yaratıcının ihsan buyurduğu akıl ve gönderdiği peygamberler ile üstünlüğü anlaşılmış olduğundan müçtehit imamlar “*Âlemin ıslahı Allah üzerine vacip değildir.*”²⁵³ hükmüne göre özellikle Yönetici/Halife seçmenin millet üzerine vacip olduğuna karar verdiklerini, Yüce Allah’ın imamları belirlemesi, kendi üzerine vacip olmadığı, imamın millet tarafından seçilmesi gerekliliği, toplumun istekleri, sınırlı bir kişinin teklifi ile değil grupların teklifleri ile olacağı, tıpkı bazı ayet-i kerime başlarındaki “*Ey insanlar! Ey iman edenler!*” Allah (c.c.)’ın hitap cümlelerinde olduğu gibi hitabı ilahi bütün insanlara olduğu gibi hükümet reisi de halkın çoğunluğunun kabulü ile sahîh olacağı, hükümet reisliğine gelen zatın “*Hılâfeti*” halkın gönüllü bîat etmeleri ve onaylamaları ile olacağı, yine hılâfet/imametın sıhhati için bu reisin Allah’ın sağlam ipine bağlı kalması, kulları için geçerli şerîat kanunlarına itaat etmesinin şart kılındığı açıklamanı yapar.

“(Küntüm hayra ümmetin uhricet linnasi, te’mürune bilma’rûfi ve tenhevne anil münkeri.) âyet-i kerîmesi delâletiyle umûr-ı hükûmeti murâkabe kâffe-i mü’minîne vâcib ve (Küllüküm râin ve küllüküm mesulün an raiyyetihi.) hadîs-i şerîfi mücebince milletin her ferdi hisse-i hâkimiyyetden mes’ûl olduğuna göre kavânîn-i ilâhiyye ve menâfi’-i milliyyeye muhâlif hareketle nüfûz-ı hükûmetin sû’-i isti’mâle uğramasına mümâna’at âmme üzerine lâzım olmak mes’ûliyetin netâyic-i zarûriyyesindendir.”

İslam ümmetinin seçkin bir ümmet olduğunu belirten ayetle sözüne devam eden Mehmed Sahib “*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir topluluk olmak üzere yaratıldınız, iyiliği ve güzelliği emredersiniz, kötülüğü ve çirkinliği*

²⁵² Bakara, 2/18.

²⁵³ Mehmed Sâhib bu sözü, İslam âlimlerinin umumunun görüşü olarak belirtiyor.

yasaklarsınız...²⁵⁴ ayeti kerimesinin delaleti ile hükümet işlerini gözetim altında tutmak bütün müminlere vacip olduğu, Allah'ın nebisinin sözünde ise “*Hepiniz çobansınız, hepiniz sürünüzden sorumlusunuz...*”²⁵⁵ benzetmesi gereği milletin her ferdinin yönetimde hissesi olduğuna göre ilahi kanunlar ve milli menfaatlere aykırı harekette Hükümet gücünü kötüye kullanmasına mâni olmak herkes üzerine lazım gelen zorunlu bir sorumluluk olduğunu da bildirmektedir.

“Hazret-i Fahr-i Rusûl Efendimiz'in âlem-i ukbâya irtihallerini müte'âkıb icmâ'-ı ümmetle Sıddık-ı Ekber ve ondan sonra vasiyet-i Sıddık'ın tenfizi husûsunda ümmetin vâkı' olan ittifâkı üzerine Fârûk-ı A'zam yekdiğeri ta'kib ederek sadr-nişîn-i hilâfet oldular. Hazret-i Ömer irtihâlinden mukaddem emr-i hilâfeti şûrâya terketmekle ehl-i şûrânın karârıyla Zünnüreyn hazretlerine taklîd-i hilâfet olundu. Müşârun-ileyhin şehâdetinde Medîne-i Münevvere'deki cumhûr-ı ashâbın bey'atıyla Hazret-i İmâm-ı Murtazâ hil'at-i hilâfeti düş-i fazl u şehâmetine iktisâ etdi. Sîret-i melekâne ve adâlet-i insâniyet perverâneleriyle Hulefâ-yı Râşidîn nâmını alan bu Çehâr-yâr-ı güzîn zamân-ı sa'd-iktirânlarında fütûhât-ı müslimîn ekâsî-i aktâr-ı cihâna vâsıl ve akvâm-ı Arabiyye tavâ'if-i A'cemiyye ile ihtilâllarından ve ağrâz u menâfi'-i mütehâlifenin tesâdüm ü tezâhümü te'sîrâtından riyâset-i hükümet husûsunda tav'u rızâ tecebbür ve tegallûbe munkalib olup tâ selâtin-i Osmaniyye zuhûruna dek bazı şevâzz-ı mülûk ü hulefâ zamanları istisnâ olunduktan sonra istihsâl-i hükûmetde cebr ü tegallûb isti'mâli halkın bey'at-i tâyi'ânesine mürâca'ate tercîh olunmuşdur.”

Mehmed Sahib, Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra Sıddık-ı Ekber ümmetin icması ile halife olduğunu, sonra Ebubekris-Sıddık'ın vasiyeti, ümmetin ittifakı ile Faruk-u Azam'ın halife olduğunu, Hz. Ömer şûra seçimi üzere halifenin atanmasını emrederek devrettiğini, şûra ehli seçimini Osmân-ı Zinnureyn'in halifeliği üzerinde karar kıldığını, onun şehit edilmesinden sonra Medine'de ki bütün ashab, Hz. Ali (r.a.)'nin halifeliğinde anlaştılar ve ona hemen bîat ettiklerini, melek tabiatlı ve insanlar için adalet pervaneleri olan “hulefâ-i râşidîn”, inancında sağlam halifeler olarak vasıflandıkları, bu “çehâr-yâr-ı güzîn” dört seçkin dostun zamanında Müslümanların fetihleri en uzak beldelelere ulaşmış olduğu, Arap kavimleri, acem topluluklarla karıştığı, fakat hükümet yönetimi konusunda günlük ihtiyaçlar, anlaşmazlıklar, birbirine uyum sağlamayan Arap olmayan halklar ile Arap kavimlerinin zihinlerini karıştırdığı, bundan sonra onlar Emir'e yapılan gönüllü itaati

²⁵⁴ Âl-i İmran, 3/110.

²⁵⁵ **Sahîh-i Buhari ve Tercemesi**, c. 5, Kitâbü'l-Ahkâm, bab 1; **Sahîh-i Müslim**, İmare 20; **Sünen-i Tirmizi**, cihad 27.

zorla ve istemeyerek yapılan bîat haline getirdikleri, Osmanlı sultanlarının zuhuru kadar istisnalar olmakla birlikte hükümet başkanlarının seçiminde zorla galip gelmek, halkın bey'ati ile tayine tercih olunduğunu açıklamaktadır.

"Vaktâki (Aslûhe sabitün ve fer'uhe fis'semâ-i.) âyet-i celîlesine mâsadak olan şecere-i mübâreke-i Âl-i Osman revnak-bahş-ı saltanat u hilâfet oldular, ihyâ-yı sünnet-i Hulefâ-yı Râşidîn husûsuna i'tinâ ile ihyâ-yı âyîn-i Dîn-i Mübîn etdiler. Evvelâ cibr u ikrâhı ref' halkın mübâyâ'at-i mutâva'at-kârîsine mürâca'at eylediler. Sâniyen etrâf-ı memâlike fuzalâ-yı ulemadan ve erbâb-ı salâhdan kuzât u nüvvâb ta'yîni kazâ ile tenfizi ayırdılar."

Mehmed Sahib Osmanlı hilâfet ve saltanatı için yaptığı teşbihte "...Kökü yerde sabit, dalı gökyüzündedir..."²⁵⁶ Yüce Allah'ın doğru sözüne tam uyan Osmanlı soy ağacının geliştiğini, Saltanat ve hilafet tahtının geniş gölgesi korunmuş olduğunu, Osmanlı sultanları hükümetlerinde Hulefa-i Raşidin yönetiminin izini sürdü ve onların eserleri üzerinde yürümeye özenerek Din-i Mübin'i dirilttiklerini, önce zor kullanmayı kaldırıp halkın Halifeye bîat etmesini, insanlara zorlamadan gönüllü olarak sevdirdiklerini, diğer taraftan fethedilen beldelere âlimlerden kadılar (hâkimler) göndererek mahkeme kararları ve infazlarını birbirinden ayırt ettirdiklerini de belirtir.

"Ba'de küşâd eyledikleri tarîk-ı ilmiyyede yetışdirdikleri ulemâ-yı a'lâm ma'rifetleriyle masâlih-ı enâmı icâbât-ı asriyyeye tevfiğ için tevsî-i fetâvâ kazıyyesini takrîr ü te'sîs ederek kuvâ-yı selâse-i hükûmeti hikmet-i şer' u akla tamâmiyle mutâbık olmak üzere ta'yin eylemişlerdi ki, hâmil-i kudret-i teşrî' olan ehl-i ilm ü salâh bu teşekkül-i meşrû'un netîce-i tabî'iyyesi olarak emr-i murâkabeyi de hâ'iz ve müte'ahhid olmuşlardır. Bu vechile tenfiz ü icrâ vüzerâ ve ümerâyâ, hall ü fasl-ı husûm ile hikem ü kazâ kuzât u nüvvâb-ı fuzalâyâ ve teşrî' u murâkabe ile iftâ şu'be-i ictihâd ü fetvâda kâbiliyet-nümâ-yı istiklâl olan a'lâm-ı ulemâyâ âid kalmış ve kâffe-i anâsır ayn-ı hikmet olan adâlet-i şer'iyyeye kemâl-i hoşnûdî ile inkıyâd eylemiştir. Devlet-i Osmaniyyemiz'in teşekkül-i coğrafîsi ve vüs'at-i memâlik ve celâli tavâ'ifi gibi bir takım erbâb-ı fesâd zuhûru ve memâlik-i meftûha üzerinde düvel-i mütecâvirenin matâmi'i netâyici olarak edvâr-ı ahîrede tevâlî eden muhârebât ve ihtilâlât-ı dâhiliyye ve hâriciyyenin ve bunlara zamîmeten memâlik-i defe'ât ile istilâ eden emrâz-ı vebâ'iyyenin îrâs etdiği ta'b ü fütûr ile tevlid eylediği fakr u perişânî yüzünden nûr-ı ilm refte refte zevâl yolunu tutmuş ve ilm ü kemâl yerine cehl ü dalâl kâ'im olmağa başlamış ve bu hâl devletimizi birkaç kereler inkarâz u izmihlâl tehlikelerine düşürmüştür."

²⁵⁶ İbrahim, 14/24.

Mehmed Sahip Osmanlı halifelerinin hizmetlerini saymaya devam ederek, önemli şahsiyetleri çok sayıda ayrıcalıklı ilmi antlaşmalarda görevlendirdikleri, barış antlaşmalarının fetva kararlarında onların işaretlerine uymaya gayret ettikleri, asrın durumları neyi gerekli kılıyorsa fetva hükümlerinin sınırlarını geniş tutarak karara bağlayıp üç hükümet kuvvetini yürütmeye şariat ve akla tamamıyla mutabık kaldıkları, takva sahibi hükümdarlar ve ilim sahibi insanlar yasama gücünün sağlam duruşuna destek oldukları sonucunda hükümetin gözetlenmesi için doğal bir proje oluşumundan söz eder. Buna göre icra ve infazları vezirlere ve emirlere gönderdikleri, husumetler ve ayrılıklar güvenilir milletvekilleri ile mahkeme heyetlerinin hüküm ve kararları ile çözüldüğü, denetim ve fetvalar karar vermede bağımsızlık yeteneği olan âlimlerden üstün ve ileri gelen müftülere verildiğinden hükümetlerini kuvvetlendirdiğini belirtir. Başa geçen (her halife) hükümeti sağlamlaştırdığı, hatta Osmanlı Milleti'nin farklı unsurlarının tamamı isteyerek yönetime boyun eğdikleri, geçen eski asırlarda Osmanlı hükümeti aleyhinde olmadıkları, fakat zamanın değişmesiyle devletimizin geniş coğrafya beldelerine yayılması, fesatçı Celâlî gurupların zuhuru ve komşu devletlerin emelleri gibi bütün sebepler son ulu hükümetimizde kanlı savaşları, fakirlik karşısında iç karışıklıkların yayılmasına sebep olduğunu, ilgisizlikten peş peşe veba hastalıklarının devam etmesi üzerine halkta güç kaybetmenin yaygınlaştığını belirtir. Hatta adım adım ilmi antlaşmalar silindi gittiği, parlayan yıldızın söndüğü, parlaklığın yerini açık sapıklık ve kara cehaletin kapladığı, bu durum Allah korusun devletimizi birkaç kere yıkılma tehlikesine düşürmüş olduğunu tespit eder.

"Bâlâda arz u izâh olunduğu vechile nasb-ı imâmın şer'-an ümmet üzerine vâcib ve hitâb-ı Rabbânîye umûm nâs muhâtab ve emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker vazifesiyle kâffe-i efrâd-ı ümmet mükellef olması dolayısıyla hâkimiyet ümmete de râci' olup ümmeti terkib ü teşkîl eden sunûf-ı halk ise vücûh-ı ma'rûzaya binâ'en bittabi' müteselsilen yekdigere zâmin ü murâkib bulunmak iktizâ edeceğinden herhangi sınıf vazîfe-i mahsûsasında tekâsül ü tesâmüh gösterdiği hâlde emr-i idârede hâsıl olacak i'vicâcî sunûf-ı sâirenin doğrultmakla mükellef bulunması zikrolunan irtibât-ı müselselin nefice-i şer'iyyesidir. İşte Hazret-i Şâri' bu dakikaya (Lâ tâate li mahlûkân inde ma'siyeti'l-hâlık.) (Ve inne ma't-tâatü fi'l-ma'rûfi.) kelimâtıyla tenbîh ve Kur'ân'daki (Ve'ttekû fitneten lâ tüsybennellezine zalemû minküm hâssaten.) tehdidiyle yine tekâsülden tahzîr olunduğu hâlde bu tenbîhât u tahzîrât karşısında zerre kadar gaflet göstermekden şîrâze-i intizâm-ı idârenin halel bulması muhakkaktır. Ma'a-mâfih bundan her sınıf-ı halkın umûr-ı hükûmete hakk-ı müdâhalesi olduğu ma'nâsını çıkarmak doğru olamayıp bil'akis a'zâsı

millet tarafından müntehab bir hey'et-i murâkabenin taht-ı teftiş ü nezâretinde bulunacak olan bir hükûmet-i meşrûta-i meşrû'anın ef'âl ü icrâ'âtı her türlü müdâhaleden masûn bulunur ve böyle bir hükûmetin evâmirine "semi'nâ ve eta'nâ" cevâbıyla itâ'at ü inkıyâd halk üzerine farz-ı ayn olur."

Mehmed Sahib, yukarıda açıklandığı gibi halifenin seçilmesi şer'an ümmet üzerine vacip ve Allah'ın hitabı bütün insanlara umumi olduğu, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma ile bütün Müslümanlardan her biri sorumlu olduğu, milletin kendisi yöneten olup, milletin sınıfları zincirleme dayanışma ile milletin kendisini oluşturduğu, bu yüzden her bir topluluğun diğer toplumları da kontrol etmesi gerektiği, bu özel görevi yapmada bir toplum tembelleşirse yönetimde oluşacak bozukluğu diğer bir topluluk doğrultması gerektiği, çünkü şeriata kesintisiz bağlılığın sonucu ve yükümlülüğü bu olduğunu "*Allah'a isyanda mahlûka itaat yoktur.*"²⁵⁷ ve "*Şüphesiz itaat doğruluktur.*"²⁵⁸ Hadis-i şerifleri ile tembih ve Kur'an'daki "*İçinizden sadece zulmedenlere dokunmayacak olan fitneden sakının...*"²⁵⁹ tehdidi ile tembellikten uzaklaştırdığı halde bu tembihat ve uyarı karşısında en küçük gaflet göstermekle Hükümet idaresinin dengesinin muhakkak bozulacağını bildirir. Bu demek değildir ki, her halk sınıfının Hükümet işlerine karışma hakkı bulunduğu anlamına gelmeyip bilakis üyeleri millet tarafından seçilen bir gözetleme heyetinin teftişi altında bulunacak Meşrutiyet hükûmetinin fiil ve icraatları her türlü müdahaleden korunmuş olacağı, böyle bir hükûmetin yöneticilerine halkın "*...İşittik ve itaat ettik...*"²⁶⁰ cevabı ile itaat etmesi, bağlanmasının farzı ayın olduğunu belirten Pîrîzade meclis üyelerini halkın seçtiği müfettişler olarak görmekte ve meşruti yönetimin bu şekilde daha sağlıklı olacağı kanaatindedir.

"Şerî'at-i garrâ-yı Ahmediyye Devlet-i Osmaniyye'nin üssü'l-kavânîni olduğu ve kuvâ-yı hükûmet hikmet-i şer'iyye ve akliyyenin hüsn-i tevfiğ u imtizâcından müterekkib bulunduğu cihetle esâs-ı teşkilindeki metânet kolaylıkla pezîrâ-yı tezelzül olamadığından cehl ü nâdânî zamanlarında bile devlet hey'et-i ilmiyye içinde vücûdları inkitâ' bulmayan ve kalblerindeki havfullâh sebebine cebâbireye boyun eğmeyen ülü'l-azm etkîyâ-yı ulemânın devâm-ı murakabesiyle sûret-i teşekkül ü terekübünü muhâfaza eylemiş ve (İnnellâhe lâ yuğayyiru mâ bikavmin hattâ yuğayyirû mâ bi enfüsihim.) tehlikesine dâimâ ma'rûz olmakla beraber bundan böyle de ilâ-mâşâ'allâh (Ve en lev'istekamû alâ't-tarîkati.)

²⁵⁷ Sünen-i Tirmizî Tercemesi, c. 3, Kitâbü'l-Cihâd, Bab: 29, s. 234.

²⁵⁸ Sahîh-i Müslim ve Tercemesi, c. 6, Kitâbü'l-İmâre, Bab: 39, s. 40.

²⁵⁹ Enfâl, 8/25.

²⁶⁰ Bakara, 2/285

zımân-ı ilâhîsinde işâret olunan istikâmet-i milliyye ile mazmûn u mükeffell bulunmuşdur.”

Mehmed Sahip, Osmanlı hilâfetinin, sağlam şariat kanunları üzerine bina edildiği, Osmanlı hükümetinin siyasi başarısı akıllı ve meşru hükümet arasında gücü devam ettiği, basit bir sarsıntıda eskiye dönmeyeceği, hatta zifiri cahillik zamanlarında bile devleti denetleyen takva ve ilim ehli devlet adamları sayesinde durumunu koruduğu, o ilim ehli adamlar Allah korkusundan dolayı en zorba, zalim hükümdarlara bile başlarını eğmedikleri, şayet herhangi bir zamanda yavaş yavaş yok olmak gerçekleşirse yüce Allah bize bunun sebeplerinden kaçınmamızı tembih ettiği ayette şöyle söylediğini “...Kesinlikle Allah bir topluluğa verdiğini, onlar kendilerindekini değiştirmedikçe değiştirmez...”²⁶¹ bu tehlikenin daima var olduğu hatırlatılmakla beraber Yüce Allah’ın dilediği zamana kadar “Eğer onlar (Allah’a teslim olma) yolunda dosdoğru gitselerdi...”²⁶² zımnem işaret olunan milli istikamette devam edileceğine kefil olunduğu kanaatine varır.

“Devr-i sâbık sülûs-i karn içinde devletin teşekkülât-ı asliyye vü fer’iyyesini tamâmiyle teşvîş eylemiş olduğundan adâlet muhtel ve zulm ü tecebbür şâyi’ olmağla sunûf-ı ahâlî hükûmetden müteneffir ve anâsır-ı muhtelife arasında şikâk u nifâk hâdis ve bu hâl ile eviddâ-yı hâriciyye a’dâyı ecnebiyye idâdına dâhil olarak devleti her taraftan tazyîka başladığı ve Osmanlılık mühlike-i izmihlâle doğru sür’atle uçmakta bulunduğu bir zaman-ı müşkilde idi ki, medarik-i müstahkeme-i hıfz-ı Rahmân’da muhtefî ve müstetir olan fırka-i nâciyye-i mücâhidîn cebâbire-i mu’ânidine karşı “Allâhu Ekber” gûlbangıyla râyât-ı (În tensurullâhe yensurküm.) ü ref’ ve i’lâ ü ma’rûz-ı mehâlik olan memleketi muhâtara-i inkırazdan ve selâsil-i cevri ü i’tisâf ile mağlûl ü mukayyed ve giriftâr-ı hevân ü mezellet olan milleti makhûriyet ü esâretten tahlîs ile nâ’il-i tebşîrât-ı (İnnâ fetahnâ leke fethan mübînâ.) oldular, “şekkera’l-lâhu sa’yehum”. İşte o kahramânân-ı ümmetin bu hareketleriyle muhbîr-i sâdıkın (Lâ tecme’u ümmetî alâ’d-dalâleti.) haberindeki sıdkı zâhir oldu. “Elhamdülillâhi alâ dîni’l- İslâm.” Bu fütûhât-ı celîleyi müte’âkib ümmet-i Osmaniyyece erkân-ı istibdâd ile sanâdid-i hazelenin sahâ’if-i seyyi’ât-ı sabıkasına (afâllahu ammâ selef.)²⁶³ keşidesiyle (El-afvü zekâtü’z-zaferi.) mazmûnuna iktifâ olunması cür’etbahş-ı mahzûlîn-i eşkıyâ olup (Ve men yudlilî’llahü femâ lehü min hedîn.) mantûkınca hazele-i merkûme şekâvet-i fitriyyelerindeki cibillet-i redî’elerini ızhârda ta’annüd ü isrâr ederek memleketi evvelkilerinden azîm bir tehlikeye düşürmüşlerse de ikâme-i şer’ u kavânîn ve ihyâ’-i sünen-i Seyyidi’l-mürselîn husûsunda Kitâb-ı Mübîn üzerine el basarak ahd ü mîsâk ile yemîn etmiş olan dilâverân hemân silâh-ı cihâdî dūş-i hamîyyetlerine ve ümerâ-yı hamâset-nihâdî pîş-i sadâkatlerine alarak hıfz-ı

²⁶¹ Ra’d, 13/11.

²⁶² Cin, 72/16.

²⁶³ Mâide, 5/95

dürre-i beyzâ-yı İslâm'a şitâbân olmuşlar ve İkinci ve Üçüncü Ordular Karârgâhları'ndan makarr-ı hilâfet olan Belde-i Tayyibe'ye berk-i hâtif sür'atiyle yetişerek âlemi kendilerine hayrân eylemişlerdir. Karşılarında mukâvemet-nümâ-yı dalâl olan mu'ânidini şemşîr-i celâdetleriyle kahr u tedmîr ve elhakk devlet mü'essisleri addolunacak sûretde ittihâz-ı tedbîr etdiler.

Mehmed Sahip, son Osmanlı hilâfetinin üçte bir asırlık dönemi içinde devletin asıl teşkilatları ve bağlı teşkilatları arasının tamamen bozulmuş olduğunu belirtir. Adalet gevşeyince zulüm ve zorbalık yaygın hale gelmekle, halk topluluklarının hükümetten nefret etmeye başladığını, çeşitli gruplar arasında nifak ve zorbalık yayıldığını, yabancı düşman devletlerle dostluk kurmanın imkânsız olduğunu, devleti devirebilmek için üzerine baskı yaptıklarını açıklamıştır. Bir dönem neredeyse Osmanlı devletini bir çukurda yavaş yavaş erirken, süratlice çökertilmek istenmesi sırasında, Rahman'ın koruduğu bir topluluk yerinden fırlayarak, Allah'ın galip kıldığı kurtuluşa eren fırka olduğu, hürriyet uğrunda inatçı zorbalara "Allahü Ekber!" nidalarıyla karşı koyarak hayatlarını tehlikeye attıklarını, "...Eğer siz Allah'a yardım ederseniz, O'da size yardım eder..."²⁶⁴ Ayeti ellerinde delil olduğu halde helak olmak üzere olan memleketi, çökme tehlikesinden kurtardıklarını belirtir. Haksızlık ve yolsuzluk zincirlerinin çokluğu kayıtlara geçmiş, millet aşağılanmak ve zelil olma korkusuna tutulmuşken, milletin elinden zulüm kelepçelerini çözdüklerini, Yüce Allah'ın "Gerçekten Biz, sana apaçık bir fetih ihsan ve ikram ettik."²⁶⁵ ayeti ile müjdelendiklerini belirtmektedir. Gayretlerinden dolayı Allah onlardan razı olsun duasında bulunduğunu belirtir. İşte milletin o kahramanlarının yaptığı bu hareketleri ile Muhbir-i Sadık'ın "Benim ümmetim dalalet üzerinde birleşmez."²⁶⁶ haberindeki doğruluk da açığa çıkmış olduğu, İslam dininden dolayı Allah'a hamd ettiğini belirtir.

Mehmed Sahip, 31 Mart vakasını anlatırken, bu büyük fethi takiben Osmanlı milleti sıkıyönetim kanunları ile bunların uygulayıcısı durumundaki idarecilerin geçmişte yaptıkları kötülükler sayfalar dolusu olduğundan "...Allah, geçmişte (yapılanları) affetti..."²⁶⁷ yüce Allah'ın sözü ve "Affetmek zaferin zekâtıdır." Nükteli sözü bile alçak, horlanmış eşkıyalara cesaret verebileceği, "...Kimi de Allah

²⁶⁴ Muhammed, 47/7.

²⁶⁵ Fetih, 48/1

²⁶⁶ Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi, c.10, Kitabul Fiten, Bab: 8, s. 156.

²⁶⁷ Maide, 5/95.

saptırırsa, onu yola getirecek yoktur.”²⁶⁸ Ayeti gereği adı geçen yüz­süz bedbahtların yaratılışlarındaki alçaklığı açığa çıkarmada, o kadar ayak direyip inat etmişler ki, memleketi evvelkilerden daha büyük bir tehlikeye düşürseler de, Şer’i kanunların uygulanması ve peygamberimizin sünnetinin diriltilmesi hususunda Kur’an-ı Kerim üzerine el basarak yemin etmiş yiğitler cihat silahlarını kuşanmış milli onur sahibi ve cesur tabiatlı yöneticileri de doğru davrandıklarını göstermek için önder olmalarını sağlayıp yanlarına alarak büyük inci tanesi gibi parlak olan İslam’ı muhafaza etmek için hücum ettikleri ve koştuklarını belirtir.

Bu koşanların ikinci ve üçüncü ordular olduğu ve Hilafet merkezi olan İstanbul’a şimşek hızıyla yetişerek âlemi kendilerine hayran bıraktıkları, karşlarına çıkan şaşkın direnişçileri yiğitlik kılıçları ile perişan etmiş ve devlet dairelerinin isimlerini değiştirecek kadar ileri tedbir almış olduklarını belirtir.

(İnnemâ cezâ-ül-lezine yühâribunellâhe ve Rasûlühü ve yes’avne fil’ardı fesâde.) âyetinin tasvîr eylediği girîve-i dalâl sâlikleri ise (En yükattelû ev yüsallebû ev tükatta’a eydihim ve ercülühüm min hilâfin ev yünfev mine’l-ardı.) va’iydiyle cezâ-yı sezâlarına uğratıldılar. Hareket Ordusu nâmını alan bu cem’-i mücâhidinin zulâl-i râyât-ı necât-gâyâtında milletin kendi intihâbıyla tercümân-ı âmâli olarak ictimâ’ eden esâtîn-i ümmetin kemâl-i hürriyetle verdikleri re’ylerin mutâbakatıyla ahvâl-i mevcûde hakkında hükm-i şer’î taleb olunarak vazîfedâr-ı iftâ olan ulemâ-yı a’lâmın ittifâk-ı ârâsıyla Meşihat-i İslâmiyye’nin ısdâr eylediği fetvâ-yı şer’î mantûkunca hâkân-ı sâbık hil’at-i saltanatdan tecrîd ve hâlen erîke-pîrâ-yı hilâfet olan pâdişâhımız Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis hazretleri halkın tav’an bey’atiyle bi-icmâ’i’l-ümme kürsî-i hilâfet ü imâmet-i mü’minîne iclâs olundu. İşte bunca devirler ilcâ’ât-ı zaman ile nesyen mensiyyan hükmüne giren bey’at-i makbûle-i şer’iyye yerini buldu. (Elhamdü lillâhillezi hedânâ li hâzâ vemâ künnâ li nehtediye levlâ en hedâna’llâh.) Devr-i sâbıkın mezâlim ü seyyi’âtı nâmahdûd olduğu kadar da herkese ma’lûm olduğundan onun zevâline şükr ile tafsîlinden ibâ ve istiğnâ olunur.”

Ayrıca “Allah’a ve rasulüne savaşı açanların, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası, öldürülmeleri veya asılmaları veya elleri ve ayaklarının çapraz kesilmesi veya bulundukları yerden sürülmekten başka bir şey değildir...”²⁶⁹ ayetinin tasvir ettiği bozgunculuk uçurumuna sürüklenenlerin, Yüce Allah’ın vadettiği acıklı cezalara çarptırıldıklarını da belirtir.

²⁶⁸ Ra’d 13/33

²⁶⁹ Maide, 5/33.

Mehmed Sahip bu orduya “*Hareket Ordusu*” ismi verildiğini, bu mücahitler gurubunun bayrakların gölgesinde kurtuluş gayesi ile milletin kendi oyuyla seçtikleri, ihtiyaçlarının tercümanı olarak toplanan ümmetin ileri gelenlerine saygı ile verdikleri oyların sonucunda mevcut durum hakkında şer’î hüküm isteyerek fetva görevlisi olan âlimlerin önderlerinin ittifak ettiği görüş üzerine Şeyhülislamlık Makamından çıkarılan fetvaya göre önceki hakan saltanat makamından alındığını, halen tahtı süsleyerek Halife olan padişahımız Sultan Beşinci Mehmed Han Efendi halkın isteyerek bey’ati ve ümmetin görüş birliği ile hilafet kürsüsüne müminlerin imamı olarak oturtulduğunu ilan etmektedir.

Mehmed Sahip devamla halife seçiminde bunca zamandır tamamen unutulmuş bu bey’atın böylece yerini bulmuş olduğunu, “...*Bizi buraya ulaştıran Allah’a hamdolsun! Eğer Allah, bizi buraya ulaştırmasaydı, bizim kendiliğimizden bunun yolunu bulmamıza imkân yoktu...*”²⁷⁰ ayeti çerçevesinde geçmiş dönemlerin kötülüklerini saymaktan kalemin aciz kalacağını ve bunların her birinin bilindiğini söyler. Ayrıntılarını anlatmaya ihtiyaç olmadığını, bu dönemin geçmişte kalmasından dolayı Allah-ü Teâlâ’ya hamd ettiğini söyler.

“Devr-i cedîd inâyet-i Rabbâniyye ile açılmış mehâsin devridir. Çünkü ibtidâsı erkân-ı şer’den büyük bir rûknü ihyâ eyledi. Bu bir hüsn-i ibtidâ ve fâl-i hayrdir. Bir memleketde husûl-i râhat ü sa’âdet halkın kavânîn-i memlekete tamâmî-i itâ’at ü ri’âyetiyle mümkün olur. Kavânîn-i mezkûre sekene-i memleket olan halk beyrinde hukûk u vezâ’îfin müsâvât-ı mutlaka ile tevzî’ini zâmin olmadıkça o ri’âyetin ve binâ’en-aleyh matlûb olan râhat ü sa’âdetin husûlüne imkân yokdur. Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’imizde kavânîn-i adliyye ve idâriyye şer’-i şerîf gibi bir esâs-ı metîn hükmüne istinâd ettiğinden ra’iyye beyrinde müsâvât-ı matlûbe şer’-an mazmûn u mekfûldür. (Lehüm mâlenâ ve aleyhim mâ aleynâ.) yolundaki ahhâr-ı sahiha kütüb-i dînde nûr-ı hüddâ gibi leme’ân etdikçe ihtilâf-ı din mâni’-i müsâvât olamaz. Nazar-ı şer’-i mübînde dahi her vazîfe bir hak mukâbilindedir. Vazîfeyi tahmil ile hakdan mahrûm etmek zulm-i mahz olacağına ve Cenâb-ı Hakk’ın zulûmden tenzîhi zarûriyyât-ı îmandan bulunduğuna göre şer’-i şerîf-i ilâhînin zâlimâne bir hukmü nâtık olması mutasavver midir?”

Mehmed Sahip, yeni yönetim devri Allah’ın yardımı ile güzellikler devri olacağı, çünkü bunun başlangıcı açık şeriat kurallarından bir kuralı dirilttiği, bunun güzel bir başlangıç ve bizim için iyiye alamet olduğu, bir Memlekette huzur ve mutluluğun sağlanması, halkın ancak geçerli kanunlara tamamıyla uyması ve bağlı

²⁷⁰ Araf, 7/43

kalması ile mümkündür. Şayet geçerli kanunlarda haklar ve görevler ülke ahalisi arasında mutlak eşitlik ilkesine göre paylaştırılmazsa istenilen huzur ve rahatlık sağlanamayacağı, ancak Osmanlı devletimizde adliye ve idare kanunları, Elhamdülillah sıkı şeriat esaslarına dayalı olduğundan halk arasında istenilen eşitlik garanti altında olduğu, “Onların lehine olan bizim de lehimize, onların aleyhine olan bizim de aleyhimizedir.”²⁷¹ Şeklindeki sahih haber dini kitaplarda Allah’ın nuru gibi parladıkça dini farklılıklar eşitliği bozamayacağı, büyük şeriat nazarında her vazife bir hakkın karşılığı olduğu, bir görevi haktan mahrum etmek için kullanmak caiz olmadığı, çünkü bu açık bir zulüm olacağı, o zulümden Allah-ü Teâlâ’ya sığınmak gerektiği, Allah (c.c.)’ın dinindeki bir hükmün içinde azıcık bir zulüm olduğunu söylemenin düşünülmemeyeceğini belirtmiştir.

“Fahr-i Rusûl Efendimiz’in İslâm’ın gayri milletlerden hattâ hükm-i İslâm’a dâhil olmayanlardan nice kimseleri meşmûl dâire-i istişâre ve hurûb u megâzide kendilerinden isti’âne buyurdıkları vâkı’ ve kütüb-i siyerde mezkûrdur. (Vel tekûn minküm ümmetün yed’üne ile’l-hayri ve ye’mürüne bi’l-ma’rûfi ve yenhevne ani’l-münkeri.) âyet-i kerîmesinin tasrîh-i belîğiyle güzîdegân-ı ümmet ma’rifetiyle vücûb-i murâkabe-i milliyye Kitâb-ı Mübîn’de mansûs ve bu murâkâbların şer’an milletin intihabıyla olması masâlih-i millete elbette evfak ve tavâ’if-i gayr-i müslime anâsır-ı devletden ve eczâ-yı milletden olmak hasebiyle onların da bu murâkabeye iştirâkleri memleket hakkında evlâ ve erfak olmağla Meclis-i Meb’ûsân’ı muktezâ-yı şer’in en büyük misâli ve Meşrûtiyet’i Hilâfet-i İslâmiyye’nin hakîkî timsâli add ü i’tibâr etmek lüzûmu sâbitdir. Kâffe-i re’âyâ beyinde tevzî’-i hukûk u vezâ’ifde şart-ı ehliyetle adâlet ü müsâvât gözetmek hükûmete âid olup ahâlî dahi re’âyâ vatandaşlarıyla hüsn-i mu’âşeret etmek ve onların her suretle hukûkuna ri’âyet eylemek vazîfesiyle dînen mükellefdirlere. Kur’ân-ı Kerîm (Vele tecidenne ekrabe hüm meveddeten.) âyet-i beyyinesiyle Hristiyanların müslimîne meveddetlerine şâhid ve sulehâsının necâtını nâtik ve kütüb-i fıkhiyye dînlerinin, cânlarının, mâllarının ta’arruzdan masûniyetine dâir ahkâm-ı sarîhayı muhtevî iken kendilerine te’addî dünyâda zulme, âhiretde nekâl ü ukûbete mü’eddî olur.

Mehmed Sahip, şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.v.) Müslüman olmayan hatta Müslümanların zimmetine girmeyen nice insanlarla istişare etmiş, Gazve ve harplerinde onlardan yardım istemiş olduğunu siyer kitapları anlatmakta oldunu, “Hem sizden meydana gelmiş, önden giden, hayra davet eden, iyiliği ve güzelliği emredip kötülüğü ve çirkinliği yasaklayan bir topluluk olsun...”²⁷² ayetinin açıkça belirttiğine göre ümmetin seçkin kişileri tarafından milli gözetimin gerekliliğini yüce

²⁷¹ Eşbâhun Nezâ’ir’den alındığı belirtiliyor. SM, c. 1, sy. 12, s. 192.

²⁷² Âl-i İmrân, 3/104.

kitabımızın nassı ile sabit ve bu gözetmenlerin şeriata göre milletin seçimi ile olması milletin işlerini yerine getirmede elbette daha uygun olacak ve Müslüman olmayan guruplar da devletin ve milletin parçası olmasından dolayı bu gözetleme işine ortak olmaları memleket için en uygun olan Milletvekilleri Meclisini, şeriata gereğini yapmada en büyük örnek ve *İslâm Halifeliğinin gerçek temsilcisi* olarak kabul ve saygı göstermek gerektiğini belirtmektedir. Bütün yönetilenler arasında hukuk ile ilgili görevleri ehliyet şartına bağlı olup adalet ve eşitliği gözetmek, hükümete ait olup yerli halk, zımmî vatandaşlarla güzel geçinerek her surette onların haklarına saygı göstermelerin dini bir yükümlülük olduğunu Kur'an-ı Kerim'in "...Müminlere sevgice en yakını da 'Biz, Hristiyan'ız!' diyenleri bulacaksınız..."²⁷³ ayeti açık delil olarak Hristiyanların, Müslümanlara olan sevgisinin olduğuna şahit olup salihlerinin kurtulacağını söylemektedir. Fıkıh kitaplarında onların dinlerinin, mallarının, canlarının taarruzdan korunması gerektiğini, açıkça belirttiği halde kendilerine saldırmak dünyada zulme, ahirette işkence azabına uğratılacağını açıklamaktadır.

(Lekad kâne leküm fî Rasulillâhi üsvetün hasenetün.) âyeti müslümanları ittibâ'-ı sünnete ve mekârim-i ahlâkı itmâm için ba's buyurulmuş olan Hazret-i Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz (Tehallekû bi ahlâkı'llâh.) kelâmıyla ahlâk-ı ilâhiyye ile tahalluka dâ'î olup Cenâb-ı Hakk'ın adl ü ihsân-ı sübhânîsi ise bilâ-istisnâ âmm-i mahlûkâta şâmil bulunmağla ehl-i İslâm'ın vatandaşları olan milel-i sâireye gûlzet u huşunet ile mu'âmele ve husûmet izhâr eylemeleri rızâ-yı ilâhî ve evâmir-i Risâletpenâhî'ye alenen muhâlefet olur ki, bu muhâlefeti irtikâb edenler de Kur'an-ı Kerim'deki (İnnemâ cezâü'llezine yühâribüne'llâhe ve Rasûlehu.) âyet-i celîlesinde vasfolunan zümre-i hâsireye dâhil olurlar. Bu zümre hakkında ukûbât o gibi mütecâsir mütecâvizler hakkında eşedd-i cezâ ile mücâzât hükümetçe mukarrer olduğundan hüsn-i mu'âşeret lüzumunun bir lisân-ı mü'essirle avâm-ı nâsa tefhîmi ve tezvîrât-ı mefsedetkârânede bulunacak eşirrâya kapılmamaları için halkın lâyenkatı' irşâd ü ta'lîmi tenbîh ü tavsiye olunur."

Mehmet sahip, yüce Allah'ın "...Allah'ı çokça zikredenler için Allah'ın resulünde pek güzel bir örnek vardır."²⁷⁴ ayeti Müslümanların sünnete uymalarını sağlamış ve en güzel ahlakı tamamlamak için gönderdiği peygamberlerin sonuncusu olarak gönderdiği Efendimiz de "*Allah'ın ahlakı ile ahlaklanın.*"²⁷⁵ Buyurmuş olduğunu, kim yüce Allah'ın ahlakı ile ahlaklanırsa o, istisnasız bütün yaratılanlara güzellik ve adaletle davranacağını belirttikten sonra, İslâm beldelerinde diğer

²⁷³ Maide 5/82.

²⁷⁴ Ahzab, 33/21.

²⁷⁵ Fahrüddin Râzi, *Tefsiri Kebir Tercemesi*, c. 5, s. 517. Bakara 269. Ayetin tefsirinde geçiyor.

milletlerden olan vatandaşlara kaba ve sert davranmak caiz olmadığı, çünkü bu açıkça Allah-ü Teâlâ'nın rızasına ve cömert peygamberinin sünnetine uygun düşmediği, buna muhalif olanlar ise yüce Allah'ın haklarında *“Allah ve Rasulüne savaş açanların cezası...”*²⁷⁶ ile cezalanarak hüsrana uğrayan zümrenin içine girmiş olduklarını belirtir. Bu zümre hakkındaki ceza, cesaretle haklara tecavüz edenler için daha şiddetli olacağı Hükümetçe kararlaştırılmış olmakla, muhalifleri uyardığımız gibi bütün Müslümanları da uyardığını, halkın kendi aralarında güzel geçinmelerini, muhaliflerle görüşmekten sakınmalarını, ihtilaf ve fitne konusunda bozuk gaye sahiplerinin şerlerine kapılmamaları için, tesirli bir dille, kesintisiz olarak uyarılmalarını tembih ve tavsiye ederek hilafet hakkındaki beyannamesini yayımlamıştır.

²⁷⁶ Maide 5/33.

SONUÇ

İslam düşüncesinde ortaya çıkan mezheplerin “itikadî ve amelî” olmak üzere ikiye ayrılarak incelendiği bilinmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışında insan unsuru, kültür farkı, tarihi ve sosyal olaylar, siyasi ve politik ortam, coğrafik yerleşim, dinî metinlerdeki anlayış farklılıkları gibi birçok sebep etkili olmuştur.

Sosyo-politik yaklaşım olarak da kavramlaştırılan, tarihsel-sosyolojik yaklaşım ile incelendiğinde, tarihi ve sosyal olaylar ile birlikte, “Hılâfet Meselesi” bir yönetim şekli olarak, İslâm Ülkelerinde siyaset ve politikaya ortam hazırlayarak, mezheplerin doğuşuna en fazla etki eden sebeplerden biridir.

Hız. Peygamber’in irtihalinden hemen sonra, dört halife dönemi ile başlayan hılâfet yönetimi, Emeviler döneminde irsî hale gelmiş ve babadan oğula geçen bir saltanat yönetimi haline dönüşmüştür. Yönetimi Abbasi ailesi devraldıktan sonra, bu sefer Abbasi yöneticileri “Halife” unvanı ile anılmıştır. Ancak 1258 yılında Cengiz Han’ın torunu Hülâgü komutasındaki Moğol ordusu, Bağdat’ı işgal ve istila ederek dünya tarihinin en büyük tahribatını yapmıştır. Bunun üzerine Abbasi Halifeleri Mısır’da hüküm süren dönemin güçlü devleti Memlûklülük’in himayesine girmiştir.

1517 senesinde Osmanlı Devleti’nin 9. hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han’ın Mısır’ı fethetmesiyle halifelik makamı, Abbasilerden Osmanlı Hanedanına intikal etmiştir. Yavuz, “Halife” unvanını resmen kullanan ilk Osmanlı padişahı olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin otuz dördüncü padişahı olan Sultan ikinci Abdülhamid Han, 1876-1909 yılları arasında otuz üç yıl boyunca Halifelik Makamı’nın gücünü en etkili biçimde kullanmıştır. Onun İttihad-ı İslâm (İslâm Birliği) görüşünü uygulamaya çalışması, Hılâfet Makamı’nın Müslüman halkların üzerinde hem birleştirici ve hem de davet edici rol oynamasını sağlamıştır.

Gerek son dönem Osmanlı Devleti içindeki Meşrutiyet yanlısı ilmiye sınıfı mensupları ve gerekse İttihatçılar, “ülkede istibdat var, özgürlük isteriz” gibi gerekçelerle, ikinci Meşrutiyetin 1908’de tekrar ilanından sonra, II. Abdülhamid’i itibarsızlaştırıp en sonunda da “31 Mart olayına sebep olmak, dini kitapları yakmak, toplatmak ve devlet hazinesini israf etmek” gibi uydurma suçlar isnat etmek suretiyle, Şeyhülislâm Mehmed Ziyâeddin Efendi imzalı hal’ (saltanat ve halifelikten

alma) fetvası ve mebuslar meclisinde yapılan oylama sonucu, Sultan II. Abdülhamid halifelikten alınmıştır.

Bu haber Müslüman ülkelerde infiale yol açmıştı. Olay Meşihat (Şeyhülislamlık) Makamı tarafından, “halife değişikliği”nin dini delilleri ile İslâm ülkelerine, doğru bir şekilde duyurulması, idareciler ve müftüler vasıtası ile Müslümanların devamlı uyarılması, uyarılara uymayanların cezalandırılması hususlarını bildiren bir “Beyanname” yayımlandı. Son dönem Osmanlı Devleti’nin 119. Şeyhülislamı Pîrîzâde Mehmed Sâhib imzalı bu beyanname, Osmanlı tebaasında olan bütün toplumları sükûnete çağırmış ve halk ayaklanması çıkmaması yönünde telkinde bulunmuştu. Bu beyannameinde halifelik kurumunun işleyişi, seçimi, halifenin görevleri ve halifenin değişiminin biçimi ile hılâfete bakış açısını ayet, hadis mezhepler bağlamında, açıklarken uzun süreden beri uygulanması arzu edilen bir halife seçim yönteminin, V. Mehmed Reşad’ın halife oluşunda gerçekleştirildiğini vurgulamıştır. Bunun geçmişte Hz. Ömer’in uyguladığı, “şura-meşveret” sistemine benzediği için bundan sonra Umumi Milli Meclis kararıyla, hılâfet seçiminin gerçekleştirilmesinin daha doğru olduğunu savunmuştur.

Bu dönemin diğer bir hılâfet tartışma konusu da Hindistan, Mısır, Suriye ve Hicaz yarımadasındaki Müslüman halklar ile Osmanlı hılâfeti arasındaki bağın koparılması için *hılâfetin Kureysîliği* görüşünün, ön plana çıkarılarak tekrar *Arap hılâfet* anlayışının gündeme getirilmiş olmasıydı. Buna karşın Payitaht, İttihad-ı İslâm politikasını geliştirerek hılâfetin gücünü artırmış oldu. 1909’dan sonra hılâfetin bu gücünü *meşrutiyet* yönetiminin devralmasıyla zayıflamaya, *milli hakimiyet*, *milli hılâfet* anlayışının gelişmesi sonucunda ise, dış ülkelerdeki Müslümanlarla irtibat kopmaya ve Türkiye sınırları içinde hılâfet buharlaşmaya bırakılmış oldu. Özellikle Hindistan *Hılâfet Hareketleri* Mekke ve Medine’nin bağımsız Osmanlı idaresinde kalması isteğiyle eylemlere başlamışlardı. Seslerini ülkelerinde neşredilen gazete, mecmua ve konferanslarla İstanbul’a ve dünyaya duyurmaya çalışmışlardı.

I. Dünya savaşı sonrası yıllarda, *Hindistan Hılâfet Hareketi*’ne mensup müellifler, harp sonunda Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir uzlaşma yapılması için Osmanlı hilafetine verdikleri desteği, artırarak sürdürdüler. İngiltere başta olmak üzere Avrupa kamuoyunu etkilemek için, bu konudaki eserlerini hem artırmışlar hemde Urduca’nın yanında İngilizce de neşretmişlerdir.

Millî Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarına gelindiğinde, Millî Mücadele hareketi hılâfetçi ve İttihad-ı İslâmî bir söylemle yola çıkmış, 1922 yılı sonu ve Lozan Konferansına yakın, bu söylemden dikkatli bir şekilde uzaklaşmış, giderek tamamen kopmuştur. TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli oturumunda saltanatın kaldırılmasıyla, uhdesinde yalnız halife sıfatı kalan VI. Mehmed Vahdeddin on yedi gün sonra İngiliz kuvvetlerinin teklifiyle Malta adasına götürülmesinden, bir gün sonra 18 Kasım 1922'de hılâfetten hal' edilmesine karar verilmiştir. Yerine 19 Kasım'da son Osmanlı veliahdı Abdülmecid, TBMM tarafından yetkileri sınırlandırılarak halife seçilmiştir. Artık bir "Osmanlı Hılâfeti" yerine hanedan içinden Ankara hükümetinin seçtiği ve Türkiye sınırlarının dışındaki Müslümanlarla irtibatı kesik, durumu tartışmalı bir halife vardı. 1923 yılında hılâfet konusunda Türk siyasetçileri, ulema ve aydınları iki guruba ayrılmıştır. Birinci taraf siyasi otoritesi ve iktidarı (saltanat) elinden alınmış bir halifenin, manevi bir kuruma dönüştürülmemiş bir hılâfetin gerçek halife-hılafet olamayacağı düşüncesiyle kanunların meşruiyeti, diniliği gibi ciddi meseleleri tartışan gruptu. Bu guruba mensup müellifler, önce muhalefete itilmiş sonra da tasfiye edilmişlerdi. İkinci taraf ise saltanatın ilgasıyla "hakimiyet-i milliye" üzerinde yoğunlaşarak "meclisin oylarıyla" yeni halifeyi seçerek avantajlı durumda olanlardı.

Bu yıl içinde, aslında meşrutiyet fikriyle başlayan anlayış ve yorumlar giderek millî egemenlik (hakimiyet-i milliye) ve hılâfet arasında müsbet ilişki kurulmasına, siyasi düşüncenin laik hale gelmesine yol açtıkları görüldü. Böylece hılâfet Türkiye ile sınırlı, bir iç tartışma meselesi haline gelmiş oldu.

Osmanlı Devleti ilmiye sınıfından olan Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in, Sultan II. Abdülhamid Han'ın hılâfetten alındıktan hemen sonra, yayımladığı beyannamede İslam'daki 'Hılâfet Meselesi'ne bakış açısı, incelemesi, irdellemesi ve o günkü kamuoyuna, etkileyici beyanat vermesi, toplumu birleştirici (ittihat) ve yükseltici (terakki) olmaktan ziyade halifelik makamının gücünün zayıflamasına, meşrutiyet yönetiminin (1908-1912) giderek hılâfetin yerini almasına katkıda bulunduğu görüldü.

Son dönem Osmanlı düşüncesinde hılâfet-saltanat tartışmaları ıslahat, meşrutiyet istekleri ile başlamış, anayasalı, parlamentolu (şûra, meşveret) meclis oluşumu ile devam etmiş, nihayet millî hakimiyet, millî halîfe (1912-1924)

düşüncesinin oluşması sürecinde, Türk siyâsî düşüncesinin seküler bir hal almasıyla hılâfet ilga edilmiş oldu.

Çalışmamızda son dönem Osmanlı hılafet meselesini Pîrîzâde'nin Beyannamesi'nin örneklîğî çerçevesinde ele alıp mevcut yorumların bir kısmını derlemeye çalıştık. Ayrıca Hz. Peygamber'den son Osmanlı halifesine kadar halifelik görevi yapmış yöneticilerin, kronolojik listesini bir arada toplayarak halifelik sürecinin tarihine ışık tutmaya gayret ettik. Tümdengelim metodunu kullandığımız çalışmamızda çok fazla ayrıntılara girmeden, derli toplu olması için azami gayret sarf ettik. Çalışmamız esnasında bu konu ve dönemi ile ilgili aydınlığa kavuşması gereken yurt içi ve yurt dışı kaynaklı, bir çok eser ve olayın mevcudiyeti ile karşılaştık. Bunun için son dönem Osmanlı düşüncesinde hılâfet konusunun gerek ortaöğretim gerekse yüksek öğretimde ders kitaplarının ilgili bölümlerine özet olarak konulmasında fayda mülâhaza ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abdülkahir el-Bağdadî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2008.

Albayrak, Sadık. **Son Devir Osmanlı Uleması**, Cilt: 4, Zafer Matbaası, İstanbul, 1981.

Albayrak, Sadık. **Türkiyede Din kavgası**, 2. Baskı, Sebil Matbaacılık ve Ticaret, İstanbul, 1975.

Altunsu, Abdülkadir. **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara, 1972.

Avcı, Casim. **Hilâfet**, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 17, İstanbul, 1998.

Avlonyalı Ekrem Bey (Vlora). **Osmanlı Arnavutlukundan Anılar: 1885-1912** (Çev. Atilla Dirim), İstanbul, 2006.

Beyâzîzâde Ahmed Efendi, **İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri**, (Çev. İlyas Çelebi), 3. Basım, M.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 2010.

Buzpınar, Şit Tufan. **Kevâkibî Abdurrahman b. Ahmed**. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 25, Ankara, 2002.

Buzpınar, Şit Tufan. **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882**, Hilafet Risaleleri, Haz. İsmail Kara, cilt:1, Klasik Yay. İstanbul, 2002.

Develioğlu, Ferit. **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Feryal Batbaacılık, Ankara, 1988.

Düzgün, Şaban Ali ve Diğerleri, **Kelam El Kitabı**, (Ed. Şaban Ali Düzgün) 1. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

Ebu'l-Ulâ Zeynelâbidîn ve H. Eşref Edîb, **Sırât-ı Müstakîm (SM)**, Cilt: 2, Sayı: 51, ss. 385-387 ve Cilt: 3, Sayı: 54, ss. 17-19 Dersa'âdet'te Bâbîâlî Caddesi, İdâre-i Mahsûsa, İstanbul, 1327.

Ebu'l-Ulâ Zeynelâbidîn ve H. Eşref Edîb, Meşrutîyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi **SırâtıMüstakîm Mecmuası (SMM)** 1908-1925, (Ed. M. Ertuğrul Düzdağ). Cilt: 2, Sayı: 51, ss.16-18 ve Cilt: 3, Sayı: 54, ss. 360-362, Seçil Ofset Ltd. Şti. Bağcılar Belediye Başkanlığı, İstanbul, 2012.

Ekrem Reşad ve Osman Ferid. “Şeyhülislâm-ı Esbak Merhum Sâhib Bey”, **Musavver Nevsal-i Osmânî**, 1327 Sene-i Mâliyyesine Mahsus 3. Sene, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi, İstanbul, 1327-1329.

Fahrüddîn er-Râzi. **Mefâtiḥü'l-Gayb, Tefsiri Kebir Tercemesi**, (Çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Cilt: 5, Akçağ yayınları, Ankara, 1989.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **Günümüz İslâm Mezhepleri**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, No: 39, İzmir, 2008.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **İmâmiyye Şîası**, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1984.

<http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim2/siratimustakim2.html#382/z>. (08.10.2017)

<http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim3/siratimustakim3.html#18/z>. (08.10.2017)

<http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim7/siratimustakim7.html#41/z>. (02.04.2017)

Hoyladı, Adnan. **İslâm Hukukunda Hilâfetin Kureyşîliği Tartışmaları ve Hindistan Örneği**, Rağbet Yayınları, Baskı: 1, İstanbul, 2015.

İbn Haldun. **Şark İslâm Klasikleri Mukaddime**, Cilt:1, Çev. Zakir Kadirî Ugan, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1990.

İbrahim Hayrullah. **“Redd-i İftira”**, Sırâtımüstakîm, Cilt:7, Sayı:159, İstanbul, 1327.

İlhan, Avni. **Mehdilik**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.

İlmiyye Salnâmesi. 1. Baskı, Dârul Hilâfetil Aliyye, Matbaayı Âmire, 1334.

İnalcık, Halil. **Devlet-i Âliyye**, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, (Ed. Emre Yalçın) Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ayhan Matbaası, Baskı: 1, Cilt: 4, İstanbul, 2016.

İzmirli, İsmail Hakkı. Dârülfünûn-ı Osmânî İlâhiyat ve Edebiyat Şubeleri Müdürü, **Hilafet-i İslâmiyye**, Sırât-ı Müstakim Mecmuası, Cilt: 3, Sayı: 56, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Kara, İsmail (Haz.). **Hilafet Risâleleri**, Cilt:1-6, Baskı:1, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002-2014.

Mahmut Kemal İnal (İbnülemin). **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, Cilt:1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

Mehmed Sahib. **Makamı Celîli Meşihati İslamiye'den Bilumum Nâib ve Müftülerle Kâffe-i Bilâdi İslamiye Ülemâ ve Meşayih-i Kirâmına Hitaben Tesdır ve İrsâl Kılınan Beyannâmedir**. Bâb-ı âli Caddesinde 20 Numaralı

(Uhuuvvet) Matbaasında tab' olunmuştur. İstanbul, 1327, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Kayıt no: 681.

Mehmed Süreyya. **Sicill-i Osmanî**, 4. Cilt, (Haz. Nuri Akbayan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Tarihvemedeniye.Org, İstanbul, 1996, ss. 1336, 1435, 1436.

Menküç, Hilal Livalıoğlu. “**Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2017.

Mizancı, Mehmed Murad. **Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi?** Dersaadet Ahmedî Matbaası, İstanbul, 1329, (Haz. Alâattin Fidancı), Şehir yayınları, İstanbul, 2005.

Özdemir, Mehmet. **Endülüs**, TDV İslam Ansiklopesi, Cilt:11, İstanbul, 1995.

Özcan, Azmi. **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2. Baskı, Ankara, 1997.

Özcan, Azmi. **Hilâfet (Osmanlı Dönemi)**, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:17, 18, İstanbul, 1998.

Özcan, Tahsin. **Nesiller Boyu Üsküdarlı Bir Şeyhulislâm Ailesi: Pîrîzâdeler**, Üsküdar Sempozyumu V, Cilt: 2, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 1 Kasım 2007.

Özcan, Tahsin. **Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi**, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.

Pezdevî, İmam Ebûl Yusr Muhammed. **Ehli Sünnet Akaidi** (Çev. Şerafeddin Gölcük), Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1994.

Pezdevî, İmam Ebûl Yusr Muhammed. **Kitab-ü Usulü'd-Din**, (Nşr. Hans Peter Linss), Kahire, 1963.

Savaş, Rıza (Ed.). **Hazreti Ali-Sempozyum Bildirileri**, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı ve İzmir İl Müftülüğü İş birliği İle Düzenlenen, İzmir, 2009.

Sahîh-i Buhari ve Tercemesi, (Çev. Mehmed Sofuoğlu), Cilt: 5, Kitâbü'l-Ahkâm, Bab: 4, Ötüken, İstanbul, 1989.

Sahîh-i Müslim ve Tercemesi, (Çev. Mehmed Sofuoğlu), Cilt: 6, Kitâbü'l-İmâre, Bab: 39, İrfan Yayınları, İstanbul, 1970.

Sarı, Mevlüt. **El-Mevârid, Arapça-Türkçe Lügat**, Bahar Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

Seyithanoğlu, Kenan. (Ed.) Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vehbi Vakkasoğlu, Doğuştan **Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

Seyyit Bey. **Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye**, (Haz. Mehmet Sait Toprak, Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyit Bey Sempozyumu), D.E.Ü. İlahiyat Fak. İzmir, 16.05.1997, ss.168-201.

Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi, (Çev. Haydar Hatipoğlu), Cilt: 10, Kitâbü'l-Fiten, Bab: 8, Kahraman Yayınları, Ayyıldız Matbaası, İstanbul, 1983.

Sünen-i Tirmizî Tercemesi, (Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu), Cilt: 3, Kitâbü'l-Cihâd, Bab: 29. Yunus Emre Yayınları, İstanbul, 1973.

Şehristânî. **Milel ve Nihal. Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi**, Çev. Mustafa Öz, 2. Baskı, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. **Tarih-i Taberî Tercemesi**, Cilt: 3, Baskı 1, Sebat Basımevi, Konya, 1974.

Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.

Turan, Namık Sinan. "**Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Snavı: II. Meşrutiyet'e Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet**" İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı 38, İstanbul, 2008.

Ortaylı, İlber. Nevzat Yalçıntaş, Mümtazer Türköne, **Türkler İslamiyet ve Hilafet**, 2. Baskı, Yakamoz Kitap, İstanbul, 2014.

Yıldız, Hakkı Dursun. **Abbâsîler**, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul, 1988.

Yılmaz, Ömer Faruk. **Osman Gâzi'den Vahîdüddîn Han'a Osmanlı Târihi**, (Ed. Selman Soydemir) 5. Baskı, Çamlıca Basım Yayın, Cilt: 2, İstanbul, 2016.

Yiğit, İsmail. **Emeviler**, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:11, İstanbul, 1995.

Yüce Kur'an, **Açıklamalı-Yorumlu Kur'ân-ı Kerîm Meâli**, Çev. A. Kadir Şener, Cemal Sofuoğlu, Mustafa Yıldırım, Endülüs Basım San. AŞ. İzmir, 2009.

EKLER

EK 1: Pîrîzâde Mehmed Sahib'in Beyannamesi'nin Arapça Metni

هذا هو البلاغ المبين الذى بلغ من قبل المشيخة الاسلامية الى حضرات النواب والقضاة والعلماء

الراسخين والمشايخ العارفين²⁷⁷

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله²⁷⁸ رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد واله وصحبه اجمعين وبعد فلما قضت ارادة الله تعالى فى الازل ان تصلح الارض للعرمان استخلف فى مابطها الانسان القادر على تدبير اموره الشخصية الاجتماعية بعقله الذى وهبه اياه كماله عليه قر له تعالى (وهو الذى جعلكم خلائف الارض)²⁷⁹ الآية وجعل ما تحويه ارضه التى تغطه وسماءه التى تظله خاضعا لمنافعه كما قال جل من قائل (وسخر لكم ما فى السموات وما فى الارض)²⁸⁰ الآية وجعله مكلفا لانه ذو عقل وارادة هما قوتنا فعالتان يقدر بهما ان يتعمل القوى الطبيعية لقضاء حاجاته وتحسين اعماله فى حياته الدنيا ولكن اعماله مرتبطة باعمال غيره لا يستطيع ان يأتى بنظمها مالم تتحد الآمال وتتبادل المنافع فقد علم الله تعالى ان الانسان العوبة لهوى نفسه الامارة لا يتخلص من اشراكها التى نصبته له بالسهل وان العقل الابتدائى قاصر ان استنباط الشرائع الكافلة لسعادة البشر فارسل بفضل انبيائه يوضحون له احكام المصالح العامة وقواعدها التى يعجز العقل الابتدائى وحده عن استنباطها ويعلمونه ان السعادة كل السعادة فى الايمان واتباع طريق العقل وقد تمت حجة الله البالغة وظهرت حكمة التكليف فالحائدون بعد ذلك عن المنهاج المستقيم الذى اضائه لهم الهادى الامين مطرودون من رحمته ومبعدون عن دائرة الهدى كما وصفهم تعالى بقوله (صم بكم عمى فهم لا يرجعون)²⁸¹ الآية نعم قدتمت حجة الله بخلقه العقول فينا

وارساله الانبياء الهادين الينا فان ضللنا بعد ذلك كنا من الظالمين ومن هنا يعلم السر فى اتفاق الائمة على ان اصلاح العالم ليس بواجب على الله وتقريرهم ان نصب الامام واجب على الامة ولما كانت المطالب الاجتماعية مما لا يكلف بها الواحد المعين بل الجماعات كما دلت عليه الصدور بعض الايات القرآنية كقوله تعالى (يا ايها الناس — يا ايها الذين امنوا) الآية فلا تصح الامامة التى هى من اهمهما الا بالبيعة الشرعية العامة وبيعة الناس لرئيس حكومتهم بالطوع والرضا مشروط بصحتها بتمسك ذلك الرئيس بحبل الله المتين واتباع شرائعه وقوانين عبادته المرعية مما يدل على ان كل احد من المسلمين مكلف بمراقبة ما يأتىه ومسؤول عن حكومته يجب عليه ان يَشْرَأُ الى استطلاع اعمال رجالها ويراقبهم حتى اذا رأى معروفاً قد غفلوا عنه ذكّرهم به او منكرأ كاستعمال نفوذهم خلاف الشرائع الربانية ومنافع العباد نهى عنه وَفَّقَ وصفه تعالى فى قوله (كنتم خير أمة

²⁷⁷ Tezimizin konusu olan "Beyanname"nin bu arapça metni Sırât-ı Müstakîm dergisinin 3. Cilt 54. Sayı, ss. 17-19'dan alınmış olup, İstanbul Bağcılar Belediye Başkanlığı'nın internet sitesinde yayımlanan aynı cilt ve sayıdaki nüsha ile karşılaştırılarak yazılmıştır.
<http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim3/siratimustakim3.html#18/z>.
(08.10.2017) c. 3, ss. 16-18.

²⁷⁸ Osmanlıca metinde mevcut olduğu için buraya da "Lafzatullah" ilave edilmiştir.

²⁷⁹ En'âm, 6/165.

²⁸⁰ Câsiye, 45/13.

²⁸¹ Bakara, 2/18.

اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنهون عن المنكر²⁸² الآية وحديث نبيه الكريم صلى الله عليه وسلم (كلكم راع وكلكم مسؤول عن رعيته)²⁸³ الحديث كان الخليفة بعد رسول الله عليه الصلاة والسلام هو الصديق الاكبر باجماع الامة وبعده باتفاقها على العمل بوصية الصديق هو الفاروق الاعظم و آحال الفاروق امر نصب الخليفة على الشورى فوقع اختيار اهل الشورى على ذى النورين عثمان رضى الله عنهم وبعد شهادته اتفق جمهور الصحابة فى المدينة على استخلاف على كرم الله وجهه فبايعوه وقد امتدت الفتوح الاسلامية فى زمن هؤلاء الاربعة المؤسومين لطهارة سيرتهم بالخلفاء الراشدين الى مشارق الارض [18]²⁸⁴ ومغاربها ولكن الأغراض المتصادمة واختلاط الاقوام العربية بالطوائف الاعجمية بعدهم بدل الطوع والرضا فى امر البيعة بالكره والجبر فلم تنتخب رؤساء الحكومة على النحو الذى امرت به الشريعة المطهرة ألا الشواذ منهم حتى ظهرت سلاطين آل عثمان فلما ظهرت شجرة آل عثمان التى يصدق عليها قوله تعالى (اصلها ثابت وفرعها فى السماء)²⁸⁵ وجعلت هذه تحصى فى وارث ظلها عرش السلطنة والخلافة إقتفى سلاطينها فى حكومتهم خطوات الخلفاء الراشدين ومشوا على اثارهم يهدمون صروح الظلم ويحيون ما انطمس من معالم الدين وكانوا والحق وضاح يستحبون الرضا فلم يكرهوا الناس على بيعتهم وقد ارسلوا الى البلاد قضاة من العلماء ففرقوا بين القضاء والتنفيذ ورعوا معاهد العلم حتى نبغ فيها عدد كبير من الاعلام وسعوا باشاراتهم قضية الفتاوى لفصل المصالح حسب ما تقتضيه الاحوال العصرية مطبقين بذلك قوى الحكومة الثلاثة على حكمتى الشرع والعقل ليكون حملة القدرة التشريعية ناسا من اهل العلم والتقوى المالكين لمراقبة الحكومة التى هى نتيجة هذا التآلف المشروع الطبيعية وأحوال التنفيذ والاجرا على الوزراء والامراء وحل الخصومات وفصلها بالحكم والقضاء على القضاة والنواب الفضلاء والمراقبة والإفتاء على المفتين من فطاحل العلماء المظهرين لقابلية الاستقلال فى شعب الاجتهاد فقويت حكومتهم واستحكمت عراها حتى انقادت لها طوعا عناصر الامة العثمانية المختلفة كافة هذا ما كانت عليه الحكومت العثمانية فى عصورها الغابرة ولكن الدهر قلب فان وضع دولتنا الجغرافى وسعة بلادها وظهور المفسدين من الطوائف الجالية وأطماع الدول المجاورة كلها اسباب ولدت فى سنى حكومتنا الاخيرة محاربات دامية واختلافات داخلية شاع من جرائها الفقر وعم الوهن فوق ما اورثت الامراض الوبائية المتعاقبة من فتور العزم حتى انطمست معاهد العلم شيئا فشيئا وانطفئ سراجة الوهاج وشاع مكانه الجهل الاسود والضلال المبين وكادت دولتنا تنقرض المرة بعد الاخرى لا سمح الله تبين مما قدمناه من وجوب نصب الامام شرعاً على الامة وكون الخطاب الربانى عاماً لكل الناس وكون الامر بالمعروف والنهى عن المنكر مكلفاً بما كل احد من المسلمين ان الامة هى الحاكمة وان صنوفها المؤلفة لها متضامنة بالتسلسل بحيث يجب على كل صنف منها ان يرقب غيره من الصنوف واذا تكاسل صنف عن اداء وظيفته الخاصة به قومت الصنوف الاخر المعوج لانها هى المكلفة مما هو نتيجة الارتباط المتمثل الشرعية ولذلك قال الشارع (لا طاعة للمخلوق عند معصية

²⁸² Âl-i İmrân, 3/110.

²⁸³ Sahîh-i Buhari ve Tercemesi, (Müt. Mehmed Sofuoğlu), Cilt:5, Kitâbü'l-Ahkâm, Bab: 1, Ötüken, İstanbul, 1989.

²⁸⁴ Sirâtü Müstakîm Dergisinde sayfa numarasıdır.

²⁸⁵ İbrahim, 14/24.

الخالف²⁸⁶ وقال (انما الطاعة في المعروف)²⁸⁷ الحديث ومما يؤيد وجوب ذلك التضامن امره تعالى العام في قوله (واتقوا فتنة لا تصيبن الذين ظلموا منكم خاصة)²⁸⁸ الآية وعليه فاذا أبدينا اقل غفلة عن الإتيان بامر هذا اختل نظام الادارة وانحلت روابطها ولا يستنبطن احد مما أوردناه إن لكل صنف من الناس ان يتداخل في مصالح الحكومة فذلك غير صحيح بل الواجب ان تكون الحكومة الدستورية التي تراقب اعمالها من قبل جماعة مصطفىاه من عموم الامة مَصُونَةً من كل يد تمتد للمداخلة فيها اذا امرت الناس وجب عليهم ان يَلْتَوُوا فيجيبوها بقولهم سمعنا واطعنا ولما كانت الدولة العثمانية التي بنت قوانينها على اساس الشرع الرصين وركبت قوى حكومتها من سياسة التوفيق بين الحكمة الشرعية والعقلية لا يتطرق الى اصلها الزلزال بسهولة حافظت حتى في ازمة الجهل المطبق على شكلها بفضل رجال من اهل العلم والتقوى راقبوها ولم يطأ طوا من خشية الله رؤسهم لسلطان الجبارة الظالمين فهي وان كانت في كل زمن معرضة للاضمحلال الذي نبهنا الله تعالى لاجتناب اسبابه بقوله (ان الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بانفسهم)²⁸⁹ الآية ستبقى مدى الدهور مضمونة بالاستقامة التي هي جزء من الضمان الإلهي حسب قوله تعالى (وان لو استقاموا على الطريقة لأسقيناهم ماء غدفا)²⁹⁰ الآية كان لعمر الحق عهد الاستبداد المنصرمة ايامه السود قد شوة وجهى الدولة الاصلى والفرعى مدة ثلث قرن حتى اقل من كل افاقها العدل وانحل ما ابرمه الشرع واختل النظام وشاع الظلم والجبر والفوضى وتنفرت قلوب الرعايا من الحكومة ونجم الشقاق والنفاق بين العناصر المختلفة واستحالت الأوداء الأجانب اعداء يعلمون للايقاع بها ويضيقون عليها يريدون بذلك تمزيقها وكادت العثمانية جامعتنا تنهز بسرعة في حفرة اضمحلالها هنالك هبت من مكامن حفظ الرحمن فئة هم الفرقة الناجية حزب الله الغاليون استقنوا في سبيل الحرية وقوفاً في وجوه الجبارة المعاندين يكبرون ويجاهدون وفي ايديهم راية (ان تنصروا الله ينصركم)²⁹¹ الآية فاتقدوا بما اتوه من السعى المحمود ذكره للمملكة من الخطر لمحقق الذي كان يهددها والوطن من الخراب الملم وفكوا أغلال الحيف من ايد الامة وكسروا قيود الأسبغاب وسلاسلها من أرجلها وسروا فؤادها ببشارة قوله تعالى (انا فتحنا لك فتحا مبيناً)²⁹² الآية مثبتين باعمالهم هذه التي سيحمدنها التاريخ وتغنى بنشائها الاحفاد صدق حديث المخبر الصادق (لا تجتمع امتى على الضلالة)²⁹³ شكر الله سعيهم والحمد لله على دين الاسلام ولم يكن عفوا لامة العثمانية المتبعة لحكم قوله تعالى (عفا الله عما سلف)²⁹⁴ وقول نبيه الكريم (العفو زكوة الظفر)²⁹⁵ عن طواغى الاستبداد اول الصحف السود ليثبطهم في مواقفهم بل جرأهم على ابداء ما انطووا عليه من فطرة السيئة كلما وجدوا فرصة تساعد هم حتى تمكنوا بما بنوه من الدسائس وزبنوه من الحيل ان يورطوا

²⁸⁶ **Sünen-i Tirmizî** Tercemesi, Cilt:3, (Müt. Osman Zeki Mollamehmetoğlu), Kitâbü'l-Cihâd, Bab: 29, Yunus Emre Yayınları, İstanbul, 1973, s. 234

²⁸⁷ **Sahîh-i Müslim** ve Tercemesi, Cilt:6, (Müt. Memed Sofuoğlu), Kitâbü'l-İmâre, Bab:39, İrfan Yayınları, İstanbul, 1970, s. 40.

²⁸⁸ Enfâl, 8/25.

²⁸⁹ Ra'd, 13/11.

²⁹⁰ Cin, 72/16.

²⁹¹ Muhammed, 47/7.

²⁹² Fetih, 48/1.

²⁹³ **Sünen-i İbni Mâce** Tercemesi ve Şerhi, Cilt: 10, (Müt. Haydar Hatipoğlu) Kitabul Fiten, Bab: 8, Kahraman Yayınları, Ayyıldız Matbaası, İstanbul, 1983, s. 156.

²⁹⁴ Mâide, 5/95.

²⁹⁵ "Affetmek zaferin zekâtıdır." anlamında Hz. Ali (ra)'a atfedilen bir söz olduğu SMM'da belirtiliyor.

المملكة فى ورطة هى والعيادُ بالله اعظم من كل الورطاتِ الغابرة فكانوا مصداقاً لقوله تعالى (ومن يضل الله فما له من هادٍ) ²⁹⁶ الآية ولكن ابطال الحرية اولياء الله المُفْسِمِينَ بكتاب الله المبين على نصر شريعته واحياء سنن سيد رسله والمُحافظة على قَوانين عباده ثاروا كالأسود من مرابضهم يستصحبون فى رَحْفهم الشرعى الفَيْلَقِينَ المنصرين الثانى والثالث مُدَجِّجِينَ سلاح الجهاد ومقدمين امام صدقهم امراء الحماسة يأمون مَقَرُّ الخلافة بسرعة محيرة حتى قهروا بسُيوف بَسَلَتْهم جماعةُ الفَنَةِ الباغيةُ مقاوميههم وردوا كيدهم فى نُحورهم وحفظوا بَيضَتَهُ الاسلام من ان تعبت بها ايدى الاثمين فاستحقوا بذلك ان يسموا بمؤسسى الدولة ثانية كما استحققت الفنة الباغية ان تلقى جزاءها حتى صحَّ فيهم قوله تعالى بقوله (انما جزوا الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون فى الارض فساداً ان يقتلوا او يصلبوا او تقطع ايديهم [19] وارجلهم من خلاف او ينفوا من الارض) ²⁹⁷ الآية وحينئذ اجتمعت اساطين الامة الذين اصطفتهم عنها نواباً يترجَّحون عن امالها وقرت آراؤهم الحرة على ان يطلبوا الى المشيخة الاسلامية تذكيرهم بما ينطق به الشرع فى مثل هذه الاحوال لِقَمْع الفساد السارى فى جسم الدولة فجمع شيخ الاسلام السَّالِف علماء العاصمة الاعلام واصدر باتفاق أصواتهم فتوى شرعية خلع بها السلطان السابق واستخلف مكانه بالبيعة الصحيحة العامة جلالة السلطان الحاضر محمد خان الخامس ايده الله تعالى فكانت البيعة المقبولة الشرعية التى قضت الازمان الغابرة ان تكون نسباً منسياً قد وجدت بذلك مكانها.

(الحمد لله الذى هدانا لهذا وما كنا لنهتدى لولا ان هدانا الله) ²⁹⁸ اما سيئات العهد السابق التى يعجز القلم عن احصائها فهى معلومة لكل احد نَسْتَعْنِى عن تفصيلها نحمد الله تعالى على زوالها وما عهد الدستور الجديد وهو عهد المحاسن والارتقاء ذلك لانه احياً رُكناً من اركان الشرع المبين كان الطاغون المتسيطرون قد هدموه وهذا حسن ابتداء ²⁹⁹ لنا فيه خير فال ³⁰⁰ ولا يخفى ان حصول الراحة والسعادة فى الملك لا يَتَيَسَّران الا باتباع الرعايا للقوانين المرعية هنالك تماماً والقوانين المرعية اذا لم توزع الحقوق والوظائف بين سَكَنَةِ المملكة على التَّساوى المطلق لا تضمّن الراحة والسعادة المَطْلُوبَتَيْنِ ولكن القوانين العدلية والادارية فى دولتنا العثمانية مبنية والحمد لله على اساس الشرع الرصين فالمساواة المطلوبة بين الرعية مكفولة اذاً به لا يعدل عنها لاختلافي الدين كيف والأخبار الماثورة تسطع كنور الهدى مصرحة بذلك فى كتبنا الدينية كقوله صلى الله عليه وسلم (لهم مالنا وعليهم ما علينا) ³⁰¹ الحديث وكل وظيفة فى نظر الشرع مقابل حق فلا يجوز ان يحمل احد وظيفة ويحرم من حقه لان ذلك ظلم محض يجب ان يَنَزَّرَ الله تعالى عنه وهل يتصور ان ينطق دين الله بحكم فيه اقل حيف الم تذكر كتب السَّيَر ان فخر الرسل صلوات الله عليه قد استشار كثيراً ممن لم يكونوا مسلمين حتى ولا داخلين فى ذمة المسلمين واستعان بهم فى حروبه وغزواته وقد نصَّ الله تعالى فى كتابه المبين بقوله (ولكن منكم امة يدعون

²⁹⁶ Ra'd, 13/33.

²⁹⁷ Mâ'ide, 5/33.

²⁹⁸ A'raf, 7/43.

²⁹⁹ "İbtidâün" olarak yazılan bu kelime, Osmanlıca metinle karşılaştırılarak "İbtidâün" olarak değiştirilmiştir.

³⁰⁰ "Kâlin" yazılan bu kelime, Osmanlıca metinde "fal" anlamında olan "fâlin" kelimesi ile değiştirilmiştir.

³⁰¹ Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'den alındığı belirtiliyor. SM, sayı 12, s.192.

الى الخير ويامرون بالمعروف وينهون عن المنكر³⁰² الآية على وجوب مراقبة الحكومة من قبل مَنْتَحَبِيّ
الامة كما قدمناه ولما كانت الطوائف غير المسلمة بعض عناصر الدولة كان اشتراكهم في هذه المراقبة موافقاً³⁰³
لصالح المملكة وعليه فان مجلس المبعوثين اليوم اصحّ مثال لمقتضى الشرع والمشروطية اوضح تمثال للخلافة
الكبرى الاسلامية لقد حرص لعمري الحقّ ووضح الصبح لذيّ عينين فما على الحكومة بعد اليوم الا ان
توزع الحقوق بالمساواة بين الرعايا وتقلّد الوظائف كلّ من رأت فيه اهلية منهم ولا على الرعايا الا ان يحسنوا
مُعاشرته وطنيهم من سائر الطوائف ويُراعوا حقوقهم من كل وجه كما يأمرهم به الدين وقد نطق الكتاب بنجاة
الصلحاء من النصارى وشهد بمودّتهم للمسلمين وهو قوله تعالى (ولتجدن اقرّبهم مودّة)³⁰⁴ الآية وصرحت
الكتب الفقهية بلزوم صيانة دينهم وانفسهم وأموالهم من التعرض ابعد هذا يضطهدهم المضطهدون كلّاً فان في
ذلك خزيّاً في الدنيا ونكالا في الآخرة قال الله تعالى (لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة)³⁰⁵ الآية وقال سيد
الرسل المبعوث لاتمام مكارم الاخلاق (تخلّقوا باخلاق الله)³⁰⁶ الحديث ومن اخلاق الله تعالى العدل والاحسان
على خلقه كافة بدون استثناء فلا يجوز بعد ذلك معاملة المسلمين لوطنيهم من الأمم السائرة بالفظاظة والغلظة
لأنّ في ذلك مخالفة صريحة لرضاء الله وسنة رسول الكريم والمخالفون داخلون في زمرة الخاسرين الذين قال
الله تعالى في حقهم (انما جزاؤا الذين يحاربون الله ورسوله)³⁰⁷ الآية فنحن ننبّه المسلمين على أنّ عقاب مثل
اولئك المخالفين المعتدين مقرر عند الحكومة وتوصّى الناس بحسن المعاشرة فيما بينهم واجتناب ما يلقيه اليهم
الاسرار اولو الغايات الفاسدة من دواعي التفرقة والخلق.

شيخ الاسلام

كتبه الفقير بيري زاده

محمد صاحب

عفى عنهما

³⁰² Âl-i İmrân, 3/104.

³⁰³ “müvâfeten” olarak yazılan bu kelimenin, Osmanlıca Metinle karşılaştırılarak ‘uygun olmuş’ anlamına gelen “muvafakan” şeklinde düzeltilmiştir.

³⁰⁴ Mâide, 5/82.

³⁰⁵ Ahzab, 33/21.

³⁰⁶ Fahrüddin Râzi, Mefâtiḥü'l-Gayb, Tefsiri Kebir Tercemesi, Akçağ yayınları, Cilt: 5, (Müt. Suat Yıldırım ve Diğerleri), Ankara, 1989, s. 517. Bakara 269. Ayetin tefsirinde geçiyor.

³⁰⁷ Mâ'ide, 5/33.

EK 2: Pîrîzâde Beyannamesini Osmanlı Türkçesiyle de Yayımlamıştır.

مقام جلیل مشیخت اسلامیہ دن بالعموم نائب ومفتیلرله کافہ بلاد اسلامیہ علما ومشایخ کرامنه خطاباً

تسطیر وارسال قلینان بیاننامه در³⁰⁸

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على محمد واله وصحبه اجمعين. صلاح عالم فاطر عوالم اولان الله ذوالجلال حضرتلرينك مقتضای اراده ازليه سبحانه سندن اولمغله عقل و اذعان ايله امور شخصيه واجتماعيه سنده تدبير وتصرفه قادر ياراتديغي انسانی (هو الذی جعلکم خلایف فی الارض)³⁰⁹ ماصدقجه روی زمینده حاکم و (وسخرکم ما فی السموات وما فی الارض)³¹⁰ مقتضاسيله محتویات زمین وآسمانی منافع انسانه³¹¹ خادم قیلمشدر. اشته بو حکمت جلیله موجبجه انسان اراده جزئیه سیله قوای کونیه یی تسخیر واستخدامه مقتدر بولنمغله تنظیم امور عالمه مکلف طوتملش وابنای بشر بیننده حصول صلاح ونظام توحید آمال ومنافعه موقوف اولوب انسان ایسه بازیچه هوانفسانی ونفس اماره نك شرافساد واغواسندن قورتملق ایچون محتاج ارشاد ربانی بولندیغندن خالق ذوالمنن حضرتلری کمال فضل و مرحمتندن انبیای عظام ارسالی و کتب و احکام انزالی ايله عقل ابتدائینك استخراج و استنباطنده کوچك چکه جکی مصالح عمومیه احکام و قواعدینی وحصول³¹² صلاح وسعادتك نور اخلاص و ایمان ايله طریق عقله تبعیتده اولدیغنی بیلدیرمشدرکه بوضورتله حجت الهیه تمام وحکمت تکلیف ظاهر اولمش و پرتو عقل مهدینك تنور ایتدیکی منهاج مستقمدن عدول و انحراف ایدنلر(صم بکم عمی فهم لا یعقلون)³¹³ آیت کریمه سیله دائره هداان خارج و مطرود قالمشدر. خالقك احسان بیوردیغی عقل و بعث ایلدیکی انبیا ايله فضلی کمال بولمش اولدیغندنرکی جمهور انمه ”ماوجب علی الله اصلاح العالم“³¹⁴ قضیه سنی و بناء علیه نصب امام خصوصنك امت اوزرینه واجب اولدیغنی تأسیس وتقریر ایلدیلر. چونکه احوال اجتماعیه یه دائر اولان تکالیف شرعیه ايله مکلف فرد مخصوص و معین اولمیوب صدر آیات قرآنیه نك ”یاایهاالناس یاایهاالذین آمنوا“ صورتنده ورودیله مستدل اوله جغی وجهله مخاطب خطاب الهی عموم ناس اولدیغندن ریاست حکومتی کلن ذاتك خلافتی آنجق عامه نك قبولیله صحیح اوله بیلیر. خلقك بالطوع والرضا حکومت و ریاستی قبول ایتدیکی ذاته بیعتی دخی کندیسنك شرایع الهیه و قوانین مرعیه یه اتباعیله مشروطدر .

³⁰⁸ Tezimizin konusu olan “Beyanname”nin bu arapça metni Sırât-ı Müstakîm dergisinin 2. Cilt 51. Sayısı s.385-387’den alınmış olup, İstanbul Bağcılar Belediye Başkanlığı’nın internet sitesinde yayımlanan aynı cilt ve sayıdaki nüsha ile karşılaştırılarak tahkik edilmiştir.

<http://www.bagcilar.bel.tr/Files/eKitap/Siratimustakim/siratimustakim2/siratimustakim2.html#360/z>. (08.10.2017), c. 2, ss. 360-363.

³⁰⁹ Fâtır, 35/39.

³¹⁰ Câsiye, 45/13.

³¹¹ SM’de “insaniyeye” yazılan bu kelime müstekıl baskıdaki gibi “insana” olarak düzeltilmiştir.

³¹² SM’de “usûl” yazılan bu kelime müstekıl baskıdaki gibi “husûl” olarak düzeltilmiştir.

³¹³ Bakara, 2/171.

³¹⁴ Memed Sâhib bu sözü, İslam âlimlerinin umumunun görüşü olarak belirtiyor.

(کنتم خیر أمة اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنهون عن المنکر)³¹⁵ آیت کریمه سی دلالته امور حکومتی مراقب کافه مؤمنینه واجب و (کلکم راع وکلکم مسؤول عن رعیتہ)³¹⁶ حدیث شریفی موجبجه ملئک ہر فردی حصہ حاکمینندن مسؤول اولدیغنه کوره قوانین الہی و منافع ملیہ یه مخالف حرکتله نفوز حکومتک سوء استعماله اوغرامسنه ممانعت عامه اوزهرنه لازم اولمق مسؤولیتک نتایج ضرور یسندندر.

حضرت فخر رسل افندمک عالم عقبایه ارتحاللرینی متعاقب اجماع امتله صدیق اکبر و اندن صکره وصیت صدیقک تنفیذی خصوصنده امتک واقع اولن اتفاقی اوزرینه فاروق اعظم یکدیگری تعقیب ایدرک صدر نشین خلافت اولدیلر . حضرت عمر ارتحا لندن مقدم امرخلافتی شورایه ترک ایتمکله اهل شورانک قرار یله ذوالنورین حضرتلرینه تقلید خلافت اولندی. مشار الیهک شهادتنده مدینه منوره ده کی جمهور اصحابک بیعتیله حضرت امام مرتضی خلعت خلافتی دوش فضل [386] وشهامتنه اکتسا ایتدی .سیرت ملکانه و عدالت انسانیت پرورانه لر یله خلفای راشدین نامنی آلان بو چهاریار کزین زمان سعد اقترانلرنده فتوحات مسلمین اقاصی اقطار جهانہ واصل واقوام عربیه طوائف اعجمیه ایله اختلاطلرندن واغراض ومنافع متخالفه نک تصادم و تزاممی تاثیراتندن ریاست حکومت خصوصنده طوع و رضا تجبرو تغلبه منقلب اولوب تا سلاطین عثمانیه ظهورینه دک بعض شواذ ملوک و خلفا زمانلری استثنا اولندقدن صکره استحصال حکومتده جبر و تغلب استعمالی خلقک بیعت طایعانه سنه مراجعتہ ترجیح اولنمشدر.

وقتاکه (اصلها ثابت وفرعها فی السماء)³¹⁷ آیت جلیله سنه ما صدق اولان شجرهء مبارکهء آل عثمان رونقبخش سلطنت و خلافت اولدیلر احیای سنت خلفای راشدین خصوصنه اعتنا ایله احیای آیین دین مبین ایتدیلر .اولا جبر و اکراهی رفع خلقک مبايعت مطاوعتکار یسنه مراجعت ایلدیلر .ثانیاً اطراف ممالکه فضلی علمادن وارباب صلاحدن قضاة و نواب تعیننی قضا ایله تنفیذی آیدیلر .

بعده کشاد ایلدکلری طریق علمیه ده یتشدیردیکلری علمای اعلام معرفتلیله مصالح انامی ایجابات عصریه یه توفیق اچون توسیع فتاوی قضیه سنی تقریر و تأسیس ایدرک قوای ثلاثهء حکومتی حکمت شرع و عقله تمامیه مطابق اولماق اوزره تعین ایلمشلردی که حامل قدرت تشریع اولان اهل علم و صلاح بو تشکل مشروعک نتیجهء طبیعیه سی اوله رق امر مراقبه یه ده حائز و متعهد اولمشدر. بو وجهله تنفیذ واجرا وزرا و امرایه، حل و فصل خصوم ایله حکم و قضا قضاة ونواب فضلایه و تشریع و مراقبه ایله افتا شعبهء اجتهاد و فتواده قابلیتتمای استکلال اولان اعلام علمایه عائد قالمش و کافهء عناصر عین حکمت اولان عدالت شرعیه یه کمال خشنودی ایله انقیاد ایلمشدر. دولت عثمانیه مزک تشکل جغرافیسی و وسعت ممالکی و جلالی طوائفی کبی بر طاقم ارباب فساد ظهوری و ممالک مفتوحه اوزرنده دول متجاوره نک مطامعی نتایجی اوله رق ادوار اخیره ده توالی ایدن محاربات و اختلالات داخلیه و خارجیه نک و بونلره ضمیمه ممالکی دفعاتله استیلا ایدن امراض وبائیہ نک ایراث ایتدیکی تعب وفتور ایله تولید ایلدیکی فقر و پریشانی یوزندن نور علم رفته رفته

³¹⁵ Âl-i İmrân, 3/110.

³¹⁶ Sahîh-i Buhari ve Tercemesi, c. 5, Kitâbü'l-Ahkâm, Bâb 1. Sahîh-i Müslim, İmare 20. Sünen-i Tirmizi, cihad 27.

³¹⁷ İbrahim, 14/24.

زوال یولنی طوتمش و علم و کمال یرینه جهل و ضلال قائم اولمغه باشلامش و بو حال دولتمزی برقاچ کره لر انقراض و اضمحلال تهلهکه لرینه دوشورمشدر.

بالاده عرض و ایضاح اولندیگی وجهله نصب امامک شرعاً امت اوزرینه واجب و خطاب ربانی به عموم ناس مخاطب و امر بالمعروف ونهی عن المنکر وظیفه سیله کافهء افراد امت مکلف اولمسی طولایسیله حاکمیت امته ده راجع اولوب امتی ترکیب و تشکیل ایدن صنوف خلق ایسه وجوه معروضه یه بناءً بالطبع متسلسلاً یکدیگره ضامن و مراقب بولنمق اقتضا ایده جکندن هر هانکی صنف وظیفهء مخصوصه سنده تکاسل و تسامح کوستردیکی حالده امر اداره ده حاصل اوله جق اعوجاجی صنوف سائره نك طوغریلتمقله مکلف بولنمسی ذکر اولنان ارتباط مسلسلک نتیجهء شرعیه سیدر. ایشته حضرت شارع بودقیقه یه (لا طاعة للمخلوق عند معصيته الخالق)³¹⁸ (وانما الطاعة فی المعروف)³¹⁹ کلماتیله تنبیه وقرآنده کی (واتقوا فتنة لا تصيبن الذين ظلموا منكم خاصة)³²⁰ تهدیدیه یه تکاسلدن تحذیر اولندیگی حالده بوتنبیهات و تحذیرات قارشوسنده ذره قدار غفلت کوسترمکدن شیرازه انتظام اداره نك خلل بولمسی محققدر. مع مافیله بوندن هر صنف خلقک امور حکومتیه حق مداخله سی اولدیگی معناسنی چیقارمق طوغری اوله میوب بالعکس اعضاسی ملت طرفندن منتخب بر هیئت مراقبه نك تحت تفتیش و نظارتنده بولنه جق اولان بر حکومت مشروطهء مشروعه نك افعال و اجراتی هر درلو مداخله دن مصون بولنور. و بویله بر حکومتک اوامرینه سمعنا و اطعنا جوابیله اطاعت و انقیاد خلق اوزرینه فرض عین اولور.

شریعت غرای احمدیه دولت عثمانیه نك أس القوانينی اولدیگی وقوای حکومت حکمت شرعیه و عقایه نك حسن توفیق و امتزاجندن مترکب بولندیگی جهته اساس تشککنده کی متانت قولایقله پذیرای تزلزل اوله مدیغندن جهل و نادانی زمانلرنده بیله دولت هیئت علمیه ایچنده وجودلری انقطاع بولمیان و قیبلرنده کی خوف الله سببنه جباریه یه بویون اکه مین اولوالعظم اتقای علمانک دوام مراقبه سیله صورت تشکل و ترکیبی محافظ ایلمش و (ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم)³²¹ تهلهکه سینه دائما معروض اولماقله برابر بوندن بویله ده الی ما شاء الله (وان لو استقاموا علی الطریقه)³²² ضمان الهیسنده اشارت اولنان استقامت مآیه ایله مضمون و مکفل بولنمشدر.

دور سابق ثلث قرن ایچنده دولتک تشکلات اصلیه و فرعیه سنی تمامیه تشویش ایلمش اولدیغندن عدالت مختل و ظلم و تجبر شایع اولمغه صنوف اهالی حکومتدن متنفر و عناصر مختلفه آراسنده شقاق و نفاق حادث و بو حال ایله اودای خارجییه اعدای اجنبیه عدادینه داخل اوله رق دولتی هر طرفدن تضییقه باشلادیگی عثمانلیلق مهلهکهء اضمحلاله طوغری سرعتله اوچمقده بولندیگی بر زمان مشکله ایدی که مدارک مستحکمهء حفظ رحمانده مخفی و مستتر اولان فرقهء ناجیهء مجاهدین جباریهء معاندینه قارشو "الله اکبر" کلبانکیله رایات (ان تنصروا الله ینصرکم)³²³ ی رفع و اعلا و معروض مهالك اولان مملکتی مخاطرهء انقراضدن و سلاسل

³¹⁸ Sünen-i Tirmizî Tercemesi, c. 3, Kitâbü'l-Cihâd, Bab 29, s. 234.

³¹⁹ Sahîh-i Müslim ve Tercemesi, c. 6, Kitâbü'l-İmâre, Bab 39, s. 40.

³²⁰ Enfâl, 8/25.

³²¹ Ra'd, 13/11.

³²² Cîn, 72/16.

³²³ Muhammed, 47/7.

جور و اعتساف ایله مغول و مقید و کرفتار هوان و مذلت اولان ملتی مقهوریت و اسارتدن تخلص ایله نائل تبشیرات (اَنَا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مَبِينًا)³²⁴ اولدیلر شکرالله سعیهم. اشته او قهرمانان امتک بو حرکتلریله مخبر صادق (لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ)³²⁵ خبرنده کی صدق ظاهر اولدی. الحمدلله علی دین الاسلام فتوحات جلیله یی متعاقب امت عثمانیه جه ارکان استبداد ایله صنادید خذله نک صحائف سیئات سابقه سنه (عفا الله عما سلف)³²⁶ کشیده سیله (الْعَفْوُ زَكْوَةُ الظَّفَرِ)³²⁷ مضموننه اقتفا اولنمسی جرأتبخش مخذولین اشقیای اولوب (ومن يضل الله فما له من هاد)³²⁸ منظوقجه خذله مرقومه شقاوت فطریه لرنده کی جبلت ردینه لرینی اظهارده تعند و اصرار ایدرک مملکتی اولکیلرندن عظیم برتهلکه یه دوشور مشلرسه ده اقامه شرع و قوانین و احیاء سنن سیدالمرسلین خصوصنده کتاب مبین اوزرینه ال باصه رق عهد و میثاق ایله یمین اینتمش اولان دلاوران همان سلاح جهادی دوش حمیتلرینه و امرای حماسه نهادی پیش صداقتلرینه آله رق حفظ دره بیضای اسلامه شتابان اولمشلر و ایکنجی و اوچنجی اردولر قرارگاهلرندن [387] مقرخلافت اولان بلده طیبیه یه برق خاطف سرعتیله یتشه رک عالمی کندولرینه حیران ایلمشلر. قاشولرنده مقاومتتمای ضلال اولان معاندینی شم شیر جلا دتلریله قهر تدمیروالحق دولت مؤسسلری عد اولنه حق صورتده اتخاذ تدبیر ایتدیلر (انما جزوا الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الارض فساداً)³²⁹ آیتینک تصویر ایلدیکی کریوه ضلال سالکری ایسه (ان يقتلوا او يصلبوا او تقطع ايديهم وارجلهم من خلاف او ينفوا من الارض)³³⁰ وعیدیه جزای سزالرینه اوغرا دلایلر. حرکت اردوسی نامنی آلا ن بو جمع مجاهدینک ضلال رایات نجاتیاتند ملتک کندی انتخابیله ترجمان آمالی اوله رق اجتماع ایدن اساطین امتک کمال حریتله ویردگری رایلرک مطابقتیله احوال موجوده حقنده حکم شرعی طلب اولنه رق وظیفه دار افتا اولان علمای اعلامک آراسیله مشیخت اسلامییه نک اصدار ایلدیکی فتوای شرعی منظوقجه خاقان سابق خلعت سلطنتندن تجرید و حالا اریکه پیرای خلافت اولان پادشاهمز سلطان محمد خان خامس حضرتلری خلقک طوعاً بیعتیله باجماع الامه کرسئ خلافت و امامت مؤمنینه اجلاس اولندی. اشته بونجه دورلر إلجآت زمان ایله نسباً منسیاً حکمنه کیرن بیعت مقبوله شرعیه یرینی بولدی. (الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله)³³¹ دور سابقک مظالم و سنیاتی نا محدود اولدیغی قدرده هرکسه معلوم اولدیغندن انک زوالنه شکر ایله تفصیلندن ابا واستغنا اولنور .

دور جدید عنایت ربانییه ایله آچلمش محاسن دوریدرچونکه ابتداسی ارکان شرعدن بیوک بر رکنی احبا ایلدی بو بر حسن ابتدا وفال خیردر. بر مملکتده حصول راحت وسعادت خلقک قوانین مملکتده تمامی اطاعت و رعایتیله ممکن اولور. قوانین مذکوره سکنه مملکت اولان خلق بیننده حقوق و وظائف مساوات مطلقه ایله توزیعنی ضامن اولمدقجه او رعایتک و بناء علیه مطلوب اولان راحت وسعادتک حصولنه امکان یوقدر. دولت

³²⁴ Fetih, 48/1.

³²⁵ Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi, c.10, Kitabul Fiten, Bab 8, s. 156.

³²⁶ Mâide, 5/95.

³²⁷ “Affetmek zaferin zekâtıdır.” anlamında Hz. Ali (r.a.)’a atfedilen bir söz olduğu SMM’da belirtiliyor.

³²⁸ Ra’d, 13/33.

³²⁹ Mâ’ide, 5/33.

³³⁰ Mâ’ide, 5/33.

³³¹ A’raf, 7/43.

عليه عثمانیه مزده قوانین عدليه و اداريه شرع شريف کبی بر اساس متین حکمنه استناد ایتدیکندن رعيه بیننده مساوات مطلوبه شرعاً مضمون و مکفولدر. (لهم مالنا وعليهم ما علينا)³³² یولنده کی اخبار صحیحه کتب دینده نور هدی کبی لمعان ایتدکجه اختلاف دین مانع مساوات اوله ماز. نظر شرع مبینده دخی هر وظیفه بر حق مقابلنده در. وظیفه یی تحمیل ایله حقندن محروم ایتمک ظلم محض اوله جفنه و جناب حقه ظلمدن تنزیهی ضروریات ایماندن بولندیغنه کوره شرع شریف إلهینک ظالمانه بر حکمی ناطق اولمسی متصورمیدر. فخر رسل افندیمرک اسلامک غیری ملتلردن حتی حکم اسلامه داخل اولمیانلردن نیجه کیمسه لری مشمول دائره استشاره و حروب و مغازیده کندیلرندن استعانه بیوردقلری واقع وکتب سیرده مذکوردر.

(ولتكن منكم امة يدعون الى الخير ويامرون بالمعروف وينهون عن المنكر)³³³ آیت کریمه سنک تصریح بلیغیله کزیدکان امت و معرفتیله وجوب مراقبه علیه کتاب مبینده منصوص و بو مراقبلرک شرعاً ملتک انتخابیله اولمسی مصالح ملتّه البته اوفق و طوائف غیر مسلمه عناصر دولتدن و اجزای ملتدن اولمق حسبیه آنلرکده بو مراقبه یه اشتراکلی مملکت حقنده اولی و أرفق اولمغله مجلس مبعثانی مقتضای شرعک اک بیوک مثالی و مشروطیتی خلافت اسلامیّه نک حقیقی تمثالی عد و اعتبار ایتمک لزومی ثابتدر. کافه رعایا بیننده توزیع حقوق و وظائفه شرط اهلیتله عدالت و مساوات کوزتمک حکومته عائد اولوب اهالی دخی رعایا وطنداشلیله حسن معاشرت ایتمک و آنلرک هر صورتله حقوقنه رعایت ایلمک وظیفه سیله دیناً مکلفدرلر. قرآن کریم (ولتجدن افریهم موده)³³⁴ آیت بینه سیله خرسیتانلرک مسلمینه مودتلرینه شاهد و صلحاسنک نجاتی ناطق و کتب فقهیه دینلرینک جانلرینک ماللرینک تعرضدن مصونیتته دائر احکام صریحه یی محتوی ایکن کندلرینه تعدی دنیاده ظلمه آخرتده نکال و عقوبته مؤدی اولور. (لقد کان لکم فی رسول الله أسوة حسنة)³³⁵ آیتی مسلمانلری اتباع سننه مکارم اخلاقی ایتام اچون بعث بیورلمش اولان حضرت خاتم الانبیا افندمز (تخلقوا باخلاق الله)³³⁶ کلامیله اخلاق الاهییه ایله تخلقه داعی اولوب جناب حقه عدل و احسان

سبحانیسی ایسه بلا استثنا عامهء مخلوقاته شامل بولنمغله اهل اسلامک وطنداشلیری اولان ملل سائرّه یه غلظت و خشونت ایله معامله و خصومت اظهار ایلملری رضای إلهی و اوامر رسالتپناهی یه علناً مخالفت اولورکه بو مخالفتی ارتکاب ایدنلرده قرآن کریمده کی (انما جزاوا الذین یحاربون الله ورسوله)³³⁷ آیت جلیله سندّه وصف اولنان زمرهء خاسره یه داخل اولورلر بو زمره حقنده عقوبات او کبی متجاسر متجاوزلر حقنده اشد جزا ایله مجازات حکومتجه مقرر اولدیغندن حسن معاشرت لزومنک بر لسان مؤثرله عوام ناسه تفهیمی و تزورات مفسدکنکارانه ده بلوناچق اشرایه قاپلماملری ایچون خلّک لاینقطع ارشد و تعلیمی تنبیه و توصیه اولنور

شیخ الاسلام

کتبه الفقیر پیری زاده

محمد صاحب

عفی عنهما

³³² Eşbâh ve'n-Nezâ'ir'den alındığı belirtiliyor. SM, sayı 12, s.192.

³³³ Âi-i İmrân, 3/104.

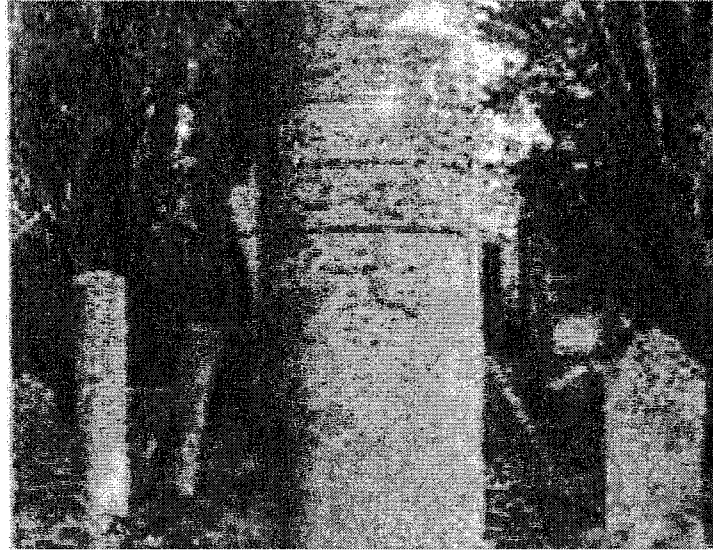
³³⁴ Mâide, 5/82.

³³⁵ Ahzab, 33/21.

³³⁶ Fahrüddin Râzi, Tefsiri Kebir Tercemesi, c. 5, s. 517. Bakara 269. Ayetin tefsirinde geçiyor.

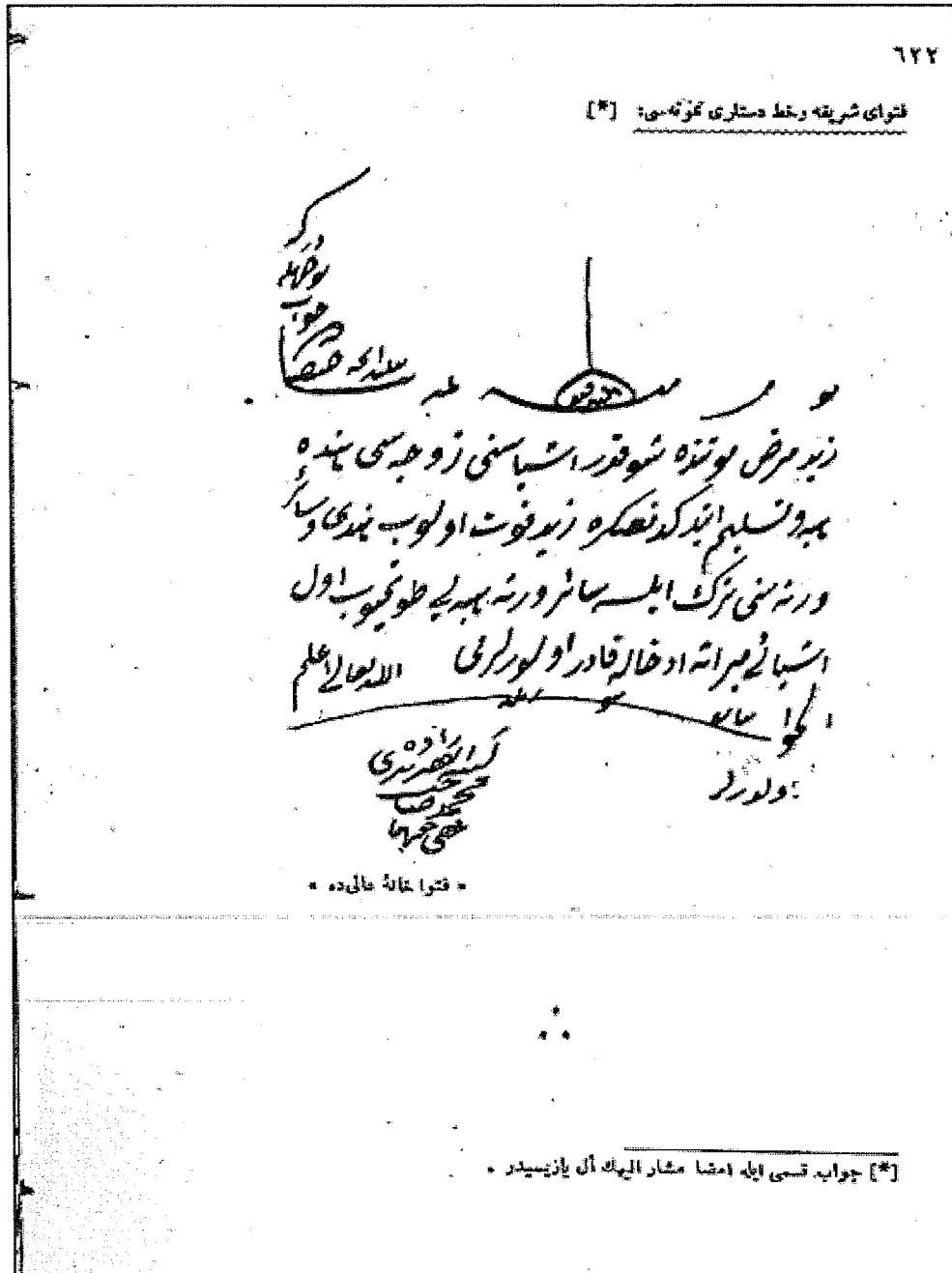
³³⁷ Mâ'ide, 5/33.

EK 4: Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (1838-1910) ³³⁹

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin Karacaahmet Mezarlığı'ndaki Kabri (Necdet İşli fotoğraf arşivi)

³³⁹ Bu Resimler, İslâm Ansiklopedisi, TDV, c. 34, s. 290. Sayfadan İktibas Edilmiştir.

³⁴⁰ İlmiyye Salnamesi, s. 622

EK 6: Fetva Örneğinin Transkripsiyonu

Fetvayı Şerife ve Hattı Destleri Numunesi: [*]

Zeydi maraz mevtinde şu kadar eşyasını zevcesi Hind’e hibe ve teslim ettikten sonra Zeyd fevt olup Hind’i ve sâir veresesini terk eylese sâir verese hibeyi tutmayup ol eşya-i mîrâsa idhale kâdir olurlar mı?

El cevab

Olurlar

Allahü Teâla A’lemu

Ketebehü'l Fakîr

Pîrîzâde Mehmed Sâhib

Afâ anhümâ

“Fetvahâne-i Âlî’de”

[*] Cevap kısmı ile imza müşârun ileyhın el yazısıdır.